

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИШМУХАМЕДОВ А.Э., СУННАТОВ М.Н.,
ШИБАРШОВА Л.И.

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА
ИНТЕГРАЦИЯ**

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юрглариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юргларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

65,5
61975

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

ISHMUHAMEDOV A.E., SUNNATOV M.N.,
SHIBARSHOVA L.I.

INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

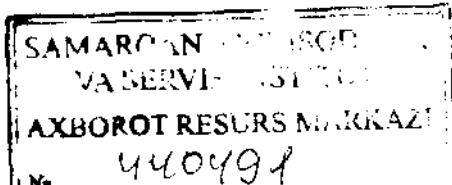
Ишмуҳамедов А.Э., Суннатов М.Н., Шибаршова Л.И.
Жаҳон иқтисодиётига интеграция. - (Ўқув қўлланма) - Т.:
ТДИУ, 2004 - 160 бет.

Уцбу ўқув қўлланмани тайёрлашда сўнгти йилларда мам-
лакатимизда олиб борилаётган чуқур иқтисодий ислоҳотлар
натижалари ҳамда жаҳон иқтисодиётига сабитқадамлик билан
кириб бораётган мустақил давлатларнинг тажрибалари, ривож-
ланган мамлакатларнинг амалий ёндашувлари, шунингдек, му-
аллифлар томонидан ўқилган маъruzалар асосе қилиб олинган.

Талабалар курсни ўрганиш натижасида олинган билим ва
тажрибаларини келгусидаги иқтисодий тартибга солиш ёмали-
ётларида қўллай олишлари лозим.

Кўлланма иқтисодий таълим йўналиши талабалари учун
мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: и.ф.д., профессор
Холмўминов Ш.Р.
Тақризчилар: и.ф.д., профессор
Воҳобов А.;
и.ф.н., доцент
Рахимова М.Р.

Ishmuhamedov A.E., Sunnatov M.N., Shabarshova L.I.
Integration into the world economy. (manual) – T.: TSEU, 2004 –
160 pages.

The manual is based on the economic experience of developed countries, experience of Uzbekistan, especially during current years in the direction of market development, and the lectures read by the author.

The students should be able to use the acquired knowledge in practice after studying manual.

The manual is for the students studying in the sphere of economics.

Responsible editor: doctor of economic science,
professor Holmuminov Sh.R.

References: doctor of economic science,
professor Vohobov A.;
candidate of economic science,
senior lecturer Rahimova M.R.

КИРИШ

Иқтисодий ислоҳотлар муваффақиятигининг асоси бозор меканизмининг яхши ишлашидир. Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти – фақат мақсад эмас, бойлик кетидан қувиш иштиёқи ҳам эмас, балки кейинги йилларда бутунлай издан чиққан иқтисодий тизими тартибга солиш, бу жараёндаги қийинчиликларни бартараф этиш, ривожланган давлатлар таңлаган йўлдан бориб, тарраққиёт сари одимлашидир. Албатта, бозор иқтисодини тиклаш қийин, унинг ривожланиши йўли эса машаққатли, чақир тоғлари мўл кўп сўқмоқлидир.

Бишобарин, иқтисод соҳасида яхши тайёргарликка эга бўлган мутахассислар, юқори савиядаги ўқув курслари, дарслик-қўйланмаларга эҳтиёж, албатта, катта.

Тавсия этилаётган ўқув қўйланмаси таъки иқтисодий фолият асослари – умумжаҳон иқтисодини яратиш (интеграциялари) масалаларини қисқа бўлеада, изчил баён қилишидаги дастлабки уринишидир. Мазкур курсга хорижда ва она юртимизда ҳалқаро иқтисодий интеграция соҳасидаги масалалар билан шуғулланаётган олим ва мутахассисларининг ижодий қарагашлари ҳамда макроиқтисодиёт кафедраси ўқитувчиларининг маърузалари, тавсиялари, шу билан бирга етакчи ташкилотларнинг иш режалари асос қилиб олинди.

Жаҳон иқтисодиётига интеграция муаммолари собиқ Иттифоқдан ажralиб чиқиб, мустақидликка эришган ва бирмунча куладай шароитларга эга бўлган Узбекистон ҳамда бошқа республикалар, шунингдек, жаҳон иқтисодиётида муҳим ўрин тутган Шарқий Евropa мамлакатлари учун ҳам муҳим аҳамиятга эта. Бунииг утун ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатаётган Марказий ва Шарқий Евropa мамлакатларининг янги, мустақил ҳамда энг аввало, Евropa Иттифоқига мансуб давлатларнинг иш тажрибаларидан фойдаланиш мумкин.

«Жаҳон иқтисодиётига интеграция» (ЖИИ) ўқув қўйланмасининг мақсади ўқувчиларга турли мамлакатлар, қитъялар ва дунёдаги иқтисодий жиҳатдан уюшган давлатлар жаҳон иқтисодиётининг асосий йўналишлари ҳамда ҳалқаро иқтисодий мусосабатлар ҳақида муайян билимлар бершидир. Бунда асосий эътибор ҳалқаро иқтисодий фаолиятининг ривожланиб бораётган долзарб муаммолари ва уларни ҳал этиш масалаларига, бозор иқтисодиётига ўтган турли мамлакатларининг кени миқёсдаги ҳалқаро иқтисодий фаолият йўналишларидағи тажрибаларни ёритишга қаратилди. Мазкур ўқув қўйланмада Ўзбекистонини бошқа мамлакатлар, хусусан, ўз тарраққиётида бозор иқти-

содиётига ўтиш йўлини танлаган давлатлар билан олиб бораётган халқаро иқтисодий фаолиятига алоҳида эътибор берилади.

Ушбу курсенинг вазифасига ташқи иқтисодий фаолиятнинг туб мөҳиятини ўқувчиларга сингдирин киради. Бунда:

- халқаро ҳаёт тажрибасида тан олинган жаҳон миқёсидаги ташқи иқтисодий фаолиятнинг ўз вақтида амалга оширилиши мамлакатларо интеграцион (бир мақсад йўлида бирлашиш) жараёнларини кучайтириш;

- хорижий инвестициялар (сармоялар)нинг миллий иқтисодиётга самарали жалб этилиши;

- ташқи иқтисодий фаолиятнинг инвестициявий, қонуний ва меъёрий-хуқуқий таъинчи мустаҳкамланиши ҳақида муайян билимлар берилиши назарда тутилади.

Ўқувчилар ушбу курс бўйича эгаллаган билим ва тажрибаларини келгусида халқ хўжалиги соҳасидаги амалий фаолиятларида тадбиқ эта олишлари лозим.

I боб

ТРАНСФОРМАЦИЯ ДАВРИДА ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ

1.1. Иқтисодиёт моделлари

Жаҳон хўжалигига интеграция ҳар қандай миллӣ иқтисодиёт жараёнини таъминлашнинг муҳим қуролидир. Интеграциянинг бирбиридан фарқи бўлган иккى хил модели мавжуд. Биринчisi, экспорт тармоғини афзал кўрган ҳолда дунё бозорига бирлашувчи очик иқтисодиёт яратишни мулжаллаайди. Иккинчisi, маҳсулот айирбошлигини биринчи ўринга кўйган ҳолда юқори божхона тўсикларига эга бўлган ёпиқ хўжаликни афзал деб билади.

Узбекистонда барқарор шароитлар ҳисобга олинган очик иқтисодиёт модели асос қилиб олинган. Бошқаришдаги туб ислоҳотлар, бозор муносабатларига ўтиш, чинакам мустақилликка эришици омиллари Узбекистоннинг очик иқтисодиётини амалга ошириш йўли билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг жаҳон хўжалик алоқаларига фаол киришувини белгиламоқда. Бунинг натижасида Узбекистон жаҳон ҳамжамиятига уюшган ҳолда халқаро меҳнат тақсимотига оқилона сиёсат юритиш орқали тенг ҳукуқли аъзо (республика) сифатида ўз ўрнини топмоқда.

Очиқ жаҳон бозори иқтисодиётини шакллантириш, ташки иқтисодий фаолиятда тарроққиётга олиб борувчи бу тўғри сиёсий йўлни янада ривожлантириш Узбекистон ҳуқуқий давлатининг мустақиллигини кафолатлайди, унинг халқ хўжалигини барқарорлаштириш омили бўлади.

Иқтисодий мустақилликни таъминлаш “фақат ўз кучига суюниш” гояси муаллифлари илгари сурган фикрга зиддир. Ҳозирги замон шароитида халқаро меҳнат тақсимотига яқкаланниб қолиш мумкин эмас. Ўз кучига амал қилиш даври аллақачон ўтиб кетди. Ўзини ўзи таъминлаш йўли ҳозирги шароитларда иқтисодий ва ижтимоий тарроққиёттағов бўлмоқда. У мавжуд бойликлардан оқилона фойдаланиши имкониятларини яратмайди, бозор иқтисодиётига ўтишини мураккаблаштиради. Жаҳон тажрибасидан шу нарса маълумки, ички бозорни фақат ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар билан тўлдиришга уриниш муваффақиятсизликка олиб келади.

Ҳозирги замон кишисининг эҳтиёжлари шу даражада кўп ва хизма-хилдирикли, уларни фақат ички бозор маҳсулотлари билан қондириб бўлмайди. Бошқача айтганда, мамлакатни жаҳон бозоридан ажратиб, “табиий хўжалик” доирасида иш юритиши мумкин эмас.

Ички ёпиқ иқтисодиётни шакллантириш муқаррар равища юз минглаб товарларни бўлиб-бўлиб тишиланган кўплаб тармоқларда ҳамда миллӣ монополист корхоналарда ишлаб чиқаришга олиб келади. Бундай шароитларда сифатли ҳамда арzon маҳсулотларнинг мёл-қўллиги ва хизмати билан вужудга келадиган бозор рақобати тўғрисида гапиришга ҳожат қолмайди.

Анархия (ўзбошимчалик), айниқса, ўрта ҳол мамлакатда миллтий иқтисодиётни ривожлантириш ҳамда фаровонлик учун хеч қачон самарали бўлмаган. Ихтиоселикни чуқурлаштириш ва халқаро рақобатни кучайтириш эвазига молларни танлаш имконияти ва хизмат кенинг миқёседа йўлга кўйилса, нархтарни арzonлаштиришга эришиладики, бундан истеъмолчилар манфаат кўрадилар.

Тажриба шуни кўрсатадики, очик иқтисодиёт ҳатто ноқулай таъсиirlарга ҳам мослашища кўтгина имкониятларга эга бўлиб, табиат бойликларидан самарасиз ва унумсиз фойдаланишга барҳам беради. Бундан ташқари шу нарса мухимдирки, иқтисодиётнинг жадал ривожланиши, иқтисодий кенгликнинг ортиги туфайли ички бозорнинг нисбатан торайиш муаммоси бартараф этилади ва ўзидан ортиб қолган маҳсулотларнинг сармоя оқимиини боница мамлакатларга ҳам чиқариш имкони туғилади.

ХХ асрнинг кейинги ўн йиллигида илмий-техника инқизобининг тарракқиёти ва хўжалик ҳәётининг тобора чуқурлашуви натижасида тацқи иқтисодиёт омилилари доимий ўсиб бормоқда. Бунга яккот далил кейинги ўн йил давомида дунё миқёсида иқтисодий тарракқиётнинг асосий гояси – муросасозликнинг хукм суриниши. Бинобарин, бу гоя фақаттинг социалистик мамлакатлар учунгина хос эмас, балки ривожланётган ва тарафдий этган мамлакатлар ҳам эътироф этган аниқ равшан гоя ҳамда табиий хисобланади. Иқтисодий сиёсат соҳасидаги муросасозлик айrim мамлакатларнинг ички доирасида ҳам, халқаро иқтисодий муносабатлар миқёсида ҳам намоён бўлмоқда.

Халқаро савдо ишлари, сармоя ва капиталлар оқимида барча эътироф қилиган муросасозлик иқтисодиёт даражасини ошириш ва жадал ривожлантиришларнинг мухим омили сифатида юзага чиқмоқда.

Жаҳон иқтисодиёт макони ҳозирги даврда савдо-сотиқ ва сармоя оқимлари билан боғлиқ мурасасозлик иқтисодиёт тармоғи сифатида эмас, балки минтақавий ва миллӣ кичик секторлардан (бўлимлардан) иборат ягона сармояли, ишлаб чиқариш ва савдо майдонига айланмоқда.

Турли мамлакатлар, минтақалар турлича иқтисодий ривожланиши даражасида ва турли хил иқтисодий манфаатларга эга бўлсаларда, муросасозлик ва интеграция – бош гоя бўлиб хизмат қилимоқда ҳамда у зоқ муддат давомида амалга оширилади.

Миллӣ иқтисодиётда ташқи иқтисодий алоқалар қандай роль ўйнайди?

Бу тўғрида фикр юриттанимизда, аввало, худди шу йўл билан бизда мавжуд бўлмаган ёки етишмаган машиналар, асбоб-ускуналар, комплектлаштирувчи қисмлар, агрегатлар, эҳтиёт қисмлар ва деталлар, шунингдек, қайта ишлаш учун хомашё маҳсулотлари, ишлаб чиқаришда фойдаланичадиган конструктив материаллар етказиб берилишини алоҳида қайд қилмоқ зарур.

Бошда мамлакатлардан юқори даражада тайёрланган асбоб-ускуналарни, айниқса, уларнинг комплектларини қатор корхона, цех ва учас-

ткаларга етказиб бериш ҳар томонгама қулайтиклар яратади: объекттарни куриш ва жиҳозлани, ишга туширишига кетағатиган вақт тежкалайди, катта кувватни ишга солған ҳолда керакли маҳсулотларни олиш имкониятлари яратылади. Бинобариз, мамлакатта бундай ишни лойихалаш ва зарур маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ортиқча вақт сарфланысади. Масалан, аттыгы иккى ярим йыл ичина Асанка шахрида автомобилесөзли мажмусаси барпо этилди. Бұнда замонавий хориж асбоб-ускуналари, технологиялардың қаралыптырылғанынан да даражада орналасади.

Бошқа мамлакатлардан янги машиналар, асбоб-ускуналар, шүцингдек, бошқа техника құжынатларының лицензия ҳамда изгор технология сотиб олиш, илмий-техника ишләри ютуқларини ишлаб чиқаришга тәсалик билан жорий этиш, юкори даражадаги илгер ор технологик жарапайын ва янгилекларни амалиёттегі тадбиқ этиш ишлаб чиқариш мекнәти самарадорларының ошириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, пировард натижада ички ва ташки бозор учун харидор болуп маҳсулотларни янада күпайтишишга хизмат қылади.

Шуны ҳам унутмаслық керакты, чет мамлакатлардан сотиб олиниадиган техника ва технология энг өюкори даражада замонавий бүтінші, ишлаб чиқаришта тәсалик билан жорий этиладиган даражада қулай бүлгап машиналар ва асбоб-ускуналар үзини ҳар томонлама оқлашы зарур, аks ҳолда, мінглаб яшиклардагы хорижий ускуналар яроксизлиги туфайли базалар ва омборларни беҳуда түлдіриб ётади.

Ўзбекистонға келтирілген хорижий материаллар халық хұжалығы ахтиёжларини түлпің қондириш биләп ахамиятты бўлиши зарур. Ҳусусан, қора металл, труба, юкори даражадаги босимтга чидамли поліэтилен ва бошқалар ана шундай керакли материаллар қаторига киради. Бунда ишлаб чиқариш учун сув ва ҳаводег зарур хомаше маҳсулотларини ҳам ташки бозордан харид қылыш фойдалан ҳоли эмас. Хориждан маҳсулотлар олинмаган тақдирда ишлаб чиқариш маҳсулотларини камайтириш, ҳатто улардан воз кептиш ҳам түрги келар эди.

Ўз навбатида, чет давлатларга моллар чиқаришнинг (экспорт) ҳам ишлаб чиқаришта таъсири катта. Экспорт чет эл бозорига чиқарыладиган маҳсулотлар жәкмини кенгайтириш имкониятини яратып орқали маҳсулот таңдархини туширади, самарадорликни оширади. Ташки бозорга маҳсулот чиқариш ишлаб чиқаришни қайта куришта чорлайди, ҳалқаро мәжнат тақсимотини хисобга олган ҳолда самарадорликни янада таъминлади.

Ишлаб чиқаришда күпгина үлай щароитлардан фойдаланауда аскотадиган “очиқ” иқтисодиёт бошқа моделларга нисбатан ташки бозорга маҳсулотлар чиқаришда талайгина иқтисодий самаралар көлтириши биләп ажралиб туради.

1.2. Жаҳон иқтисодиётшілігінде қозирги ахволи

Жаҳон бозори янада бирлашиб, унга ўткінчы иқтисодға эга бўлган мамлакатлар ҳам қайтиб қўзмокда. Охириги ўн бесі йил

ичида жаҳон савдо-сотиги ишлаб чиқарищдан кўра анча тез ривожланди. Жумладан, хорижий сармояларнинг ривожланаётган мамлакатларга бўлган оқими ўн йил ичида олти маротаба ортган.

Интеграцияга ёрдам кўрсатиш ҳамда юзага келган мұаммоларни ҳал этиш мақсадида умумий қоидалар ишлаб чиқилган ва уларга алоқадор бўлган институтлар ташкил этилган. Айниқса, бу борада Жаҳон савдо уюшмаси (ЖСУ) алоҳида ўринга эга бўлиб, унга 110 мамлакат аъзодир.

Ривожланган мамлакатлардан кўпчиллиги кейинги вақтда очиқ иқтисодиёт йўлига ўтганлиги сабабли, жаҳон хўжалиги тизимида фаол роль ўйнамоқдалар. Бугунги кунда ривожланган мамлакатларнинг экспорт ва импорт ҳиссаси ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 43 %ини ташкил этади, ваҳдоланки, ўн йил илгари бу кўрсаткич 33 % эди.

Уткинчи иқтисодиётдаги мамлакатлар кўп йиллик яккала-нишдан сўнг жаҳон бозорига чиқиб, бирлашишдан манфаат кўрмоқдалар, ислоҳот йўналишида турган бошқа мамлакатлардан кўра, кўпроқ ютуқга эришмоқдалар.

Умумжадон савdosининг фойдаси ички бозор муросасозлиги билан боелиқ иқтисодий устунликдан ҳам анча кўпроқдир. Мамлакатлараро капитал, товар ва гоялар ҳаракати ягона марказий раҳбарият томонидан эмас, ахтиёж ва таклифлар асосида бошқарилмоқда. Бу эса ишлаб чиқариш меҳнатини, савдо кўламини ва миллий даромадни тобора ўстиришга йўллади. Бошқа томондан олганда, ўзаро бирлашиш мамлакатлар очиқ савдо йўлида туришига ёрдам беради, халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш эса мамлакат ичида тегишли институтлар барро этилишига сабабчи бўлади.

Очиқ савдо сиёсатини ва чет әл сармояларининг жалб этилишини мунтазам равишда мұхокама қилиш боятда мухимдир. Асосий гап ташқи дунё билан ўзаро ҳамкорлик ўрнатиш, яъни тижорат оқимлари ва уларнинг жаҳон савdosига таъсири, тезкорлик билан ЖСУ га кириш ва унинг ҳақоний аъзоси бўлиш, минтақавий савдо битимлари тузиш, янги иқтисодиёт йўлига ўтган мамлакатлардан капиталнинг оқиб келиши ва уларнинг бошқа ривожланаётган мамлакатларга таъсири ҳақида бормоқда.

Дунё аҳолисининг учдан бир қисмини ташкил этувчи мамлакатларнинг ўзаро мудаффақиятли уюшмаси (интеграцияси) бутун жаҳондаги иқтисодий тизимга ўзининг самарали таъсирини ўтказмоқда. Шу билан бир қаторда, аввалги иқтисодий йўналишида бўлган мамлакатлар умумжадон бозорига ўтиши натижасида айрим мамлакатларнинг манфаатлари чекланиб қолмасмикан, деган хавотир кўпчилликда йўқ эмас, бу хавотирланишда жон бор.

Жаҳон хўжалиги тизимига бирлашиш, шубҳасиз, янги имкониятлар яратибгина қолмай, ўтиш жараённида келиб чиқадиган хавф-хатарлардан ҳам ҳоли эмас. Кўшина мамлакатлар балки, ўтиш

давридаги чиқимлардан қочиб қутулмаслар, лекин дағыллар шуни күрсатадыки, өнгө ва рақобатли жағон бозорида иштирок этиш барча сарф-хараяттарнинг хиссасини ортири билан қайтаради.

Шуни тәъқидиаш зарурки, иқтисодий ўтиш даврини бошдан кечирган мамлакатларнинг тащы савдода ўз ўрни бор. Масалан, Хитой 1978-1994 йиллар мобайнида йирик экспортёр мамлакатлар рүйхатидаги ўтиз иккинчи ўриндан учинчи ўриннеге чиқиб олди. Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари ҳамда Янги Мустақил Давлатлар (ЯМД) бугунги кунда экспорт ва импортдан тенг равишда манфаятдорлар. Бироқ уларнинг савдо ҳажми қандай бўлади-ю, кимлар билан савдо олиб борилади?

Иқтисодий моделларга асосланган қатор баҳолар ва таҳминий маълумотлар (прогнозлар), шунингдек, анчагина ишончли расмий далиллар шуни күрсатадыки, агар Янги Мустақил Давлатлар бозор тамойилларига амал қилиш йўлидан борсалар, эҳтимол савдо-сотиқ қурилмишида умумий йўналишдаги барқарорликка эришишлари мумкин.

1.3. Ўткинчи иқтисодли мамлакатларда ТИФ ривожланиши

Бозор томонкада йўл олган мамлакатлар жағон иқтисодиёти олдидан улкан имкониятларни очадилар. Ишлаб чиқарувчилар янги бозорларга, истеъмолчилар товарларга йўл топадилар.

Иқтисодий самараדורликнинг ортиши ва ресурсларнинг жиљ этилиши ўткинчи иқтисодиётли мамлакатларда таклиф қилинган товар ва хизматчиликнинг умумжағон кўлами ортишини таъминлайди. Интеграция туфайли кам тармоқли ва ички тармоқли савдонинг ўсиши, Марказий ва Шарқий Европа (МШЕ) мамлакатларида кузатилганишек, товарлар хилининг кўпайиши ва ишлаб чиқаришнинг рационализация қилиниши, ишлаб чиқаришдаги масштаблар асосида тармоқларда тежамга эришиши туфайли дунёда фаровонликнинг ошишига олиб келади. Охирги беш йил ичидаги жағон бозорида импорт ва экспорт ҳажми икки бараварга кўпайди, шу вақт ичидаги МДҲ мамлакатларида МШЕ мамлакатларига импорт миқдори 216%га, экспорт миқдори эса 159%га ошиди (2001 йил).

Бозор иқтисодиёти, хусусан, саноати ривожлангангач мамлакатлар, ўткинчи иқтисодиётли мамлакатлар савдонинг ўсишидан манфаатдор ва улар учун ўз бозорларини очиб беришга тайёрдирлар.

Албатта, интеграция ортидан бирмунҷча чиқимларга йўл кўйилади. Улар янги иқтисодий ҳолатларга боғлиқ, айниқса, кўп меҳнат тараба қилиб товарлар ишлаб чиқарувчи ривожланган мамлакатлар кучли рақобатга дуч келадилар. Саноати ривожланган мамлакатлар эса, ўз имкониятларини тўла ишга солиб, бошқа тармоқ-

ларда устуспикларини намойиш қиладилар. Бироқ қилингани чиңмлар тұғри баҳоланса, уларның мұътадиллігі күриниб туради.

Үткінчі иқтисодиётли мамлакатлар жағон бозорининг бутун талабларини қондирмайдылар, лекин ишлаб чықарувчилардан күпроқ янги товарларни қашф этиш, кишилар фаровонлығи үчүн күплаб хилма-хил маҳсулотлар ишлаб чықариш ва зарурий хизматларни бажарып талаң этилади.

Үткінчі иқтисодиётли мамлакатларнинг савдо интеграцияси натижаси туғайлы Европа бирлигиге хавф борми?

Тағыданғандай, бүгунғи күнде Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатлари Марказий ва Шарқий Европа (МШЕ) мамлакатларнинг асосий савдо шерияларидір. 1989 йылдан бери улар үртасындағы савдо айланмаси салжам иккі бараварга ошди. МШЕ мамлакатлары ЕИ үтгун жуда қулай экспорт бозори бўлди. МШЕ мамлакатлары ва ЕИ үртасында Европа битими бозорларни ҳар хил товарлар билан тұздиришта йўл очди. Бироқ ҳали ҳам “таъсирчан” маҳсулот импортида айрим чекланыш мавжуд. Қишлоқ хўжалигига аввалгидақ протекционистик сиёсат олиб борилемоқда, антидепинг ва протекционистик чораларнинг хавфи металтургия ва кимсə товарлари экспортининг самарали муросасозлигини юклаб қўймоқда. Аммо очиқ савдо ҳақида Европа битими МШЕ даги ишлаб чықарылған савдо ислоҳотларини мустаҳкамлашта ёрдым беради. Иккى мингтака үртасындағы савдо алоқаларининг ривожланиши жараёнида иккى тармоқдаги савдо ҳамда МШЕ мамлакатлари корхоналарнинг ишлов берип ва йигиши соҳаларидаги фаолият ҳажми ўсмокда. ЕИ тащқаридаги пудратчилар билан ЕИ компанияларининг шартнома тузушларини Европа битими рағбатлантиради. Үз навбатида, компаниялар лойиҳя-конструкторлар ишлаб чықарышини, материалларни, сифат назорати ва маркетингни таъминлайди. Бундай ёндашиб Европа Иттифоқи корхоналарида малякали ва арzon ишчи күчидан фойдаланишта имкон яратиб беради. Бунда йўқотиш ва тавакқалилик кам. МШЕ мамлакатлари шериялари билан янги ташкии бозорга чиқиб, ўзаро тұқнашмоқдалар.

“Таъсирчан” маҳсулотлар савдосини янада кенгайтириши Европа Иттифоқидаги ишлаб чықарувчиларни ташвишларга солиб келди. Аммо дағыллар шуны күрсатмоқдаки, мақур моллар билан тұзға муросасозлық савдоси импортта, ишлаб чықариш ва ЕИ бандлік диражасита кам микдорда таъсир қиласы. Чунки, МШЕ мамлакатлары асосий товар билан таъминловчи змаслар. Ҳақиқатдан ҳам, янги Мустақіл Дағылатларнинг (ЯМД) узок муддатты савдо интеграцияси савдо оқимининг маълум даражада ошишыга олиб келади. Шундай бўлса ҳам, егер күпроқ ЯМД дан ташиладиган ёкилғилар (асосан, нефть, табиий газ) билан таъминлашынг ошиши ва уларни Фарбий Европага катта ҳажмдаги капитал ва юқори технологик молларга (станок, ускуватлар) ва юқори сифатли, узок

мұддат иштәтиладиган күп истемол молларига алмастыриши түртисида боряпти.

Европа Иттифоқыда ҳозирги пайтда савдода иштирок этәт-
ган Ўрта Денгиз ва Африка мамлакатлари ЕИ ва МШЕ мамлакат-
лари үртасидаги савдо муросасолиги натижасыда юзага келадиган
чиқымдан ташвишадырлар. Аммо бир қатор Ўрта Денгиз мамла-
катлари 1970 йылдан ЕИ саноат моллари бозорида болж солигисиз
ва қышлоқ хұжалик моллари бозорига эса имтиёзли кириш хуку-
ларига зә. Бинобарин, бу ағзаллуклар МШЕ ва ЕИ савдо ҳам-
корлығи ривожланиши натижасыда сақланиб қолиши шубхаси-
дир. Шуны тан олиш керакки, бу мамлакатларининг иқтисодий жаҳон
аренасыда пайдо бўлиши. ўз наъбатида. Европа Иттифоқи бозорла-
рида Ўрта Денгиз мамлакатлари экспортёрларининг географик
ағзаллуклардан маҳрум бўлишига олиб келиши мумкин. Лекин
Ўрта Денгиз мамлакатларининг Европа Иттифоқи бозорида эксп-
орт қисми (нефть экспортидан ташқари) ҳанузгача бир хил бў-
либ қоляпти. Ўрта Денгиз ҳамда Марказий ва Шаркий Европа
мамлакатлари жаҳон савдосида ўзига хос ағзаллукларга зә, ҳа-
қиқатдан, бу иккى минтақанинг экспорт тузилиши ҳеч бир-бирини
кесиб ўтмайди. ЕИ бозорида қышлоқ хұжалик маҳсулотлари эксп-
ортининг четланиб қолиши қатор Ўрта Денгиз мамлакатлари учун
катта аҳамиятта зә. Чунки, улар бу соҳада ўз экспорт күч-кувва-
тини тўлиқ кўрсатишга қодирдиrlар.

Ломойск конвенциясига имзо қўйган Африка мамлакатлари
ҳам ҳанузгача ЕИ бозорига кириш имтиёзларидан фойдаланмоқ-
да. Уларнинг кўпчилигига МШЕ мамлакатлари билан қышлоқ
хұжалигидаги рақобат бир-икки хилдаги маҳсулотлар билан чек-
ланади, келиб чиқадиган ноxуш натижалар компенсация қилина-
ди. Чунки, тез ривожланаётган МШЕ мамлакатлари Ўрта Денгиз
ва Африка мамлакатларидан келадиган экспорт учун ўзлари по-
тенциал бозор бўла оладилар.

МШЕ мамлакатлари нисбатан юқори малакали ишчи кучига
зә бўлиб, ҳалқаро саҳнага чиқадилар. Улар таълим тузилмаларига
бирмунча янгилик ва ўзгартиришлар олиб киришларига тўғри ке-
лади. Бу эса, Илмий-тадқиқот институтларининг (ИТИ) таррак-
қиётини белгилайди. Чунки, ИТИ фақаттина молиятвий восита ва
ускуналар манбаси бўлиб қоямай, балки бошқариш ва савдо-сотиқ
алоқаларининг ривожланишига олиб келади. Келажакда МШЕ
мамлакатлари оддий, лекин кўп меҳнат талаб қиласидиган маҳсулот
ўрнига ўрта ва юқори дараражали малака талаб қиласидиган то-
варлар иштаб чиқарib, ҳақиқий равишда рақобатти бўладилар. Бу
тузилмалардаги ўзгаришлар МШЕ мамлакатлари ва кам даромад-
ли ривожланаётган мамлакатлар үртасида тўғридан-тўғри бўзади-
ган рақобатлиликни қисқартиради.

Қисқача хулосалар

Очиқ жаҳон бозори иқтисодиётини шакллантириш, ташки иқтисодий фаолиятда тараққиёттә олиб борувчи бу түгри сиёсий йўлни янада ривожлантириш Узбекистон ҳуқуқий давлатининг мустақиллигини кафолатлади.

Жаҳон бозори янада бирлашиб, унга ўткинчи иқтисодга эга бўлган мамлакатлар ҳам бирлашмоқда.

Иқтисодий интеграция ТИФнинг ривожланишидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодиёт модели нима?
2. Иқтисодиёт моделларини айтиб беринг.
3. Очиқ иқтисодиёт моделининг асосий қоидаларини айтиб беринг.
4. Очиқ иқтисодиёт ёпиқ туридан нимаси билан фарқланади?
5. Қандай шароитларда ёпиқ иқтисодиёт мавжуд бўлади?
6. Узбекистон иқтисодиёти қайси модельни қўллаш билан ривожланади?
7. Жаҳон бозори деганда нималар тущунилади?
8. Жаҳон савдо уюшмасининг роли нималардан иборат?
9. МДҲ, мамлакатларининг жаҳон бозоридаги рақобати қандай қечмоқда?
10. Яқин ва узоқ чөт эл мамлакатлари иборасининг маъносини тушунириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бўсағасида: хавфизлика таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997.
2. Каримов И.А. Узбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. – Т., 1995.
3. Ишмушамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
4. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. –М., МГУ, 1997.
5. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистан», 1996.
6. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
7. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Радаева В.В. и Бузгалова А.В. М.: МГУ, 1995.

«ЖАХОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯ» ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

2.1. Ташқи иқтисодий муносабатлар ҳақида тушунча

Ташқи иқтисодий муносабатлар – миллий хўжаликлар ўртасида чуқур барқарорлашган ўзаро ҳамкорликнинг ривожланиши ва меҳнат тақсимоти, турли даражада ҳамда турли шаклларда юзага келган ўзаро алоқалар асосида мамлакатларнинг хўжалик-сиёсий жиҳатдан бирлашиш жараёни. Кичик даражада бу жараён бир-бирига яқин мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий битим тизимини шакллантириш йўли билан ташкил этилган айrim хўжалик субъектлари (корхоналар, фирмалар) жамғармаларини ишга солиш, хорижда филиаллар (бўлимлар) барпо этиш орқали содир бўлади. Давлатлараро миқёсдаги интеграция (бирлашиш) давлатларнинг иқтисодий бирлигини шакллантириш ва миллий сиёсат келишпуви асосида юзага келади.

Фирмалар ўртасидаги алоқаларнинг жадал ривожланиши давлатлараро (айrim ҳолларда давлатлар устидан) бошқариш заруратини келтириб чиқаради ва ўз навбатида, бу бошқариш мамлакатлар ўртасида муайян минтақалар миқёсида ишчи кучи воситасида товарлар, хизмат кўрсатиш, капиталлар эркин ҳаракатни таъминлашга; иқтисодий ҳамкорлик асосида илмий-техникавий, молиявий ҳамда валютали, ижтимоий, ташқи ва ҳарбий сиёсатни ўtkазишга қаратилади. Бунинг натижасида умумий иқтисодий тақсимот, молиявий жамғармалар; умумий миқёсдаги миллий ёки давлатлараро бошқариш ташкилотлари воситасида ягона валютали инфратузилма асосида бус-бутун минтақавий хўжалик комплексларини яратишга эришилади.

Энг оддий шакл – Божхона иттифоки амалдаги эркин савдо зонаси билан бир қаторда, ягона тарздаги ташқи савдо тарифини ўрнатиш ва учинчи мамлакатга нисбатан ягона ташқи савдо сиёсатини ўtkазиш чорасини кўрмоқда.

Халқаро айирбошлишнинг ўтган аср 90-йилларигача бўлган ривожланиши давомида, шунингдек, қадим замонлардан бўён мамлакатлар моддий ноз-неъматларни тайёр маҳсулотлар ва турли хил ресурслар кўрининшида ўзаро айирбошлиб келишиган, яни бир-бирлари билан Халқаро иқтисодий муносабатларга киришишган. Ўз навбатида, айирбошлишнинг ҳажми ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига ва товар ишлаб чиқарниш ҳажмига бевосита боғлиқ бўлган. Чунки, ишлаб

чиқариш ҳажмининг ўсиши, бир томондан, мамлакатлар ўртасида хўжалик алоқаларининг кенгайишига имкон яратса, иккинчи томондан, турли хил хомашёлар, материаллар ва бошқа ресурсларга бўлган талаабнинг ошиб бориши айирбошлиш зарурятини келтириб чиқаради.

Халқаро айирбошлиш, айниқса, XIX асрда кенг ривожланди. Унинг ҳажми 1800 йилдан 1913 йилгача 20 марта гача оиди ёки 1800 йилда жаҳон ишлаб чиқаришининг 3% ини ташкил этган бўлса, 1913 йилда 33%ини ташкил этди. XX асрда Халқаро иқтисодий муносабатлар ўзининг нотекис ривожланиши билан ажralиб туради. Масалан, 1913-1950 йилларда халқаро савдо ва ишлаб чиқариш жуда секин суръатлар билан ўсили. Чунки, жаҳон хўжалиги шу йиллар давомида бўлиб ўтган I ва II Жаҳон урушлари натижасида ҳамда ривожланган капиталистик малакатларда чузилиб кетган иқтисодий инцирозлар сабабли жуда катта моддий йўқотишларга учради. Аммо кейинги давр, яъни 1950 – 1973 йиллар жаҳон ишлаб чиқаришида ва савдосида «олтин давр» ҳисобланади. Бу даврда ўртача ўсиш саноат ишлаб чиқаришда 6 %ни, жаҳон савдосида 10 %ни ташкил этди. Бундай юксалиш 1974 йилга келиб, халқаро бозорда нефть баҳосининг кескин кўтарилиб кетиши натижасида узилиб қолди. Масалан, 1973 йилнинг охирларида унинг баҳоси 14 долларгача кўтарилди, Эрон, Ироқ можароси сабабли 1 баррель нефтнинг баҳоси янада ошиди ва 35 АҚШ долларини ташкил этди.

Дунёда бошланган «нефть инцирози» ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидаги чукур тузилмавий ўзгаришлар бошланшига олиб келди. Бу мамлакатларда 70-80 – йиллар мобайнида энергия ресурсларини кам истеъмол қилувчи ҳамда интеллектуал имкониятлардан мумкин қадар тўлиқ фойдаланишга мўлжаллаянган яъги ишлаб чиқаришлар барпо этилди. Шу сабабли 1983-1990 йиллар жаҳон иқтисодиётининг энг давомли юксалиш даври бўлди.

Янгидан пайдо бўлган тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар, ўз навбатида, турли хил хомашёлар ва табиий ресурсларнинг маълум қисмини кўпроқ четдан ташиб келтиришни ҳамда тайёр маҳсулотларни миллӣ чегаралардан ташқарида сотишни кентгайтиришни бошлади.

Масалан, 90 йилларнинг бошида ривожланган Европа мамлакатлари нефутга бўлган эҳтиёжларининг 75-80%ини, АҚШ марганец рудаси, никель ва бокситга бўлган эҳтиёжининг 75-100%ини импорт ҳисобига кондириди. Япония иқтисодиётининг ривожланиши эса, асосан турли хил ёқилғилар ва хомашёларни

ташиб келтирилишига боғлиқ. Шу билан бир вақтда уцибу мамлакатлар фан ва техника ютуқларига асосланган маҳсулотларни дүйё бозорига жуда катта миқдорда етказиб берувчи мамлакатлар ҳисобланади. Ер юзининг барча мамлакатларида хариц қилишатган автомобиллар, компьютерлар, мураккаб дасттоҳ ва асбоб-ускуналар, майший үй-рўзгор жиҳозлари, асосан Фарбий Европа мамлакатлари, АҚШ ёхуд Япония маҳсулотларидир.

Ривожланган мамлакатларда замонавий истеъмол товарлари, саноат технологиялари, ахборот тизимларининг кенг тарқалиши, уларга ишлаб чиқариш самарадорлигини қўтаришга ва турли хил ресурслардан тежамли фойдаланишига кенг имкон яратди. Ҳозирги замон халқаро иқтисодий муносабатларининг асосий хусусиятлари XX асрнинг сўнгти йилларида етакчи жаҳон мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг туб сифат ўзгаришлари ҳамда жаҳон хўжалиги тузилишида ва ўсиш суръатларида бўлган ўзгаришларининг кучайиб бориши халқаро муносабатларининг ҳозирги босқичидаги хусусиятларини белгилаб беради.

Биринчидан, халқаро айирбошлишнинг таркибий тузилиши сезиларли даражада ўзгарди, мамлакатлар маҳсулотлар айирбошлишдан ташқари турли хил хизматлар, молия капитали, ишчи кучи, фан-техника ахборотлари, янги технологиялар, бошқарув усуслари ва болқалар билан фаол савдо-сотиқ олиб боришига ўтдилар. Масалан, жаҳон экспортида хизматлар улуши 60-йилларнинг охиридан 80-йилларнинг охиригача 27 – 30 фоиз қўтарилиди, дунёнинг саноатлашган 13 етакчи мамлакатида капитализмнинг экспорти 1990 йилларнинг бошида 1970 йилдагига нижбатан 8 баравар ошган.

Иккингиздан, капиталнинг четта чиқарилиши кучайиши ва мамлакатлар ўргасида айирбошлишнинг кенгайиши замонавий халқаро иқтисодий алоқаларининг мамлакатлараро уйғунлашувига олиб келди. Бундай хусусият ўз фаолиятини бир қанча давлатлар худудида амалга оширадиган трансмислий корпорациялар (ТМК) ва банклар (ТМБ) сонининг ошиб боришида ўз аксини топди.

Ҳозирги вақтда жаҳонда 20 мингдан ортиқ ТМК лар мавжуд бўлиб, улар жаҳон саноат ишлаб чиқарилишининг тўртдан уч кисмидан кўнгрогини, ташқи савдонинг эса ярмидан кўнгрогини назорат қилиб туради. Мисол утун, «Женерал Моторс», «Ройл Датч шел», «Эксон» каби йирик ТМКлар айланмаси ҳажми Ўзбекистонда яратилган ялпи миллий маҳсулот миқдоридан икки мартадан ҳам ортиқ. Ўз ихтиёрида беҳисоб моддий ва молиявий қудратни жамлаган бундай корпорациялар ва банклар кўпчилик мамлакатларининг иқтисодий спесатига ва халқаро иқтисодий алоқаларининг умумривожланишига жиҳозий таъсир кўрсатадилар.

Учинчидан, халқаро иқтисодий муносабатларнинг замонавий босқичида яна бир мухим хусусият намоён бўлади, яъни айирбошлишда мамлакатлар тутган ўриннинг қайта тақсимланиш жараёни кечмоқда. Маълумки, собиқ Иттифоқ мамлакатларида ўтказилган чукур сиёсий ва иқтисодий иелоҳотлар 9 мустақил давлатни бирлаштирган йирик халқаро иқтисодий ташкилот – Ўзаро Иқтисодий Ёрдам кенгашининг тарқалиб кетишига олиб келди.

Таъкидлаш лозимки, юқоридаги мамлакатларнинг ташки иқтисодий алоқалари асосан мана шу ташкилот доирасида амалга оширилар эди. Масалан, собиқ Иттифоқ ташки савдосининг 67%и Иттифоқ мамлакатларининг, 22%и ривожланган мамлакатларнинг ва 11%и ривожлангаётган малакатлар улушкига тўғри келар эди.

90-йилларнинг бошларидаги ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар Шарқий Европа мамлакатлари ва собиқ Иттифоқда ташки иқтисодий сиёсатнинг туб бурилиши билан кузатилди. Шу билан биргэ мамлакатларнинг жаҳон хўжалиги алоқаларида фаол қатнашувларига ҳалакит берувчи мафкуравий ва сиёсий тўсиқлари олиб ташланиши, ҳар бир мамлакатта халқаро меҳнат тақсимотининг афзаликлиаридан мафаатдор бўлиши учун кенг имкониятлар очиб берди. Аммо бу имкониятлардан фойдаланиши учун собиқ социалистик мамлакатларга матълум муддат керак.

Хозирда эса, жаҳон хўжалиги ва халқаро айирбошлишнинг умумий йўналишлари ва ўсиш суръатларини дунёнинг ривожланган 26 та капиталистик мамлакати белгилаб беради. Бу мамлакатлар ер юзида давлатларнинг 15%ини ташкил этади ҳамда уларда жаҳон аҳолисининг 25 %и истиқомат қиласди. Аммо бу мамлакатлар дунёда ҳосил қилинаётган электир қувватларининг 75%ини, ёқилғининг 79%ини, ёрочсозлик маҳсулотларининг 85%ини ва пўлатнинг 70%ини истеъмол қилишади. Саноати тараққий этган мамлакатларнинг ўзаро савдоси жаҳон савдосининг 70%ини ташкил этади.

Иқтисодиёти ривожланган ва халқаро айирбошлишда юқори ўринда турган мамлакатларнинг ҳудудий жойлашувига қараб, уларни шартли равишда уч блокга ажратиш мумкин:

Шимолий Америка блоки – АҚШ, Канада ва Мексика давлатлари (АҚШ ва Канаданинг ҳиссасига бутун жаҳонда ишлаб чиқарилган ялпи миллий маҳсулотнинг 29%и тўғри келмоқда).

Гарбий Европа блоки – бозор иқтисодиёти ривожланган Европа мамлакатлари (уларда дунё ялпи миллий маҳсулотининг 32%и ишлаб чиқарилади).

Япония блоки – Япония ва тез ривожлангаётган Жанубий – Шарқий Осиё мамлакатлари (Биргина Япония ҳиссасига жаҳон ялпи миллий маҳсулотининг 15%и тўғри келади).

Таъкидлаб ўтиш керакки, бу уч блокка кирувчи мамлакатлар ўргасидаги жаҳон бозорида ўз таъсир доирасини кенгайтириш ва иштирокини оширишга қаратилган кучли рақобат ҳозирги замон халқаро иқтисодий муносабатларининг мөҳиятини очиб беради. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳар бир мамлакат ўз ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишига қараб жаҳон бозорига турли хил товар ва хизматлар етказиб беришга ихтинослашади. Чунончи, иқтисодиёти юқори даражада ривожланган мамлакатлар халқаро айирбошлишада асосан тайёр маҳсулотлар, хизматлар ва капитални хорижга етказиб бериб, бир вақтнинг ўзида ўзига керакли турли хил хомашёлар арзон ишчи кучини четдан олиб киради.

Иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатлар аксинча, хорижга асосан иқтисодий ресурсларни етказиб бериб, ўзига тайёр маҳсулотлар, инвестициялар, фан-техника ахборотларини харид этади.

Нима сабабдан давлатлар халқаро иқтисодий муносабатларни янада кенгайтиришга алоҳида аҳамият берадилар?

Чунки, ҳар қандай айирбошлишнинг аҳамияти, унинг са-марадорлиги, шу жумладан, халқаро миқёсда ҳам келишилган битимлардан томонлар оладиган афзалликлар билан белгиланади. Бу ерда иқтисодий назария, ҳоҳ товар ва хизматлар савдоси бўлсин, айирбошлишдан олиниадиган афзалликка ҳар бир қатнашувчи мамлакат эга бўлади ва натижада бутун жаҳон хўжалиги ютади деб, тушунтиришга ва исботлашга ҳаракат қиласди. Адам Смит биринчи бўлиб, қайси мамлакат ўз маҳсулотини бошқа мамлакатларга қараганда камроқ ҳаражатлар билан ишлаб чиқарса, шу мамлакат халқаро айирбошлишда қатнашиши мумкин деб, тушунтиради.

2.2. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувни белгиловчи омиллар

Бирлашиш жараёнлари барқарор иқтисодий ўзаро алоқаларнинг ўсиш жараёнини (биринчи навбатда халқаро меҳнат тақсимоти асосидаги) ҳамда ишлаб чиқаришнинг миллий хўжалик доирасидан чиқишини тақозо этади.

Бирлашиш жараёнининг ривожланишида Трансмиллий корпорациялар (ТМК) фаол равишда хизмат кўрсатмоқдалар.

Интеграцион жараёнларнинг ўсишига сабаб бўлувчи бошқа омиллар халқаро меҳнат тақсимоти тузилишининг чукурроқ силжиб боришидир (биринчи навбатда, илмий-техника тарракиёти таъсирида). “Халқаро меҳнат тақсимоти” атамаси,

бир тарафдан, одатдагидек, миллатлараро ишлаб чиқариш мажбуриятларига күра, айрим мамлакатларнинг белгиланган турдаги маҳсулот чиқаришга ихтисослашишини, тақсимлаш жараёнини назарда тутади. Башқа тарафдан эса, ишлаб чиқариш мажбуриятлари режали тарзда ичкарида ва фирмалар ўртасида тақсим қилинади. Ички соҳа ихтисослиги кенг кўлам топмоқда.

Илмий-техник тарракқиётнинг ҳозирги босқичи интеграцион жараёnlарни турли мамлакатларда ИТТ тарқалиши хотекис бўлган тақдирда ҳам бозорни, ҳам ишлаб чиқаришини сифатли янги даражага олиб келмоқда, турли мамлакатларда ИТТ мустақил омил бўлиб, ҳозирги замон ижтимоий ишлаб чиқаришидаги ташки иктиносидий алоқаларда катта роль ўйнайди. У ёки бу мамлакатдаги фан ва техниканинг ривожланиши муваффақиятларини давлатлараро алоқаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Турли мамлакатларнинг фирмалари ўртасида кооперация асосида ташкил этилишнинг шиддат билан ривожланиши улкан халқаро ишлаб чиқариш-инвестиция комплексларини барпо этишга олиб келади, буларни ташкил этишга кўпинча ТНК бошчилик қиласи. Улар учун фирма ичидағи меҳнат тақсимоти миллий чегарадан чиқиб, халқаро миқёста айланган. Ҳудди шу асосда очиқ миллий иктиносидёт даражаси ошади. Очиқ иктиносидёт мамлакатларнинг хўжаликлараро алоқаларига тўла кириб бориши асосида шаклланади.

Ривожланган мамлакатларда очиқ иктиносидётни барпо этишда мамлакатларнинг ташки иктиносидий стратегияси катта роль ўйнаган ҳолда экспорт ишлаб чиқаришни рагбатлантиради, кооперацияларнинг чет эл фирмалари билан ишлашига кўмаклашади ва хўжуқий асос ташкил этиб, четдан маблағ, технология, малакали ходимлар кириб келишига йўл очиб беради.

2.3. Жаҳон иктиносидётига интеграциялашувда ишлаб чиқариш ҳамкорлиги

Ишлаб чиқариш соҳасида халқаро муносабатларнинг жадал суръатдаги ўналиши ва характери муайян даражада интеграцион жараёnlарниг мазмуни ва ривожланишини белгилайди. Умуман, у ишлаб чиқариш билан бирга алоқа ўринатиш соҳаларини қамраб олади. Савдо муносабатлари кўпинча иккинчи даражага сурилиб, халқаро ишлаб чиқариш ҳамкорлигининг якунловчи босқичига айланмоқда.

Халқаро ишлаб чиқариш ҳамкорлигига бир неча босқични белгилаш мумкин:

Биринчи босқич — мамлакатларнинг халқаро ихтисослаш-

тәнлигига сүянади, яъни бунда бир ишлаб чиқариш соҳасининг (масалан, саноат) маҳсулотини бошқа соҳа (масалан, қишлоқ хўжалиги) маҳсулотига айирбошлиш ривожланади;

Иккинчи босқич – қисман меҳнат тақсимоти базаси асосида шиддат билан ривожланаётган тармоқлараро ихтисослашибдириш билан тавсифланади, авваламбор бу ишлаб чиқаришнинг моддий тарафдан соҳа тузилишини мураккаблаштириш, яъни саноат соҳаларини дифференциаллаштиришdir;

Учинчи босқич – умумий ва хусусий меҳнат тақсимотига асосланиб, халқаро тармоқлар ўргасидаги ихтисослаштиришнинг ривожланиши, халқаро соҳалар ичидаги ихтисослаштиришни чукурлаштириш жараёни билан бошланади, бу хусусий ҳамда якка меҳнат тақсимотига асослангандир.

Айрим маҳсулотлар қисмларини (агрегатлар, деталлар) ишлаб чиқариш назарда тутилмоқда, мақсад – янги техника ва технология базасини оммавий ишлаб чиқариш, меҳнат унумдорлигини ошириш, сарф-харажатларни камайтириш ва ҳ.к. Табиийки, бу ихтисослаштириш асосида якунловчи маҳсулот (машиналар, агрегатлар, ишлаб чиқариш обьектлари) чиқариш учун кенг миқёсдаги мувофиқлашган (кооперация) алоқаларни юзага келтириш талаб этилади.

Ишлаб чиқариш ҳамкорлиги, тушунчаси асосида халқаро ихтисослаштириш билан кооперация ишлаб чиқариши ўзаро боғлиқлиги ётади. Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси турли мамлакатларнинг бир хил ёки бошқа (турли) ишлаб чиқаришдаги кундалик бир-бирига боғлиқ иш жараёнларида субъектлар ва хукуқий шахсларнинг бирлашмасидир.

Шундай қилиб, халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси аниқ ишлаб чиқариш мақсади асосида бирлашиб, фаолият кўрсатувчи хукуқий шахслар уюшмасидир.

Халқаро ишлаб чиқариш ҳамкорлигининг шаклларини қуйидагича ажратиб кўрсатиш мумкин: ихтисослаштириш ва кооперация асосидаги ишлаб чиқариш ҳамда савдо ишларини мувофиқлаштирувчи ҳамкорлик; илмий-техника ҳамкорлиги, гудрат (пай) асосида қурилиш соҳаларида фаолият юритиш (қўшма корхоналарга эга бўлиш).

Ҳамкорликнинг бу шакллари “соф ҳолда” бўлмаслиги мумкин. Бироқ амалиётда кўпинча фирмалар муайян маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналарини ташкил этадилар ёки соҳалараро ва ички ихтисослаштирилган соҳалар асосида ишлаб чиқариш хизматларини ўтайдилар. Бунда илмий ишлаб чиқариш ва савдо-сотик фаолиятини ўйғунаштирган бир-бирига узвий боғлиқ қўшма корхоналар яратиш мақсади ҳам туради.

Халқаро иктиносостық асосдаги ишлаб чиқариш ҳамкорлиги, одатда, халқаро интеграцион жараёнларнинг юксак даражадаги тарракқиётини акс эттиради ва бу кўрсаткич турли мамлакатларнинг фирмалари ўртасидаги алоқаларда ҳам намоён бўлади.

Ишлаб чиқариш ҳамкорлигининг ўзига хос белгилари қўйидагилардир:

- шериклар ўртасидаги узоқ муддатли, барқарор ва доимий иктиносий ҳамкорлик;

- турли мамлакатлардаги ишлаб чиқариш кооперацияси ва саноат корпарациясига алоқадор саноат корхоналари (фирмалари) бевосита субъектларининг мавжудлиги;

- ўзаро келишилган ҳолда тегишли технологиялардаги тайёр маҳсулотлар, қисмтар (компонентлар), бошқа айrim маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича асосий кооперация субъектларини белгиланган тартибда мустаҳкамлаб қўйиш;

- биргаликда тузилган дастурлар доирасида вазифаларни тақсимлаш; ишлаб чиқаришда бевосита қатнашувчи ҳамкорларнинг асосий мақсадларидан келиб чиқсан ҳолда биринтириб қўйиш;

- халқаро ҳамкорлик доирасида шериклар ўртасида ишлаб чиқариш дастурларида белгиланган молларни ўзаро ёки бир ёқдама ётказиб бериш ёхуд одатдагидек, шартномалар бижарилган тақдирда олди-сотди ишларини бажариш.

2.4. Ташқи иктиносий фаолиятда фан-техника ҳамкорлиги

Илмий, молиявий ва моддий ресурсларни бирлаштириш йўли билан илмий-тадқиқот ҳамда лойихалаш ишларининг дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда ҳамкорлик қилиш, илмий-тадқиқот ишлари билан шугулланувчи мутахассис гурӯҳлари ёки таҳқиқотлари ҳамкорлигини тузиш ғоятда муҳимдир.

Бундай ҳамкорликнинг энг унумли ва самарали шакллари қўйидагилардир:

- энг янги илмий-техник ғоялардан, лойихалаш ишларидан, фирманинг маркетинг соҳасидаги тадқиқотлари ва техникикавий-иктиносий иш кўрсаткичларидан фойдаланиш учун умумий йўналишдаги илмий-тадқиқот марказлари, бюоролари, лабораториялари барпо этиш;

- фирманинг техникикавий-иктиносий иш кўрсаткичларини яхшилаш мақсадида амалдаги техника ва технологияни такомиллаштириш соҳасида биргаликда тажриба ишлари ўтказиш;

- ишлаб чиқариш меҳнатини ташкил этиш соҳасида биргаликда изланишлар олиб бориш ва чет ал тажрибасини ўрганиш;

- илмий-техника сиёсати масалалари бўйича координация (мувофиқлаштириш) ва маслаҳатлар ўтказиш;
- тадқиқот иши билан шугууланувчи малакали ходимлар тайёрлашни йўлга қўйиши.

Илмий-тадқиқот ишларидағи ҳамкорлик фаолиятида энг муҳими –соҳадаги самарадорликни таҳдил қилиш. Олинган илмий натижаларнинг самарадорлиги бир неча соҳаларда қараб чиқилади.

Тадқиқот ишининг назарий қиймати техниканий даражада тафсилотлари (ишончлилиги, узоқ муддатлилиги, ишлаб чиқаришдаги самарадорлиги ва ҳоказолар) билан белгиланади, бунда бошқа мамлакатлар билан ҳамкорлик олиб борищдаги аҳамият, рақобатта бардош бера олиш ҳусусиятлари ҳисобга олинади. Тадқиқот ишларининг амалий қиймати уларнинг натижаларини халқ ҳўжалигига ёки ёрдамчи тарзда фирмада татбиқ этиш орқали аниқлачади.

Ўтказилган тадбирларнинг истиқболлик натижалари муайян вакт ичидаги қай даражада самара бера олишини аниқлаш билан баҳоланади.

Тадқиқот тадбирларининг қийматини аниқловчи ишланмаларда илмий ишларни ташкил этиш, ўтказиш, тажриба олиб бориш, мутахассислар тайёрлаш, зарур асбоб-ускуналар сотиб олиш ва жиҳозлаш, ахборотлар билан тъминлаш кабилар ҳисобга олинади. Тадқиқотларни режалаштириш ва амалга оширишга оид ишланмаларни тайёрлашда илмий ишларни бажариш муддати, келтирадиган натижалари ва уларнинг татбиқ этилишига қараб моддий-техника базаси ҳозирланади.

Режа ва натижаларни амалга ошириш эҳтимоллигини олдиндан ҳисобга олувиши ишланмаларда кўзда тутилаётган илмий ишлардаги муаммоларнинг мақсадга мувофиқлиги, ҳамкорлик ўрнатиш шаклиниң қай даражада тўғрилиги билан боғлиқ масалалар қайд этилган бўлади. Илмий-тадқиқот ишларининг натижаларини татбиқ этишнинг иқтисодий самарадорлиги, келтирадиган фойдаси миллий ва жаҳон иқтисодий кўрсаткичлари бўйича сарфланган харажатларни қоплаш муддати, рақобатга бардошлилиги билан аниқланади.

2.5. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялапувда ташқи савдони тартиблашнинг нотариф усуслари

Маълумки, ташқи савдони тартибга солишда давлат иккита усусландан фойдаланади, булар тариф ва нотариф усуслардир. Гарихга назар ташласак, давлатлар ташқи савдони тартибга со-

лишда асосан тариф усулларидан фойдаланганликларини кўришимиз мумкин. XX асрнинг II ярмидан бошлаб турли нотариф усулларидан фойдаланимомда.

Ташқи савдони тартибга солишнинг нотариф усули моҳиятига кўра маъмурий восита бўлиб, амалиётда миқдорий яширин ва молиявий кўринишларда учрайди. Кўпинча хукуматлар олдида қайси усуда аниқ бир вазиятларда фойдаланиш керак, деган муқобил ҳолат вужудга келади ва кўтилил ҳолларда нотариф усуллар маъқул кўрилади. Улар сиёсий нуқтаи назардан ҳам маъқуя, чунки тарифлардан фарқли ўлароқ, аҳоли учун қўшимча юқ бўлмайди.

Бундан ташқари нотариф усуллар орқали белгиланган мақсадга эришиш осон. Масалан: пўлат импортини 3 млн. т. гача қисқартиришга 3 млн. т.ли миқдорий чегарани белгилаш биланги на эришиш мумкин. Ана шу 3 млн. т.ли даражага импортини камайтириш утун бож ставкасини қанча миқдорда белгилашини ҳисоблаш ва жорий этиш мурakkabroq жараён. Шу нуқтаи назардан нотариф усуллар орқали бу пўлат импортини тартибга солиш тариф усулидан кўра кулайроқ ҳисобланади.

Булар қуйидагилар:

Миқдорий чегаралар - ташқи савдони тартибга солишнинг маъмурий усули бўлиб, у экспорт ва импорт қилиниши мумкин бўлган товарлар миқдори ва номенклатурасини белгилаш билан амалга оширилади. Миқдорий чегараларга: квоталаш, лицензиялаш ва экспортни «ихтиёрий» чеклашлар киради.

Квота маълум бир вақт давомида импорт ёки экспорт қилинаётган товарни миқдорий ёки маълум бир сумма доирасида чеклашдир.

Лицензиялаш - ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишда давлатнинг ваколатли идоралари орқали бериладиган рухсатнома. У маълум бир вақт давомида ёки белгиланган миқдорда экспорт ёки импорт қилиш имконини беради.

Экспортни «ихтиёрий» чеклаш - квоталашнинг бир шаклидир. Импортер мамлакат хукумати илтимосига биноан экспортёр мамлакат хукумати томонидан ўз экспорт товарларининг маълум чегарасини (квотасизи) белгилайди. Агар импортёр мамлакатнинг илтимоси қондирилмаса, у томонидан турли санкциялар кўлланишига сабаб бўлади.

Савдо сиёсатининг яширин усуллари ёки яширин протекционизм

Тахминларга кўра, яширин протекционизмнинг юзлаб шакллари мавжуд. Давлатлар улар орқали экспорт ва импортни бир томондама тартибда чеклайдилар.

Буларга қуйидагилар киради:

Техник баръетлар - савдо сиёсатининг яширин шакли бўлиб, унга кўра миллий, техник, маъмурий ҳамда бошқа мельёр ва

қоидалар шундай тузилағыши, бұнда у товарларнинг хориждан кириб келишига түсінілік қылады. Бу техник характердаги кеңгартарқалған түсініліктердір.

Улар үз иткә қуидагиларни олади:

- миллий стандарттарға риоя этиш;
- импорт маҳсулотининг сифат сертификати;
- специфика установка ва маркировка;
- маълум санитар-гигиеник меъёрларга риоя қилиш;
- мураккаблаштирилған божхона расмиятчилеги;
- истеммолчиларни ҳимоя қилувчи қонунларни бажаришни талаб қилиш ва ҳоказолар.

Ички солиқ ва йигимлар - яширин савдо сиёсати усулидір.

Бұнда импорт қилинаётган товарларнинг ички баҳосини ошириш ва бу билан уннинг рақобатдошлигини пасайтириш мүлжалланған. Бу усул ҳам марказий, ҳам маҳаллий ҳукумат идоралари томонидан жорий этилиши мүмкін.

Масалан: қўшилған қиймат солиғи, акциз солиғи, савдо солиғи, божхонада расмийлаштириш, рўйхатдан ўтказиш ва бошқа расмиятчилеклар учун йигимлар, тўловлар.

Давлат хариди - яширин савдо сиёсатининг бир усули. Бұнда давлат идоралари ви корхоналаридан маълум бир товарларни фаяқат миллий ишлаб чиқарувчилардангина сотиб олиш талаб қилинади (импорт товаридан қиммат бўлса ҳам). Бу сиёсат асосан миллий хафсиалик мақсадида амалга оширилади.

Маҳаллий компонентлар бўлишини талаб қилиш ички бозорда сотиладиган товарларнинг қангча қисми (камода) миллий ишлаб чиқарувчилар томонидан яратилиши кераклигини қонун йўли билан бедгилаб кўйишидир.

Савдо сиёсатининг молиявий усуслари ҳам мавжуд. Энг кеңгартарқалған молиявий усуслар субсидиялаш, кредитлаш ва демпинг саналади. Агар ҳукумат миллий ишлаб чиқарувчилар экспортини рағбатлантироқи бўлса, уларга бюджетдан ҳар хил щаънда субсидиялар бериши мумкин. Субсидиялар характеристига кўра бевосита ва билво ситадир:

Бевосита субсидиялар – маълум бир миқдордаги пул суммаси кўринишида экспортёрга дотация беришидир.

Билво сита субсидиялар – экспортёrlарга солиқ имтиёzlари, сугурта имтиёzlари, бозор ставкасидан паст ставкада заём бериш, импорт тўловни қоплаш каби усуслар билан амалга оширилади.

Демпинг – савдо сиёсатининг молиявий шаклидир. У ташки бозорга чиқариладиган товарларни ички бозордаги мавжуд нормал баҳолардан паст баҳода сотили билан амалга оширилади. Демпинг янги бозорларни ўзлаштириш, бозордаги утушни ошириши мақсадида ёки ишлаб чиқарилған товарлар кўп тўпланиб қолган шароитда кўлланилади.

Қисқача хуросалар

Бирлашиш жараёнлари барқарор иқтисодий ўзаро алоқа-ларнинг ўсиш жараёнини ҳамда ишлаб чиқаришнинг миллий хўжалик доирасидаги чиқишини тақозо этади.

Халқаро меҳнат тақсимоти жаҳон иқтисодиётiga интеграциялашувни белгиловчи асосий омилдир.

Жаҳон иқтисодиётiga интеграциялашувда халқаро ишлаб чиқариш ҳамкорлиги ихтисослашади.

ТИФ да фан-техника ҳамкорлиги иқтисодий ўсишни таъминлайди.

Жаҳон иқтисодиётiga интеграциялашувда ташқи савдони тартиблишининг нотариф усулларидан фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон иқтисодиётiga интеграциянинг объектив омиллари нималарни кўзда тутади?
2. Халқаро меҳнат тақсимоти тузилишидаги силжишлари нималардан иборат?
3. Турли мамлакатлардаги фирмаларнинг ўзаро бирлашишининг асоси мақсади нима?
4. Давлатнинг ташқи иқтисодий стратегияси нималардан иборат?
5. Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашиб бориши нимани англатади?
6. Ўз хусусиятларига кўра, умумжаҳон миқёсидаги илмий-техника тарроққиёти қандай аҳамиятга эга?
7. Очиқ тарздаги миллий иқтисодиётнинг юксалиш даражаси нимага боғлиқ?
8. Мамлакат стратегиясини қандай тушунасиз?
9. Мамлакатлараро ишлаб чиқариш ҳамкорлиги нима?
10. Ишлаб чиқаришдаги ҳамкорлик босқичларини айтиб беринг.
11. Ишлаб чиқариш ҳамкорлиги учун нималар база (асос) бўла олади?
12. Халқаро кооперция нима?
13. Фан-техника ҳамкорлигининг энг муҳим, унумли ва самарали шакллари нималардан иборат?
14. Фояларнинг назарий қиймати нимада?
15. Техника қиймати нимада?
16. Амалий қийматчи?
17. Иқтисодий самарадорлик нима?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарақиёт кафолатлари. – Т., 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. – Т., 1995.
3. Ишмущамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Тексты лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
4. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М., МГУ, 1997.
5. Расулов А., Бедринцев, А. Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистан», 1996.
6. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
7. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Радаева В.В. и Бузгалова А.В. М., МГУ, 1995.

III боб

ЖАҲОННИНГ АСОСИЙ ИНТЕГРАЦИОН ГУРУҲЛАРИ

3.1. Худудий интеграцион комплексларни шакллантириш

Иқтисодий интеграциянинг объектив хусусиятлари (характери) давлат ва давлатлараро ташкилотлар томонидан миллий иқтисодиёти четдан стихияли тарзда бошқарилади, деган маъненинг аинглатмайди. Худудий интеграцион комплексларни шакллантириш шартномали-хукуқий базага эга. Қатор мамлакатлар гуруҳи ўзаро келишган ҳолда миintaқавий давлатлараро комплексга бирлашадилар ҳамда ўзаро ҳамкорликда ижтимоий-сиёсий ва хўжалик ҳаётида тенг равишда худудий сиёсат юритадилар. Жумладан, Фарбий Европада ЕХ ва ЕАСТ (EAFT) – European Association of Free Trade, Шимолий Америкада – НАФТА. (NAFTA). North American Free Trade Agreement.

Осиё-Тинч океан худудида – Тинч океан ҳамжамияти мавжуддир.

Тарихан анча барқарорлашган интеграцион жараёнлар Фарбий Европада юзага келган бўлиб, XX асрнинг иккинчи ярмида бутун бир худудда ягона хўжалик макони ташкил этилдики, унинг доирасида қайта тикланишининг умумий шарт-шароитлари шаклланди ва уни бошқариш механизми яратилди. Бу ерда интеграция анча етук шаклга етди. Фарбий Европа интеграции механизмининг муҳим қисмларидан бири тизими, тармоқли ва регионал сиёсатни бирлашиб ўтказишидир. Шуни айтиш керакки, миллий бошқариш учча рақобатга бардошли бўлмаган тармоқларда ва қолоқ худудларда ишлатилади.

Хозирги замон аграр сиёсатини ўтказишида катта ютуқларга эришилган. Унинг маблағ билан таъминланиши собиқ Иттифоқ бюджетида йирик чиқим моддаси билан белгиланган. Умумий аграр сиёсат негизида ички ва экспорт нархларини субсидиялаш ётади. Натижада Европа Ҳамжамияти АҚШ дан кейин иккинчи бўлиб, жаҳон қишлоқ хўжалик экспортёрига айланди.

Европа Ҳамжамиятининг аграр бозори баланд божхона тўсиқлари билан тўсиқларни, улар ресурслари ошиб-тошиб кетган жаҳон аграр бозоридан молларнинг ўтишига йўл қўймайдилар. Бу тизим қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг даромади барқарорлигини таъминлайди, уларни иқтисоднинг бошқа соҳа инчиларига мос ижтимоий кафолатлайди. Келажакда ЕХ бирлашган қишлоқ хўжалик сиёсатининг бош йўна-

лиши қишлоқ хұжалиғи ишлаб чиқаришининг жағон миқёсінде шароитига мослашуви, самарали сиёсат үтказиш йўли билан рақобатсиз хұжаликларни бартараф этиш ва улар ўрнига имконият билан бандликни таъминлашдир.

ЕХ ривожланишининг бошланғич даврида илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари соҳасида ҳамкорлик даги ҳаракат билан күмир, металлургия саноати ва ядро энергетикасининг ривожланишига катта эътибор қаратилди. Ўтган асрнинг 80-йиллари бошида фан-техника фаолиятини мувофиқ запитириш кучайди.

“Ромли” комплекс дастурининг қабул қилиниши (1984-1987 йиллар) бу борадаги дастлабки қадам эди. У ЕХ фан-техникаси фаолиятига ўрта-миёна ва тез режалаштириш жараёнини киритди. Бироқ, дастуриламал бўладиган, ягона фан-техника стратегияси ишлаб чиқилған дастур иккинчи дастур эди. Кейин учинчи комплекс дастури қабул қилинди, у ҳозир амалга татбиқ этилмоқда. Ўз навбатида, бу хужжатлар, аввало, АҚШ ва Япония томонидан илгари сурилган янги технология асосидаги рақобатбардош саноатни таркиб топтириш ва қучайтириш мақсадида тузилди.

Европа Ҳамжамиятининг ҳозирги даврдаги илмий-техника сиёсати бош мақсадлари қуйидагилардир:

- мамлакатлар ўртасидаги алоқалар, фан ва саноат ўрта-еюда мувофиқлик ҳамда ҳамкорликни ўрнатиш;
- кўпчилик компанияларда ўрга даражадаги ходимлар ҳамда маблағлар етишмаслигини ҳисобга олиб, улар томонидан амалга ошириладиган илмий-техника тарроққиётининг асосий йўналиши бўйича тадқиқотларга ёрдам бериш.

1985 йилдан ўз фаолиятини бошлаган Йирик миқёсдаги мустақил, кўп мақсадли Европа мамлакатларининг ҳамкорлик дастури – “Эврика” катта аҳамиятга эга бўлди ва у болқа мамлакатларнинг фирмалари учун ҳам очилди.

Европа Ҳамжамиятининг ривожланишида 1987 йил 1 июнда кучга кирган ва ЕХнинг барча аъзолари томонидан малькулланиб, расмийлаштирилган Ягона Европа қайдномаси (акти) муҳим воқеа бўлди. Мазкур хужжат асосида ЕХнинг вужудга келидиган тўғрисидаги шартномага жиддий ўзгартиришлар киритилди ва юридик жиҳатдан мустаҳкамланди.

Биринчидан, ЕХнинг иқтисодий интеграция соҳасидаги фаолияти Европа сиёсий ҳамкорлиги билан бирлашиб, ягона жараёнга айланди. Европа Иттифоқини тузиш мақсади, ўз нахбатида, унга аъзо бўлган қатнашчиларнинг фақаттинга иқтисодий, валпотали-молиявий, гуманитар муносабатлари даражасини шакллан-

тириб қолмасдан, балки, хавфсизликни таъминлаш борасидаги ташқи сиёсатни ҳам қўллаб-кувватлашни назарда тутар эди.

Иккинчидан, Ягона Европа қайдномасида (актида) ЕХ миқёсида “товар, капитал, хизмат ва фуқароларнинг эркин ҳаракатини таъминловчи чегарасиз макон” бўлган ички бозорни яратиш вазифаси кўйилган эдикӣ, бунга эришилди. Амалда мавжуд бўлган ЕХ мамлакатларининг умумий бозори ўзаро савдо-сотикдаги барча тўсикларни бартараф этишни, фақатгина миллий-иктисодий ҳудудларда товарларнинг кенг миқёсдаги эркин ҳаракатини кўзда тутади.

“Ягона бозор” гоясини амалга ошириш учун ЕХ комиссияси таҳминан 300 та дастур ишлаб чиқди. Бу дастурларда Европа Ҳамжамияти мамлакатлари ўртасида савдо-иктисодиётни айирбошлишдаги тўсикларни олиб ташлаш мақсаддари илгари сурилди. Ўтган асрнинг 90-йиллар ўрталарига келиб, бу тўсиклар асосан бартараф этилди. 1991 йилнинг декабрида ва 1992 йилнинг февралида иктисодий ҳамда валютали Иттифоқ (Маастрихт битими) тузиш шартномасига имзо чекилди. Натижада XX асрнинг охирига келиб, Европа Ҳамжамияти мамлакатларида ягона пул бирлиги (ЭкЮ) ҳамда валютали ва пул-кредит сиёсатини шакллантириш маркази – АҚШ Федерал резерви тизими туридаги Марказий банк ва Марказий банклар Европа тизими барпо этиш мўлжалланмоқда. Ягона Европа қайдномасини амалга ошириш, ўз навбатида, Европа Иттифоқи тузилмасини яратишга имкон берди.

ЕХдан ташқари Европада яна бир ташкилот – Европа эркин савдо ўюшмаси (ЕЭСУ) мавжудdir. Бу ўюшма 1960 йилда Стокгольмда имзоланган тегищли конвенция асосида юзага келди. Ҳозирги вақтда ЕЭСУга Австралия, Финландия, Исландия, Норвегия, Швеция ва Швецария мамлакатлари аъзодир. ЕЭСУ шартномаси Швейцария божхона иттифоқи билан келишилган ҳолда Лихтейштейнга тарқатилади.

ЕЭСУ эркин савдо маконини яратишга асосланган. Бинобарин, ЕЭСУ доирасида эркин, бож солиғисиз товар айирбошлиш тартиби саноат молларига алоқадор бўлиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бундан мустаснонодир. ЕХдан фарқли равишда, ЕЭСУга аъзо бўлган ҳар бир мамлакат ташқи савдо автономиясига ҳамда учинчи мамлакат билан савдо-сотик олиб борища бож солиғи ўрнатиш хукуқига эга. Бу мамлакатларда ягона божхона баҳосига амал қилинмайди. ЕЭСУга аъзо бўлган мамлакатларнинг барчасини бирлаштирган маҳсус кенгаш миллий ташкилот ҳисобланмайди, у фақат умумий овоз бериш ўйли билангина қарорлар қабул қила олади.

Европада икки хилдаги интеграцион гурухларни бирлаштирувчи мазкур ташкилотлар ўзаро муносабатларни ривожлантиришга монелик қылмайды. Улар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва алоқалар ўрнатиш ғоялари (тенденциялари) 70-йиллардаёқ вужудга келган эди. 1977 йилта келиб, ЕХ, ва ЕЭСУга аъзо мамлакатлар ўртасида саноат молларининг эркин савдо-сотиги юзага келтирилди. Бунда божхона солиқлари бекор қилинди ҳамда ўзаро савдодаги тарифсиз чегаралар қискарди.

1991 йилда мазкур мамлакатлар ўртасида ягона Европа иқтисодий маконини сақлаш ҳақида битим имзоланди. Ана шу битимга кўра, ЕЭСУга аъзо бўлган мамлакатлар 1993 йилдан бошлаб ўз қонувларига юзлаб қайдномаларни киритдилар. Бу хужжатларда товарлар, капиталлар, хизматларнинг эркин ҳарачати, шунингдек, рақобат соҳасидаги сиёsat жорий этилди. 2000 йилларга келиб, ягона валюта (ЭкЮ) жорий этиш, ташки сиёsatни барқарорлаштириш, Европарламентнинг ролини ошириш, ягона фуқаролик ҳукуқини бериш, хавфсизликни таъминлаш соҳасида ҳамкорлик ўрнатиш каби тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорларини бирлаштириш (интеграциялаш) режалаштирилмаган.

1995 йилда ЕХ розилиги билан Австрия, Норвегия, Швеция ва Финландия унга аъзо бўлдилар (Буюк Британия, Дания, Португалия мамлакатлари 70-йиллардаёқ ЕХга аъзо бўлиб кирган эди).

Бошқа мамлакатларнинг ЕХга аъзо бўлиш сиёсатида Шарқий Европага ҳамон ён босилмоқда. 1991 йилда бу мамлакатлар билан ЕХ ўртасида уюшма (ассоциация) тузиш ҳақида битим имзоланган эди. Шарқий Европа мамлакатлари Фарбий Европа интеграцион жараёнига қўшилишлари мумкинми? Ҳозирча бу борада иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжларга ялпи тарзда зарурат йўқ. Бу ерда бозор тамойилларига таянган ҳолда Fарбий Европа мамлакатлари билан ҳамкорликдаги иқтисодиёт тизими яратилмоқда. Шунингдек, хусусийлаштириш, барқарорлашган нархларни жорий этиш, банк тизимини шакллантириш, қисман конвенцияланган валюталарни киритиш жараёллари бормоқда. Чуқур иқтисодий таназзул рўй берадиган даврда ислоҳотларни амалга ошириш қийин кечмоқда.

МДХ мамлакатларига келганда эса, уларнинг муносабатлари ўзаро алоқалар ўрнатиш ҳақида одатдаги битимлар тузиш билан чекланмоқда. Бу мамлакатларнинг ЕХга яқинлашиш жараёни шошилинч ҳам, осон ҳам эмас. Чунки, аксарият собиқ Шўро республикалари Фарбий Европа билан эмас, бир-бирлари билан муносабат ўрнатишга мажбурдирлар.

Ҳозирги даврда МДХ мамлакатлари ўртасида Божхона Иттифоқи ўрнатилмоқда. Чунинча, 1997 йилда Россия, Белорусь, Қозогистон ва Қирғизистон ўртасида Божхона Иттифоқи тузилди.

3.2. Европа Ҳамжамияти – жаҳон иқтисодиётига интеграцияда етук интеграцион гуруҳ

1993 йил 1 ноябрнага расмий равишда етакчи Фарбий Европа мамлакатларининг бирлашган гуруҳи Европа Ҳамжамияти деб аталарди. Чунки у 1967 йилдан сўнг мустақил бўлган уч минтақавий ташкилот органларининг бирлашишидан пайдо бўлган:

- Европа Кўмир ва Пўлат Бирлашмаси - ЕОУС (ECSO): мавжуд битим 1952 йилда кучга кирган;
- Европа Иқтисод Уюшмаси - ЕАС (ЕЕС): Европа уюшмасини ташкил қилиш битими Римда 1957 йилда қабул қилинган ва 1958 йили кучга кирган;
- Европа Атом Энергияси бўйича уюшма - Евраратом (EVRATOM): битим 1958 йилда кучга кирган.

У расмий номланиш билан бир қаторда, бошқачароқ деб ҳам аталар эди: Европа Ҳамжамияти (ЕХ) ёки фақат Ҳамжамият.

1993 йил 1 ноябрда Маастрихт битими кучга киргандан кейин, бу гурухнинг номи расмий равишда Европа Иттифоқи бўлди:

1. Европа Эркин Савдо Ассоциацияси (Уюшмаси) - European security of Trade.

2. «Эркин савдо тўғрисидаги Шимолий Америка битими». North American of free Trade.

3. European Economic Community.

Европа Ҳамжамияти доирасидаги бирлашманинг ривожланишида бир қатор босқичлар бўлиб ўтди, фақат улар қўйи шаклдан ўтиб, чуқурлашиб борди (эркин савдо зонаси, Божхона Иттифоқи умумий бозор), юқорига – иқтисодий ва валюта бирлигига ўтиши билан аъзолар сони кўпайшишига ҳам олиб келди.

Ҳозирги вақтда Европа Ҳамжамияти негизини барпо этиш жараёни ягона бозор, давлатлараро бошқариш тизими амалий якунланди ва мамлакатларининг иқтисодий, валюта ва сиёсий бирлиги шаклланиши якунида улар бевосита яқинлашдилар.

Европа Ҳамжамиятияга тўлиқ хукуқи эга бўлган 12 мамлакат киради: Бельгия, Буюк Британия, Албания, Греция, Данія, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Франция. Европа Ҳамжамияти механизмининг

ҳаракати, авваламбор, сиёсий-хуқуқий бошқариш тизимига асосланади. Улар умумий миллий ёки мамлакатлараро органлардан ҳамда миллий давлат бошқарувидан иборат.

Европа Ҳамжамиятининг асосий ҳокимиият тузилишини изоҳлаб берамиз. Вазирлар Маҳкамаси (кенгаши) қонуний орган бўлиб, бошқарув тизимида асосий роль ўйнайди. Унга юқори даражадаги малака билан қабул қилинади (амалда эса тенг овоз олишга ҳаракат қилинади).

Европа кенгаши (Евросовет) – юқори орган бўлиб, унинг таркибига давлатларниң раҳбарлари ва Европа Үюшмасига аъзо бўлган мамлакатларниң хукумат бошликлари киради. Бу ерда принципиал масалалар мухокама қилинади ҳамда қарорлар қабул қилинади.

Европа Ҳамжамиятининг комиссияси (комиссия, ЕХК) – ижро этувчи орган. У Вазирлар Маҳкамасига қонуилар лойиҳасини тасдиқлаш учун тавсия этиш хуқуқига эга. Унинг фаолияти жуда кенг ва ранг-барангидир.

Масалан, комиссия божхона таркибига риоя қилинишини, аграр бозор фаолиятини, солиқ ва божхона сиёсатини юритиш ишини назорат қилишни амалга оширади ва ҳ.к. У бир қатор вазифаларни бажаради, шу жумладан, ихтиёридаги ижтимоий минтақавий аграр фондлар асосида маблағ билан таъминлаш вазифасини ўтайди. Комиссия мустақил равишда учинчى мамлакатлар билан музокаралар олиб боради, шунингдек, унга умумий бюджетни бошқариш хуқуқи берилган. Фаолиятининг асосий йўналишларидан бири миллий қонунчилик, стандарт ва нормаларни тартибга келтиришдир.

Европа Парламенти (Европарламент) – назоратчи орган. Комиссия фаолиятини назорат қиласи ва бюджетни тасдиқлайди. Вазирлар Маҳкамаси ва Европа Ҳамжамияти комиссиясининг фаолияти ўзаро боғлиқдир.

Европа Ҳамжамияти Суди – юқори орган. У битимларниң бажарилишини ва Европа Ҳамжамияти асосий тамойилашинг амалга ошишини таъминлаиди.

Бутардан ташқари, бошқа бошқарув ва консультатив органлар, яна турли ёрдамчи ташқилотлар – тур кумиталар, комиссиялар, ёрдамчи комиссиялар, молияни тартибга солиш фондлари мавжуд.

Европа Ҳамжамияти бошқарув хуқуқида энг юқори ўринни ЕХ ни тузиш ва кенгайтириш тўғрисидаги халқаро битим, шунингдек, Ҳамжамият фаолиятини юритишга оид бошқа битимлар эгаллайди. Бу дастлабки қонунчилик ЕХ конституциясини ҳосил этади.

Иккинчи қонунчиллик регламентлар, дриktivalar (күрсатмалар), қарорлар, тавсиялар ва мулоҳазалар тарзида тақдим қилинган.

Регламентлар (иш тартиби) ўзининг статусига кўра, ЕХ га аъзо бўлган мамлакатларнинг миллий қонунчилигидан устун турди ва ҳар кайси мамлакат худудида қонун кучини эгаллайди.

Дриktivalar қонунаштирилган хужжат бўлиб, улар умумий қоидаларни белгилайди ва ЕХга аъзо бўлган мамлакатларнинг маҳсус қарорларини аниқлаштирилади.

Қарорлар туб моҳияти билан индивидуал тарзда бўлади. Улар шаклан мажбурий кучга эга бўлмасада, маълум даражада хукуқий аҳамиятта эга.

Тавсия ва мулоҳазалар ижро этиш учун мажбурий эмас.

Фарбий Европа иқтисодиётини бирлаштириш жараёнида хукуқ марказдан узоқлашиш ғояларига таъсир этишда фаол роль уйнайди. ЕХ доирасида ягона хукуқий майдон юзага келтирилган.

Ташки савдо, аграр сиёsat соҳасида, тижорат ва фуқаролик хукуки (ракобат эркинлиги, монополия ва шартнома), солик хукуқларида (солик тизимининг даромадга яқинлашуви, маблағнинг айланиб туришига қараб солик режасини белгилаш, ЕХ маблағига бевосита бадаллар тушуми) Европа қонунчиллик хужжатлари миллий қонуналарни алмаштира олади. Бироқ, ташки босқичда ташки иқтисодий сиёsatда миллий хукумат қуидаги имкониятларга эга:

- учинчи бир мамлакатнинг молларига импорт улушини киритиш;

- биринчи навбатда тўқимачилик ва электрон маҳсулотлар таниархи анча арzon бўлган мамлакатлар (масалан, Япония, Жанубий Корея) билан «ихтиёрий чекланган экспорт» шартномалари тузиш;

- собиқ мустамлака мамлакатлар билан алоҳида савдо муносабатларини сақлаб қолиши.

Европа Ҳамжамиятиниг комиссияси ягона бозор манфаатларини ҳимоя қилишга ҳаракат қиласи. Қандайдир миллий норматив қайдномалари ЕХ хукуқига зид бўлишини йўл қўйилмайди. Яна бир хусусияти – субъектлар тизими фақат ЕХ давлатлари аъзолари бўлибгина қолмай, уларнинг фуқаролари ҳамdir.

Европа Иттифоқи унга аъзо бўлган мамлакатларнинг маблағларидан (бюджетларидан) холи равишда ўзининг мустақил молиявий воситаларига эга. ЕХ маблағларининг ҳажми бу Ҳамжамиятиниг кенгаси ва Парлamenti томонидан аниқланади ва тасдиқланади.

Молиявий фаолиятта Ҳисоб Палатаси мухим роль ўйнайди. У умумий молия бошқарувини амалга оширади. ЕХ институтларининг (масалан, аграр йўналиш ва кафолатланиш Европа Фонди, минтақавий ривожланиш Европа Фонди, Европа Ижтимоий Фонди) турли хилдаги жамғармалар ва маблағлари сарф-харажатлари устидан назорат ўрнатади. Мазкур фондлар ҳисобидан ЕХ сиёсий тузумининг турлича йўналишлари: аграр, ижтимоий, минтақавий сиёсат, энергетика ва шу кабилар тегишли маблағлар билан таъминланади. Европа инвестицион банки автаном ташкилот сифатида ЕХ нинг капитал жамғармасини қоплади, улар ҳисобидан эса минтақавий дастурларга, энергетикани ривожлантиришга, инфратузилмаларга узоқ муддатли қарзлар бериш ва кафолатлаш шартлари билан тегишли маблағлар ажратилади.

ЕХ бюджетининг даромад қисми:

- биринчидан, хусусий маблағлардан ташкил топади. Улар четдан келтирилладиган молларга белгиланган тўловлар, мамлакатдан ташқи бозорга чиқарилладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг фарқ қитувчи баҳоларини қоплашсан ортиб қоладиган маблағлар, умумтаъриф бўйича божхона солиқлари (ЕОУС тўловлари: солиқ ҳисобидан кўшимча киритилган нархлар ва бошқа маблағларнинг бир қисми буидан истесно) кабилардан иборат;

- иккинчидан, ЕХ даромадга бу Ҳамжамиятта аъзо бўлган давлатлардан ЕВПга 1,2-1,3% микдорида маблағ ажратилади. ЕХ бюджетининг сарф-харажатларига келганда эса, кейинги йилларда улар тахминан куйидагича тақсимланади (фоиз ҳисобида):

Маъмурӣ ҳўжалик	4,5
Сиёсий тадбирлар	-
Яонса қишлоқ ҳўжалиги	66,5
Минтақавийлик	7,5
Ижтимоий соҳалар	6,6
Энергетики	0,3
Саноат	0,1
Фан-техника	0,3
Агроф-муҳитни муҳофаза қриппи ва ахборотлар	0,08
Ривожлантишти мамлакатларга «ёрдам»	2,1
ЕХ давлатларига ажратиладиган коналама тўловлар	8,4

3.3. Европа Валюта Иттифоқи

Европа Валюта Иттифоқининг шакланишида унинг босқичлари ҳамда Ягона Валютага ўтиш тартиби, шунингдек, «Европа зона» суга кириш учун «конвергенция шартлари» түғрисида чукурроқ тұхталиб ўтиш талаб этилады.

Европа Валюта Иттифоқи шаклланишининг биринчи босқичи 1990 йил 1 июлдан 1993 йил 31 дәкінгінде давом этди ва ҳозирда түлік жаңыланған. Унинг доирасыда Европа Иттифоқи ҳақидаги Маастрихт шартномасындағы бандлар рүёбга чиқиши учун зарур бўлган тайёргарлик ишлари олиб борилди. Хусусан, Европа Иттифоқига аъзо давлатлар ва Европа Иттифоқи ҳамда учинчи давлатлар ўртасыда капитал миграцияси йўлидаги барча тўсиклар олиб ташланди. Европа Иттифоқи ичидаги давлатлардаги иқтисодий кўрсаткичларни бир-бираiga яқинлаштиришга катта эътибор берилди ва аъзо давлатлар бир неча йилга мўлжалланган шу мақсаддаги шартномалар имзоланди, уларда антиинфляцион, бюджет сиёсатининг конкрет мақсадлари ва кўрсаткичлари кўрсатилди. Еврони киришишга тайёргарлик сифатида бу дастурлар Европа Иттифоқининг иқтисодий ва молиявий масалалар бўйича кенгаши (ЭкоФИН) га тақдим этилди ва Маастрихт шартномасыда кўрсатиб ўтилган, инфляциянинг паст суръатларини давлат молиясини согломлаштиришга ва аъзо-давлатлар валюталари ўртасидағи алмашинув барқарорлигини сақлаб қолишишга қаратилган еди.

Европа Валюта Иттифоқини шакллантиришининг иккичи босқичи 1994 йил 1 январидан бошланыб, 1998 йил 31 декабрда тутади. У аъзо давлатлар европининг киришишга янада конкрет ва чукурроқ тайёргарлик кўришига мўлжалланди. Унинг асосий ташкилий воқеаси Европа Марказий Банкининг аввалги сифатида Европа Валюта институти тузилтаси бўлди. Асосий вазифаси эса евро киритишишининг З-босқичидан Европа Марказий Банки ўз вазифаларини бажара олиши учун зарур бўлган хукукий, ташкилий, маддий-техник шарт-шароитларни шакллантириш эди. У бундан ташқари, ЕВИ тузилиши жараёнида Европа Иттифоқининг аъзо давлатлари олиб борадиган миллый пул сиёсатлари мувоффиклашувининг кучайишига жавоб берар ва шу доирада миллый давлатлар Миллый Банкларига тавсияномалар беря олар эди.

Бу босқигининг бошқа асосий воқеалари қуйидагилар ҳисобланади:

I. Европа Иттифоқига аъзо давлатлар ичидә давлат секторидаги корхона ва ташкилотларни Марказий Банклар томонидан кредитлаш орқали молиятшни ва Марказий Банклар давлат қараларини сотиб олишини таъкидловчи қонунчиликнинг қабул этилиши. Бу таъкид З-босқичда ЕМБга ҳам тарқатилди.

2. Давлат сектори корхоналари молиявий институтлар маблагидан имтиёзли фойдаланишини таъкиқловчи қонун қабул этилиши. Бу нарса З-босқичда ЕМБ га ҳам тарқатилди.

3. Бирон аъзо давлатнинг давлат секторлари қарзларини бошқа аъзо давлат ва ЕВИ сотиб олишини таъкиқлаш;

4. Барча аъзо давлатлар бюджет дефицитининг ҳаддан ташқари ошлиб кетмастигига ҳамма кучтарни сафарбар этишларига қатъий талаб (ЯИМ нинг 3 % дифицит, яъни ЯИМ 60% гача давлат қарзи). Бу ЕИ кенгации томонидан назорат процедурасига киритилди ва бундай дефицит бўлган тақдирда соғломлаштирувчи чора-тадбирлар ҳақида таклифлар киритиш билан мустаҳкамланди.

5. Шароити бор давлатларда миллый Марказий Банклар устрав мустакиллигини таъминловчи миллый қонунчиликнинг қабул этилиши ва бу билан уларнинг хукуқий статусини ЕМБ билан тенглаштириши.

Нихоят, 1998 йил 2 майдага давлат бошлиқлари ва хукумат раисларидан иборат ЕИ нинг кенгаси сессиясида кўпчилик овоз билан ЕВИ шакланишининг З-босқичида қайси давлатлар еврога ўтишини белгиланди. Бу қарор ЭкОФИН тавсияси билан қабул этилди. Тавсия эса Маастрихт шартномаси бўлиб, бунга тегишли протокол билан ўрнатилган еврога ўтища бажарилиши лозим бўлган давлат молиясини стабиллаштириш бўйича «ўтиш» мезонларидан келиб чиқсан. Бу мавзуда Евро Парламент билан маслаҳатлар ўтказилди ва тегишли хуносалар ЕИ кенгасига юборилди. З-босқичдан еврога ўта олмайдиган давлатлар айrim шартларни вақтинча бажармаслик хукукини олди (ри ins).

Учинчи босқич 1999 йил 1 январдан бошланди. Шундан бошлиб европнинг миллый валюталарга нисбатан қатъий алмашув курслари ўрнатилди, евро эса уларнинг умумий валютаси бўлиб қолди. У ЭКЮ ни 1:1 нисбатда алмаштириди. Европа Марказий Банклари тизими ўз ишини бошлади, ЕМБ эса аъзо-давлатлар учун пул сиёсатини олиб бориши мақсадида евродан фойдалана бошлади.

ЕМБТ европни ҳалқаро валюта бозорларига сидира бошлади. Унинг ушбу бозорлардаги операцияларини ўтказиш ва ҳисобга олишда евродан фойдаланила бошлади. Пул сиёсати механизмилари орқали тижорат банклари ва йирик корхоналар ўз операцияларини еврога ўтказишини ряббарлантиради. Аъзо-давлатлар облигациялари еврова ҳисобланди. Хуллас, йирик операциялар еврова ўтказила бошланган бу босқичда евро аъзо давлатларнинг асосий пул бирлиги бўлиб қолиши керак.

Евро банкнотлари ва тангалари 2002 йил 1 январдан муомалага чиқарила бошланади ва миллый валюталарни муомаладан чиқариш жараёни бошланди. Бу босқич 2002 йил 1 июлигача давом эттирилиб, европни ягона қонуний тўлов ва муомала восита-сига айлантириди.

Түртингчидан, «Евро зонаси»да қатнашиш учун «конвергенция критериялари» ЕИ доирасида иқтисодий ва Валюта Итифоқи самарали фаолият олиб бориши учун аъзо давлатлар барқарор конвергенциянинг юқори даражасига эришиши зарур. Шу мақсаддада, ягона валютага ўтишдан манфаатдор давлатлар учун Маастрихт шартномасида ва б-протоколда кўзда тутилган барча «конвергенция критерийлари»га риоя этиш талаб қилинади. Булар кўйидагилардир:

- баҳолар барқарорлигининг юқори даражасига эришиш;
- ҳукуматнинг барқарор молиявий ҳолати;
- курс тебранишикинг ўрнатилган меъёрларнига риоя этиш;
- «яқинлашиш» динамикаси.

3.4. Шимолий Америка мамлакатлари ва Тинч океан Ҳамжамиятининг жаҳон иқтисодиётига интеграция хусусиятлари

Ташки иқтисодий фаолиятда Цент интеграцион ғоялар (тенденциялари) факатгина Фарбий Европада ривожланмади. Ухшаш жараёнлар Шимолий Америкада ҳам кузатилди. Шимолий Американинг барча ҳудуди эркин савдо (НАФТА) тўғрисидаги Шимолий Америка битимлари билан қамралган эди. Бинобарин, давлатлар миқёсидаги Америка-Канада эркин савдо битими фақат 1988 йилда тузилганди, Мексика эса унга 1992 йилда кўшилди. Шимолий Америка иқтисодиётининг ўзаро ҳамкорлик ва бирлашгандик даражаси Фарбий Европа иқтисодиётидан қолишмайди.

Узок вактларгача интеграцион лойиҳалар корпорацион тармоқлар даражасида нуфузли оқимда бўлиб, давлатлараро (давлатлар устидан) бошқарув билан боғланмаган эди. Мазкур мамлакатларнинг савдо-сотиқ соҳасидаги ўзаро алоқалар, капиталлари ҳаракати ва ишлаб чиқаришдаги ҳамкорлиги ҳақида қўйидаги маълумотлар асосида холоса чиқариш мумкин:

1990 йилларнинг бошларида АҚШга Канаданинг 75-80% (ёки Канаданинг ВНП 20%) экспорти сафарбар этилди. АҚШ учун Канада бозори чет элда юқори ўринда туради. Бевосита хорижий сармоялар улуши Америкада Канадага нисбатан 75%-ни, Канаданинг Америкага нисбатан улуши эса 9%-ни ташкил этади. Мексика давлати учун АҚШ билан иқтисодий алоқа ўрнатиш ҳётгий заруратдир. 1990 йилларнинг бошларида АҚШга Мексиканинг 70% экспорти юборилди, у ердан эса 65% Мексика импорти келиб туцди. Айни вактда Мексика ва Канада ўртасида алоқалар тобора ривожланиб, савдо-сотиқ, молия ва бошқа соҳаларда ўзаро ҳамкорлик кучайди.

Савдо эркинлиги тўғрисидаги битим ўзаро савдо-сотиқ ва капитал жамғармаларни енгиллаштирадиган тадбирлар ўтказиш

борасида тарифли ва нотарифли чекланмаларни аста-секин барта-раф эта боради. Бундан ташқари, мазкур битим орқали савдо-со-тиқни бошқаришда унинг қатнашчилари ўртасида юзага келади-ган зиддиятларни бартараф этиш мўлжалланган.

Тинч океан Ҳамжамияти, Япония, АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зелландия каби ривожланган мамлакатларни ҳамда Шарқий ва Осиёдаги Жануби-Шарқий худудда жойлашган кўпгина мам-лакатларни (шу жумладан, АСЕАН минтақавий гурӯҳидаги ишти-рокчиларни), шунингдек, Хитой ва Океанияни бирлаштиради.

Тинч океан Ҳамжамияти минтақавий гурӯҳни расмийлашти-риш сифатида эндиғина барқарорлашмоқда, шу сабабли унда ўза-ро ҳамкорлик схемасини яратиш учун самара ради изланишлар олиб борилмоқда, минтақавий гурӯҳ эса турли блоклардан ташкил топ-ган. Чунончи, Индонезия, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ассоциацияси, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Тайланд, Бруней давлатларини бирлаштирган.

АСЕАН 1967 йилда қарор топди, фақат 1992 йилда унинг қатнашчилари яқин 15 йил мобайнида аста-секин маҳсулотлар таннархини босқичма-босқич камайтира боришига эришиладиган минтақавий савдо эркинлиги зонасини яратишни ўз олдиларига вазифа қилиб кўйдилар. АСЕАН мамлакатларининг хўжалик со-ҳасида бир-бирига яқинлашуви масаласига келганда, уларнинг иқти-садиётини ўзаро тўлдириб бориш, ички минтақавий савдо-сотиқни ташкил этиш борасидаги фаолият жараёнлари ҳали кенг равишда ривожланиш йўлига ўтганича йўқ. Ҳақиқатдан ҳам, АСЕАН мам-лакатларининг ҳар бири Япония, АҚШ, ҳамда Осиёнинг янги сано-ат мамлакатлари (Гонконг, Жанубий Корея, Тайванд) иқтисодиё-ти билан тўлиқ боғланган.

Осиё-Тинч океан савдосининг асосий қисми (шу жумладан, АСЕАН ичida) Япония, АҚШ, Канада, Тайванд ва Жанубий Корея корпорацияларининг жойлардаги маҳаллий филиаллари ўртасида-ги тижоратта тўғри келади. Хитойнинг бу борадаги хисоб-китоби, айниқса, конфуция маданиятига уйғунлашган мамлакатларга қара-тилгандир. Япония – АҚШ, Канада, Австралия ўзаро алоқалари муҳим аҳамиятга эга.

Шимолий Америка ва Осиё-Тинч океан бирлашмаларининг модели Фарбий Европаникidan фарқланади. Агар Фарбий Европа-да иқтисодий, валютали сиёсий ҳамжиҳатликка, миллий тузилма-ларни шакллантириш ва мустаҳкамлашга асосланган ягона бозор-ни, яратиш йўлидан борилган бўлса, Шимолий Америка ва Осиё-Тинч океан минтақасида бирлашиш жараёнлари транснационал корпорациялар фаолияти асосида анчагина мустаҳкам микродара-жани қамрайди.

Қисқача хуосалар

Худудий иқтисодий комплексларни шакллантириш шартномали ҳуқуқий базага эга.

Европа Ҳамжамияти – жаҳон иқтисодиётига интеграцияда етуқ интеграцион гурӯҳ.

Европа Валюта Иттифоқи – жаҳон иқтисодиётини барқарорлаштиришда етуқ стратегик гурӯҳ.

Шимолий Америка ва Тинч океан Ҳамжамияти минтақавий интеграцион гурӯҳлари мустақил давлатлар сиёсатини бирлаштиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Минтақавий интеграцион комплексе қандай цикллантирилади?
2. Жаҳоннинг асосий интеграцион гурӯҳларини санаб кўрсатинг. МДҲ таркибидаги қайси мамлакатлар божхона Иттифоқига кирган?
3. Қайси мамлакатлар Шимолий Америка Ҳамжамиятига киради?
4. Тинч океан Ҳамжамиятига қайси ташкилот базасида асос солинди?
5. Мексика Шимолий Америка Ҳамжамиятига қачон кўшилди?
6. АҚШ нинг Шимолий Америка ва Тинч океан Ҳамжамиятидаги роли қандай?
7. Шимолий Америка ва Тинч океан модели ташқи иқтисодий фаолиятда Гарбий Ёропаникidan қандай фарқланади?
8. Европа Ҳамжамияти нима?
9. ЕХ қачон ва қайси ташкилотлар базасида ташкил топган?
10. ЕХ ким томонидан қандай бошқарилади?
11. ЕХ қарамогида қандай маъмурӣ ва бошқарув органлари мавжуд?
12. Европа Парламенти ва Суди нима?
13. ЕҲнинг қонунчилик ва ҳуқуқчилик асослари нималардан иборат?
14. Миллий давлатлар қандай ташқи иқтисодий ҳуқуқларга эга?
15. ЕҲнинг молиявий асосини нималар ташкил этади?

Асосий адабиётлар

1. Ишмуҳамедов А.Э., Шибаршова Л.И., Интеграция в мировое хозяйство. Учебное пособие. – Т.: ТГЭУ, 1997.
2. Шеметенков. Евро-две стороны одной монеты. – М., 1998.
3. Экономика. Учебник для экономических академий, ВУЗ – М., 1995.
4. Хасбулатов Р.И. Мирового экономика. – М.: «ИНСАН», 1994.
5. Современное соединенные Штаты Америки. Энциклопедический справочник. – М., 1988.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ ЖАҲОН ХЎЖАЛИК ТИЗИМИДАГИ ИНТЕГРАЦИЯСИ – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИНГ АСОСИ

4.1. Ташқи иқтисодий фаолият шарт-шароитлари

Ўзбекистоннинг ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган ўз бозор иқтисодиёти моделида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, республиканинг жаҳон хўжалик алоқаларига бирлашиш йўлларини белгилаш, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ривожланиши ва республика интеграцияси йўналишларининг жаҳон хўжалик алоқаларида мустаҳкамланиши асосий ўрин эгаллади.

«Очиқ» турдаги иқтисодиётнинг шаклланиши шароитида ривожланган ташқи иқтисодий алоқалар тизимида бўлган ҳар бир давлатнинг ҳалқаро меҳнат тақсимотида ўз ўрнига, дунё хўжалик тизимида ўз «жавонига» эга бўлиши мухимдир. Чунки, фақат ўз кучига ишониш даври ўтмишда қолмоқда. Бундай йўналиш провард натижада миллий ва ижтимоий ривожланиш тормозига айланади, ресурсларни норационал ишлатадиган алоқалар бозор иқтисодиётига ўтиш ҳаракатини қўйинлаштиради. Хатто, катта ҳудудга, кўп миллионли аҳолига, хилма-хил ресурсларга эга бўлган мамлакатни бугунги кунда бошқа мамлакатлар билан доимий ва кенг иқтисодий алоқаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳам бундан мустасно эмас. Давлат ўз суворенлигига эга бўлган пайтдан бошлиб, ўзи танлаган ташқи иқтисодиёт сиёсатини мустақил ҳалқаро хуқуқий субъект сифатида олиб бормоқда. Бу сиёсатнинг асосий мақсади – Ўзбекистоннинг ҳақиқий очиқ иқтисодиётини ва жаҳон иқтисодиёти тизими интеграциясини изчил руёбга чиқаришдир.

Республиканинг ҳалқаро ҳамкорликда ва жаҳон меҳнат тақсимотида иштирок этиши унинг табиий-иктисодий, транспорт, географик ва маданий-тарихий меросга хос бўлган имкониятларидан келиб чиқади.

Ўзбекистон улкан табиий ресурслар потенциалига эга бўлиб, биринчи навбатда, минерал хомашё ресурсларига, иқтисодий ишлаб чиқариш ва аҳоли потенциалига, геополитик ёндашиш жиҳатидан фақат Евросиё қитъаси эмас, ҳозирги кунда тикланаётган «Буюк Ипак йўли»да ҳам мухим стратегик ўрин тутади.

Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш ролини ҳам айнаш шу позициялардан кўриб чиқиши зарур. Ўзбекистон олтин ишлаб чиқариши умумий ҳажми бўйича дунёда саккизинчи ва унинг аҳоли жон бошига белгиланган ишлаб чиқариши бўйича бешинчи ўринни эгалладайди; республикада олтинни бор 30 та қазилма топилған бўлиб, ҳозирча уларнинг фақат ўнгаси ишга туширилган. Ўзбекистон олтинининг сифати жаҳон олий стандартларига тўлиқ жавоб беради, охириги 20 йил давомида рекламациялар олмаган, охириги йилларда уч ма-ротаба халқаро сифат мукофотларига эришди.

Мурунтовдаги (Навоий вилояти) олтини бор қазилмаларнинг (олинаётган микдори ва сифати жихатидан) жаҳоннинг энг катта олтин конлари Клондайк (АҚШ), Витватерранд (ЮАР), Колар (Хиндистон)лар билан бир қаторга қўйиш мумкин. Юқори пробали қимматбаҳо металл бу ерда чорак асрдан бери қазиб олинишмоқда. Уни қазиб олиш арzon, очик йўл билан олиб борилаяпти. Шундай қилиб, давлат суверенитети шароитида республика ўз олтинига ўзи хўжайин бўлиб, жаҳон олтин бозорида тенг ҳукуқли ҳамкор бўлиши мумкин. Лекин охириги пайтда жаҳон бозорининг олтин билан ўта тўйинтирилиш тенденциялари рўёбга чиқиши муносабати билан қимматбаҳо металлнинг сифатига бўлган талаб анча-мунча юқори бўлди.

Масалан, 1991 йилда Жаҳон банкининг кўрсаткичларига кўра, бу фарқ 220-320 тоқнага етди. Бундай шароитларда олтинга бўлган нарх-навони барқарор ушлаб туриш мушкул бўлиб қолди. Чунки, собиқ Иттифоқ парчаланиб, унинг ўрнига янги, мустақил давлатларнинг ташкил топиши Farb мамлакатлари ва Японияни жуда безовта қилиб қўйди. Бинобарин, улар дунёда энг катта олтин импортёри ва истеъмолчиси эдилар. Шунинг учун жаҳон бозорида Ўзбекистон олтинини сотиша ғоятда омилкорлик зарур.

Ўзбекистонда 370 та кон ишлаб турибди. Улардан ҳар йили 200 млн. тонна турли минерал хомащёлар қазиб олиниади, йилига 80 минг тонна мис ишлаб чиқараётган Ўзбекистон улкан захираларга бой, яна кўплаб кўргошин, рух, вольфрам, литий ва бошқа ноёб металларнинг катта-катта конлари мавжуд.

Республика ривожланган кудратли ёқилғи-энергетика базасига эга. Табиий газ топилмалари тахминан 2 триллион куб, кўмир 2 млрд. тоннадан ортиқ, нефть 350 млн. тоннани ташкил қиласди. Охириги икки йилда очилган янги нефть ва газ конлари нафақат ўз эҳтиёжларимизни қондиришга, балки энергия берувчиларининг экспорти ҳақида ҳам гап юритишга имкон беради. Ўзбекистон нефть конларидаги қора олтинни қайта тай-

ёрлаш түғрисида «Эльфакитен» француз компанияси билан битим түзилган.

Ўзбекистон – Марказий Осиё ва МДҲда асосий пахта етиштирувчи ва бу борада жаҳонда тўртингчى ўринида. Эндиликда жаҳон ва МДҲ давлатлари билан асосий ҳамкорлик йўналишларидан – республикада пахтани чуқурроқ қайта ишлаб, ташки бозорга якунланган қимматбаҳо маҳсулот сифатида чиқариш мўлжалланган.

Республикада ҳар йили 1,7 млн. тонна пахта толаси тайёрланади. Буни жаҳонда чиқарилаётган пахта билан солиштириш мумкин: МДҲда умумий 2,75 млн. тонна, Хитойда 4,2 млн. тонна, АҚШда 3,4 млн. тонна пахта ишлаб чиқарилади. Ишлаб чиқариш ҳажмита кўра, Ўзбекистон жаҳон пахта бозорида тент ҳуқуқли ҳамкор бўлиши мумкин, лекин бизнинг пахтамиз сифати чет эл пахтаси сифатидан анча паст. Унинг сифатини яхшилаш учун анча-мунҷа ишлар олиб бориш ва фурсат даркор. Ҳудди шундай вазият қоракўл терилари ва ипак хомашёси бўйича ҳам ҳукм сурмоқда.

Мева ва сабзавотлар етиштиришда – Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон Республикаси асосий таъминловчи бўлган, Иттифоқда ҳар йили етиштириладиган ялпи мева-сабзавотнинг 60%ини етказиб беришни ўз зиммасига олган эди. Бугунги кунда ҳам республикада ҳар йили 5 млн. тоннагача мева ва сабзавот етиштирилади, уларниң кўпине ноёб таамга эга. Ўзбекистон бу борада ҳамкорликка тайёр. Республиkaning бу тармоқка бўлган асосий эътибори – маҳсулотларни қайта ишлаш; сақлаш; жўнатиш; қадоқлаш корхоналарини барпо этишга қаратилган.

Ўзбекистон ўзида ва хорижда туризм, туризм саноатини ривожлантириш учун ҳам кўлгина имкониятларга эга. Унинг ҳудудида дунё миқёсида танилган тарихий ва архитектура марказлари – Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарлари жойлашган, булардан ташқари 4000 дан ортиқ маҳобатли меъморлик обидалар бор, уларниң кўплари ЮНЕСКО ҳимоясида.

Ўзбекистоннинг потенциал имкониятлари кафолатли бўлиб, бир томондан, бозор иқтисодиёти ислоҳотлаштириш, бошқа томондан эса, собиқ Иттифоқ ўрнида шаклланган янги иқтисодий макон интеграцияси, тент ҳуқуқли ҳамкорлик асосида ҳалқаро меҳнат тақсимотига ва жаҳон ҳўжалик алоқаларида баъбаравар иштирок этиш ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳалқаро бозорга чиқиш йўли ва ривожланиш учун кўплаб имкониятлар мавжуд (1-жадвал). Республика ташки иқтисодий алоқалари интенсификациясининг келиб чиқиши шарт-шароитлари қўйидагилардир:

- ер бойликлари, минерал хомашё ва ўсимликлар ресурслари, шунингдек, ажойиб тупроқ-иқлим шароитлари, қишлоқ хўжалигини ривожлантириши ҳамда унинг маҳсулотларини қайта тайёрлайдиган саноат ишлаб чиқариши комплекси базасини яратиш учун чексиз имкониятлар мавжудлиги;

- миллий ҳалқ хўжалиги мажмую инфратузилмасининг юзага келиши, республикани жаҳон хўжалиги алоқаларига кенг миқёса жалб эта оладиган йирик илмий потенциал мавжудлиги;

- экспорт потенциалининг юқори даражада эканлиги;

- тегишли кооперация ва ҳамкорликдаги сармоялар ёрдамида ракобат бардош маҳсулотларни юқори даражада тайёрлай оладиган ишлаб чиқарishни қисқа вақт ичида яратиш потенциалининг мавжудлиги ;

- нисбатан олганда (жаҳон миқёсида баҳолаганда) арzon ишчи кучига эга бўлиш мумкинлиги;

- хорижий капитал сармояси ва ўзаро манфаатдорлик асосида ҳамкорлик ўрнатиш учун республикада барқарор сиёсий мухитнинг яратилганлиги.

I-жадвал

Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмаси товар таркиби (умумий ҳажмга нисбатан фоиз ҳисобида)

	Умумий ҳажмга нисбатан фоиз ҳисобида	
	2010 й.	2009 й.
Ташки савдо айланмаси	100	100
Экспорт	52,6	51,0
Импорт	47,4	49,0
Экспорт таркиби	100	100
Пакта тоҷиси	27,5	24,3
Кимё маҳсулотлари, пластмасса ва ундан ясалган буюмлар	2,9	2,6
Қора ва роғти металлар	6,6	6,8
Машини ва ясобоб-ускуналар	3,4	3,8
Озиқ-овқат маҳсулотлари	5,4	3,8
Энергия ресурслари	10,3	9,9
Хизматлар	13,7	14,1
Импорт таркиби	100	100
Озиқ-овқат маҳсулотлари	12,3	10,8
Кимё маҳсулотлари, пластмасса ва ундан ясалган инжайлар	13,6	12,7
Қора ва роғти металлар	8,6	10,9
Машини ва ясобоб-ускуналар	35,4	41,2
Энергия ресурслари	3,8	1,9
Хизматлар	8,5	10,3

4.2. Ўзбекистонда ташқи иқтисодий сиёсатнинг ривожланиши

Ўзбекистоннинг дунё мамлакатлари билан халқаро савдо-иқтисодий муносабатлари тарихи ўрга асрлардан бошланади. Фарб ва Шарқ ўртасидаги савдо, катта бозор учун кураш ва меҳнат ресурслари ҳамма вақт Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудига дахлдор бўлган.

Чунки, унинг географик жиҳатдан савдо-иқтисодий потенциали, кўплаб мамлакатларниң қизиқишига сабаб бўлган.

Ўзбекистонда асосан агротехника хомашёси (пахта, ипак, коракўл), машинасозлик ва асбобсозлик тармоқлари учун комплектлаш маҳсулотлари, олтин, уран ишлаб чиқариш мўлжалланган. Иккинчи жаҳон уруши даврида кўпгина заводлар Ўзбекистонга эвакуация қўилингани туфайли республикада кончиллик, самолётсозлик, тракторсозлик, электротехника, кимё, тўқимачилик, оғир саноат тармоқлари пайдо бўлди. Бирок техник, технологик ва тариф стандартлари Ўзбекистондан ташқарида (асосан Россияда) ишлаб чиқариларди, республикада саноатнинг ривожланиши муайян даражада ташқи қарамликка боғлиқ эди.

1991 йил 1 сентябрдан бошлаб Ўзбекистон мустақил давлат бўлди. Иқтисодий ва давлатчилик тарроққиётининг биринчи босқичида (1991-1995 й.) иқтисодни бошқарадиган ўз инфратузилмасини яратиш ва жаҳон ҳамжамиятида савдо алоқаларини интенсив ривожлантиришга боғлиқ эди. Шу боис, бу борада муайян тадбирлар амалга оширилди.

Хусусан, ягона иқтисодий сиёсатни ўтказиш ва шакллантириш, тарроққиёт стратегиясини белгилаш, ички ва ташқи бозорларда умумдавлат манфаатларини таъминлаш, иқтисодий, фан-техник, савдо, маданий ва спорт соҳаларида ҳамкорлик ўрнатиш, туризмни ривожлантириш ва бошқа алоқаларни самарали бошқарадиган Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги (МВЭС) барпо этилди. 1992 йилт 26 марта қабул қилинган хукумат қарорига кўра, вазирлик давлат органи бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқаларини бошқариш, назорат қилиш, тартибга солиш ва мувофиқлаштириш ишларини олиб боради.

Вазирлик Ўзбекистон Республикасини унинг ташқарисида намойиш этади; барча ташқи иқтисодий масалалар бўйича давлат манфаатларини ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро битимларидан келиб чиқадиган мажбуриятларини мамлакат номидан ҳимоя қиласди. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ўз фаолиятида халқаро хукукий меъёрларга, Ўзбекис-

тон Республикасининг боиқа давлатлар билан тузған битим, қонун ва меъёрий қайдномаларига амал қилади. Ўз тарраққиётидаги I-босқичнинг якуний даврида (1995 йиллар охири) Ўзбекистон давлат бошқарувида, иқтисодиётда, тадқи савдо алоқаларида ҳамда ишлаб чиқариш доирасида барқарорлиги билан кўзга ташланди. 1995 йилда МДҲ орасида савдода ижобий сальдо олган икки давлатнинг бири бўлди.

Олтиң қазиб олиш, энергетика, курилиш, тўқимачилик саноати ва нефть ишлаб чиқариш соҳаларида дастлабки саноат инвестицияларнинг лойиҳалари тутгалланди. Ҳиссадорлик асосица, шу жумладан, хорижий капиталнинг қатнашуви билан аграр ҳамда саноат корхоналарини давлат тасарруғидан чиқариш ва хусусийлаштириш учун қонуний ва амалий шароитлар яратилди.

ЕХ, иқтисодий комиссияси кўрсатмаларига кўра, миллий маҳсулотининг саломги 1991 йилдагига нисбатан 1995 йилда Узбекистонда 82,21%ни, Россияда 49%ни, Қозогистонда 43%ни, Белорусда 41%ни таълкилэди.

Иқтисодий ривожланишининг иккинчи босқичи (1995-1998) негизларидан бири – мамлакатнинг ўз саноатига асосланиб, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, макроиктисодий инвестициявий инфратузилмасини таъминлайдиган бир қатор институтлар барпо этиш.

Бу босқичда ташқи бозорни таъминлаш, бир томондан, ички (импорт ўрнига) ва ташқи бозорлар учун (экспортга) рақобатбардош моллар ишлаб чиқариш бўлса, иккинчи томондан, Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқларига кўплаб хорижий технологик сармоялар кириши билан чамбарчас боеликдир:

- авиаация машинасозлиги ва автомобилсозлити;
- кон қазилмалари ва кимё саноати;
- қишлоқ хўяжалиги хомацёсини қайта ишлаш ва қадоқлаш;
- курилиш материаллари ишлаб чиқариш;
- тўқимачилик саноати;
- телекоммуникация ва алоқа;
- транспорт ва унинг хизмати.

Шунинг учун асосий зътибор Ўзбекистоннинг авиацион портларини комплекс равишда қайта кўришга; энергетика, транспорт, алоқа ва машинасозлик соҳаларида йирик саноат комплексларини барнио этишга қаратилди.

Ўзбекистон Республикасининг экспорт-импорт таркиби шуни кўрсатдики, 1998 йил натижаларига кўра, ташқи савдо айланмаси 6 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ташқи савдода 216 млн. АҚШ доллари миқдорида қўшимча сальдо таъминланди. МДҲ давлатларининг товар айланмаси 24%га тушиб кетди.

Бу параллел равищада эркин конвертация қилинадиган валюта воситасидаги савдо ҳажмининг ортишига олиб келди.

1998 йил якуиларига кўра, Ўзбекистон Республикасининг асосий ҳамкори Швейцария бўлди. Шунингдек, ташки савдо олиб борилган биринчи беш мамлакат қаторида Жанубий Корея, Германия, Буюк Британия, Туркия бўлдики, бу борада анча салоҳиятга эришилди.

Ўзбекистонининг асосий товар айланмаси Европа иқтисодий Ҳамжамиятининг саноати ривожланган мамлакатларига 30,6%, Жанубий Кореяга 16,2%, Туркияга 6,2%, Бирлашган Араб Амирликларига 2,2%, Хитойга, 8%, АҚШга 1,2%, МДҲ мамлакатлари билан товар айланмаси Россияга 49,1%, Қозоғистонга 18%, Тожикистонга 8,9%, Украинага 4,0%, Қирғизистонга 3,9% тўгри келди.

2-жадвал

Ўзбекистон ташки савдо айланмасининг 2001 йилдаги таркиби
(умумий ҳажмга нисбатан фоиз ҳисобида)

	Ташки савдо айланмаси	Экспорт	Импорт
Ўзбекистон Республикаси	100	51,0	49,0
Коидаганоғистон Республикаси	100	58,3	41,7
Вилоятлар:			
Андижон	100	34,4	65,6
Бухоро	100	70,8	20,2
Жиззах	100	49,8	50,2
Катнишдарё	100	56,9	43,1
Навојий	100	47,9	52,1
Помониш	100	68,2	31,8
Самарқанд	100	54,8	45,2
Сурхондарё	100	88,4	11,6
Сиёзарё	100	84,7	15,3
Тошкент	100	52,6	47,4
Фарғона	100	46,4	53,6
Хоразм	100	64,8	35,2
Тошкент ш.	100	33,9	66,1

2001 йилда экспорт товарлари ва хизматлари 3,5 млрд. АҚШ долларини ташкил этди (3-жадвал). Шу билан бирга, яқин хорижий мамлакаталарга экспорт камайди. Узоқ хорижий мамлакатларга етказиб бериладиган маҳсулотнинг кўпайишига экспорт товарларини сотиш бозорининг географик кенгайиши ҳамда табиий кўламнинг ўсиши, шунингдек, хомашё маҳсулотларига, биринчи навбатда, паҳта толаси ва мисга жаҳон конъюнктура баҳоларининг яхшиланиши сабаб бўлди.

Ўзбекистонининг 1996-1998 йиллардаги асосий маҳсулотлари экспорти таркибига оид маълумотлар 3-жадвалда берилган.

3-жадвал

**1996-1998 йиларда Ўзбекистон Республикаси
экспортининг таркиби
(АҚШ млн. доллари ҳисобида, хизматларсиз)**

Асосий маҳсулот түрларининг экспорт таркиби	1996	1998
Жамои	694.062	1677,2
Вихта толаси	550.281	1415,3
Машиналар, асбоб-тегуналар ва транспорт	0.865	3
Рантли метал ва улардан тайёрланганги буюмлар	68.168	110,1
Минерал ўзгартар	14.005	35,5
Пахта газламалари	19.949	27,5
Бора метал ва узардан тайёрланганги маҳсулотлар	5.497	10,4
Шойиц	8,03	8,8
Пахта чинкандилари	2.937	5,2
Усимилик ёзи	-	5,5
Чарм хомячеси	0.557	1
Нефть ва нефть маҳсулотлари	0.307	0,3
Электроенергия	7.556	11,6
Пахта ликити	1.642	11,3
Тўқимчалик ва транспораж кийим-бечаклар	-	0,6
Тоза пахта	1.633	1,6
Бошқа маҳсулотлар	14.635	29,5

Эркин конвертацияланадиган валютанинг экспорт ҳажми якин хорижий мамлакатлар билан 27,2 марта, дунёдаги бошқа мамлакатлар билан эса 2 баравар ўди. 1998 йилда экспорт тузилиши баҳолантган нархга кўра, хомашё товарлари, аввало, пахта толаси қисман даражада салмоқди 57,8% ўрин тутди. Энергия етказиличлар улушига 14%, қора ва рангли металларга 5,4% тўғри келади. 1998 йилда умумий импорт ҳажми 2,9 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. МДҲ ва Болтиқбўйи мамлакатларидан келтириладиган импорт товарлар оқими 8,8%га қисқарди ва 1,3 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Натижада мазкур мамлакатларнинг умумий импортдаги улуши камайиб, 44,7%га тушди. Якин хорижий мамлакатлардан келтириладиган импорт эса анча кўпайиб, 1994 йилдагига нисбатан 2,1 марта ўди.

Узок хорижий мамлакатлардан импорт товарларининг келтириши 1,6 млрд. АҚШ доллари ташкил этди. Натижада бу мамлакатларнинг салмоғи баҳолантган нархга кўра, импорт ҳажмининг 1996 йилдаги 45,7%идан 55,3%га кўпайди. Ўзбекистон учун импортдаги салмоқли ўринини Жанубий Корея (27%), Германия (22,9%), Венгрия (9,2%), Швейцария (7,5%), Туркия (5,7%), Япония (4,4%) эгаллади. Уларнинг импортдаги улуши 80%га тўғри келди.

1998 йилда импорт таркибида кескин ўзгаришлар юз берди (4-жадвал).

4-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг 1996-1998 йиллардаги
импорт таркиби
(АҚШ доллари ҳисобида, хизматларсиз)**

		1996		1998	
		Баҳоси	Фонд	Баҳоси	Фонд
Жиҳоз		1187.34	100	1809.29	100
Бугдой	млн. тонн	241.41	20.33	129.93	7.10
Гүнит ва гүнит маҳсулотлари	млн. тонн	71696.50	6.04	46354.40	2.58
Сут ва сут маҳсулотлари	млн. тонн	13.91	1.17	12.55	0.69
Сарнёт	млн. тонн	4952.30	0.42	9082.70	0.59
Хемигенетика маҳсулотлари (шахт ёндан тошкари)	млн. тонн	0.16	0.01	362.30	20.00
Шакер	млн. тонн	64955.30	5.47	93653.50	5.10
Фармацевтика маҳсулотлари, шу жумладан, дори-дармоизлар	млн. тонн	5.85		65.09	3.60
Тўқимасчалик, транспорт, кийим-кечаклар	млн. тонн	27.57	2.32	30.11	2.10
Оптика, жарроҳлик, таббий асбоблар ва ширкатлар	млн. тонн	3.18	0.27	32.21	2.80
Төлэ видеониператлар	млн. тонн	12.36	1.04	78.51	4.30
Машиналар, асбоб-ускуналар ва механизмлар	млн. тонн	158.98	13.39	498.22	27.50
Бошкік товарлар	млн. тонн	252.98	21.31	221.32	23.64

Яқин ва узоқ хориж мамлакатлардан импорт қилинадиган товарлар орасида машиналар ва асбоб-ускуналар саломги ортиб бормоқда. Улар ялпи импорт товарларининг 37,5% ини ташкил этади.

Ватанимизда ёқилғи-энергетика мажмуси жадал суръатлар билан ривожланганлиги туфайли республикамизга чет мамлакатлардан келтириладиган нефть ва нефть маҳсулотлари умумий саломгидага анча қисқарди.

Импорт таркибининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистонга бозорда тезда сотилиб кетадиган истеъмол товарларини кўплағ келтириш давом этмоқда.

Таини иқтисодий фаолиятда транспорт алоқалари муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонинг йирик халқаро темир йўл, дениз ва автомобиль портларидан йироқ жойлашганлиги импорт ва экспорт товарларини етказишида транспорт хизмати баҳоси-

га жиддий таъсир ўтказмоқда. Юкларнинг 90%и темир йўл транспорти орқали ташилмоқда. Ўзбекистон ичкарисида темир йўл алоқалари тизими етарли даражада ривожланмаган ва зич жойлашган (50 км.дан 100 кв. км. гача), улар орқали Қозогистон, Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистонга чиқиши мумкин. 180 та станциядан 11 таси йирик габаритли контейнерларни қайта ишлаш учун зарурый воситалар билан жиҳозланган. Ҳар куни Ўзбекистонда 8000 вагон қайта ишланади.

Юқ ташишда товарларнинг анчагина қисми автомобиль транспорти орқали етказилади. Тезкор йўллар 42 минг км. ни, маҳаллий йўллар 90 минг км. ни ташкил этади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» ҳамда ёнма-ён бўлган халқаро авиация компанияси хизматидаги транзитмагистрали ғоятда катта аҳамиятта эгадир. МДХ мамлакатлари ва узоқ хорижий юртлардан 15 тасига самолётлар тўғридан-тўғри парвоз қилмоқда. Тошкент, Самарқанд, Термиз ва Фарғона шаҳарлари халқаро аэропортлар мақомига эга.

4.3. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг инвестициявий ва ҳуқуқий базаси

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги даврда иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларига алоқадор қонунлар ва меъёрий ҳуқуқий актларга ҳар томонлама асосланган тизим вужудга келтирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар ва савдо муносабатларидаги ҳуқуқий база халқаро ҳуқуқлар ҳамда меъёрлар даражасида асослаб берилиди. Чунончи, Республика Президентининг “Иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкни ҳимоя қилишни таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисида”ги Фармонига кўра, кенг истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи кўшма корхоналар хорижий валюта топшириш ва уни Марказий Банкка маъжбурий сотиш бўйича беш йил муддат давомида солиқ тўлашдан озод қилиш.

Шу фармонга кўра, экспорт маҳсулотининг ҳажми 30%дан ошган корхоналар белгиланган меъёрлафдан икки баравар кам микдордаги ставкалар бўйича солиқ тўлаш ҳуқуқига эга. Шу билан бирга, республикада хорижий сармояларни жалб этиш учун имтиёзларнинг кенг тизими вужудга келтирилган, хорижий сармоядорлар учун имтиёзли солиқ жорий этилган. “Иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонига биноан, ҳалқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаринига ихтисослаш-

ган кўшма корхоналарни рўйхатга олинган пайтдан бошлаб, беш йил муддатга хорижий валютадаги тушумдан солиқ тўлашдан ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкига валютани маъбурий сотишдан озод қилиш кўзда тутилган.

“Экспортта маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни рагбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонга кўра, корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулоти таркибида экспортга ишлаб чиқарилган маҳсулот бўлса, улар муайян имтиёзларга эга.

Амалдаги имтиёзлар ва рагбатлантириш омиллари тизими кўйидагилардир:

- ишлаб чиқарилган товарларнинг (ицлар, хизматлар) экспорти камида 30%ни ташкил этадиган корхоналарга, мулкчилик шаклларидан қатъиназар, фойда солигини амалдаги ставкалардан икки баравар камроқ тўлаш хуқуқини бериш;

- республика давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалар бўйича солиқлар тўлашдан беш йил муддатга озод этиш;

- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни рухсатномасиз бемалол четга олиб кетиш;

- Ўзбекистон ҳудудида кўщма корхоналарнинг ва фақат хорижий сармоя билан ишлайдиган корхоналарнинг Устав фондига ҳисса кўшиш учун мол-мulkни четдан бож солигисиз олиб кириш;

- инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ер майдонларидан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш хуқуқини танлов асосида согиб олиш кўзда тутилган.

«Хорижий сармоялар тўғрисида»ги Конунга мувофиқ чет эллик шериклар учун уларнинг мол-мulkини давлат ихтиёрига олиш ва мусодара қилишдан озод этиш учун кафолатлар белгилаб қўйилган. Уларнинг ўз фаолияти натижасида олган фойдаси ва бошқа пулларни чет элга ўтказишга, олинган фойдани республика ҳудудида қайта сармоя тарзида ишлатиш, республика банкларида ҳисоб рақамига ва унда чекланмаган микдорда ҳар қандай валюта маблағига эга бўлиш кафолатланади. Хорижий сармоядорларга нисбатан инвестициялар амалга оширилган пайтда амалда бўлган қонун мөъёrlари (нормалари) 10 йил мобайнида қўлланиши кўзда тутилган қонун хужжатлари ўзgartирилмаслигига кафолат мавжуд.

Шундай қилиб, вужудга келтирилган хуқуқий нормалар (мөъёrlар) хорижий шерикларнинг кенг инвестиция фаолияти учун куладай имкониятлар яратиб, уларнинг хуқуқлари ва сарфлаган сармоясини ҳимоя қиласди.

Ўзбекистон сармояларни ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида

Германия, Туркия, Миср, Индонезия, Малайзия, Покистон, Финляндия, Корея, АҚШ, Франция билан битимлар имзолади, бошқа бир қанча мамлакатлар билан ҳам мана шундай битимлар тузиш давом эттирилмоқда.

Канада, Хитой Халқ Республикаси, Туркия, Голландия, Германия, Швейцариянинг банклари ва фирмалари билан 3,3 млрд. АҚШ долларига яқин микдорда ҳуқуматлараро 32 та йирик кредит битими тузилди ва ҳозир бу битимлар амалда қўлланилмоқда. Ўзбекистон 30 дан ортиқ савдо ва иқтисодий битимлар тузган, улардан 20 таси узоқ хориж мамлакатлари билан тузилган. Биргина 2001 йилда республикада чет эл инвестицияси киритилган корхоналар сони 9001, шу жумладан ишлаб турган юридик корхоналар сони 11958 га етди (5-жадвал). Умуман, мустақилликка эришилгандан сўнг республикага 5 млрд. АҚШ доллари кириб келди.

5-жадвал

Ўзбекистонда 2001 йилда чет эл инвестицияси киритилган корхоналар сони (Январ ҳолатига; бирлик)

	Рўйхатга олинганлари, жумн	Шу жумлади, ишлаб турган юридик корхоналар	Рўйхатта олинганлар сонидан ишлаб турғанлари
Ўзбекистон Республикаси	3301	1958	50,3
Қарқалпогистон Автоном Республикаси	28	18	64,3
Вилоятлар:			
Андижон	89	78	87,6
Бухоро	53	40	75,5
Жиззах	41	19	46,3
Кашкадарё	52	29	55,8
Навојӣ	28	23	82,1
Наманган	76	66	86,8
Самарқанд	115	96	83,5
Сурхондарё	51	25	49,0
Сидорӣ	22	21	95,5
Тошкент	186	160	81,6
Фарғона	74	47	63,5
Хоразм	34	24	70,6
Тошкент шаҳри	2224	1312	53,7

4.4. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолияти ривожланишининг асосий йўналишлари

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги республиканинг ТИФ Миллий банки ва Ўзбекистоннинг бошқа ташқи иқтисодиёт институтлари билан биргаликда ташқи савдо қиёсатини ишлаб

чиқади ва миllий инвестиция лойиҳаларини мувофиқлаштиришни амалий ҳал этади. Юқорида қайд қилинганидек, иқтисодий тарбақиётнинг иккинчи босқичида асосий дикқат-эътибор ишлаб чиқариши ривожлантиришга қаратилди. Шу сабабли ҳам юқори сифатли товарларни яратишга йўналигирилган ва рақобатли баҳодаги сармоялар кейинги меъёрий-хуқукий актларда кўзда тутилган афзалликлар ҳамда имтиёзлардан фойдаланишга имкон беради.

Ўзбекистон хукумати томонидан иқтисодиётнинг ҳар хил соҳалари бўйича ва мамлакатнинг турли ҳудудлари учун афзал бўлган инвестиция лойиҳалари тизими ишлаб чиқилган. Хусусан, Ташқи иқтисодий алоқалар Вазирлиги ва Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки (МБ) ихтиёрида мукаммал аналитик базага эга бўлган 177 лойиҳа мавжуд. Улардан айримлари ҳозирданоқ жорий қилинмоқда. Масалан, ягона замонавий навигация тизимини яратиш иккинчи босқичда амалга оширилмоқда; трактор, самолёт, автомобиллар ишлаб чиқариш учун машинасозлик базасини яратишга ҳам аллақачон киришилган.

Ўзаро фойда келтирадиган савдо ва прагматик тамойизларга риоя қилиган ҳолда Ўзбекистон шериклар билан ҳамкорликни янада кенгайтириб бормоқда ва улар таклиф қилган замонавий юқори сифатли технология ўзлаштирилиб, ўз саноатимизда қўчма корхоналарнинг якуний маҳсулоти ишлаб чиқарилмоқда. Бундай ёндашиш ўзаро фойдали ҳамкорлик ва савdonинг адекват тамойили бўлади. Жаҳон бозори билан бундай ҳамкорликни жадал ривожлантириш шароитлари Ўзбекистон Республикасининг барқарор ва изчиллик сиёсати билан кафолатланади: ислоҳот йўлларида уларнинг амалга ошиши қатор ижобий натижалар бермоқда.

Биринчидан, жами ташқи савдо айланмаси 2001 йилда бирмуича ошиб, 6001,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Шу жумладан, яқин хориж (МДҲ) мамлакатлари билан савдо – 2609,0 млн. АҚШ долларига ва узок хориж мамлакатлари билан савдо 3392,7 млн. АҚШ долларига стди. Жами ташқи савдо айланмасида хорижий мамлакатлар билан савдо-сотик саломоги анчагина кўпайди. Республиканинг эркин конвертация қислинган валютада экспорт операциялари хажми ортди: 1998 йилги 51,2%дан 2001 йил 91,9%га ошиди. Бартер операциялари 1996 йилги 48,8%дан 2001 йилда 8,1 %га камайди.

Иккинчидан, Вазирлар Махкамасининг ТИЛБни қайта тузни ҳакидаги кароридан кейин кўргина хўжалик субъектларининг ташқи бозорга чиқиши ортди. Бу эса республикада иқтисолд элементларининг жаҳон хўжалик муносабатлари тизимига

мослашишига олдиб келди ва бозор иқтисодиётининг шаклланишига ёрдам беради.

Учинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни республика мустақиллиги шароитида олиб бориш кўпгина янги бошқарув ва ташкилий-хўжалик тузилмаларини яратишга имкон беради: хуқуқий ва норматив базалар ишлаб чиқарилмоқда, улар республиканинг ташқи иқтисодий фаолиятини бошқаришда муҳим роль ўйнайди, ташқи иқтисодий копмлек инфратузулманинг кенг тармоғи шаклланмоқда ҳамда ташқи савдо, элчиҳона, ҳалқаро иқтисодчиликда касбий маҳоратта эга бўлган ходимлар тайёрланмоқда.

Бироқ, ташқи алоқаларда салмоқли ютуқларга эришган бўлсақда, бозор иқтисодиётига ўтиш, иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш жараёнида учраётган муҳим ва долзарб муаммолар ҳали ечимини топгани йўқ. Бунга бир неча сабаблар бор:

- биринчидан, ташқи тузилмалардаги экспорт ишлаб чиқаришида тубдан ўзгаришлар рўй бермагунча, хомашё маҳсулотлари, аввало, пахта салмоқли ўринда тураверади, шунингдек, бой туристик имкониятлардан ҳам етарли даражада фойдаланилаётгани йўқ;

- иккинчидан, қолоқ (жаҳон стандартларига нисбатан олганда) технологиядан ва паст даражада ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш давом этмоқда, айниқса, республиканинг хомашё маҳсулотларини қайта тайёрлайдиган соҳалари бўйича ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилмаган. Рақобатбардош маҳсулотлар кам ишлаб чиқарилаётганлиги экспорт базаси тарракқиётини чеклаб қўйишда асосий тўсик бўлмоқда;

- учинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаптиришга оид қарорлар маъмурий-ташкилий тадбирлар миқёсида ўз ижросини топмаяпти ҳамда иқтисодий ва амалий чораларни ҳал этишда қатъиятлилик етишимаяпти;

- тўртинчидан, вазирликлар, идоралар, концернлар, ҳисседорлик жамиятлари, барча хусусий корхоналар ҳамда матлубот ташкилотлари республика қонунчилиги асосида ўз зиммаларига юкланганд ташқи иқтисодий фаолиятдаги вазифаларини мукаммал бажармаяптилар, бунга қисман иқтисодий рағбатлантириш чораларидан самарали фойдалана олмаслик ҳам сабаб бўлмоқда. Жаҳон бозори қонунлари ва талабларини яхши билмаслик, тегишли чора-тадбирларни ўз вақтида амалга оширмаслик, муносиб ходимлар тайёрлаш ишида масъулиятсизлик ҳолатлари намоён бўлмоқда.

Қисқача хуросалар

Республикамизнинг халқаро ҳамкорликда ва жаҳон меҳнат тақсимотида иштирок этиши унинг табиий-иктисодий, транспорт, географик ва маданий-тарихий меросга хос бўлган имкониятларидан келиб чиқади.

Ўзбекистоннинг дунё мамлакатлари билан халқаро савдо-иктисодий муносабатлари тарихи ўрта асрлардан бошланади.

Ўзбекистон Республикасида иктиносий фаолиятнинг барча соҳаларига алоқадор қонуилар, хукукий актлар мажмуй яратилган.

Ўзбекистон Республика ТИФнинг асосий йўналишлари кўп ислоҳотларда мужассамдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ташқи иктиносидёт баланси нима?
2. Нима сабабдан «узоқ хориж» айланмаси «яқин хориж» айланмасига нисбатан тез ривожланади?
3. Ташқи иктиносий алоқалар вазирлиги нималар билан шугулланади?
4. Ихтиорли лойиҳалар деганда нималар тушунилади?
5. Тармоқларни ислоҳ қилишдаги ютуқларга қандай эришилади?
6. Республиkanинг ташқи иктиносий фаолиятини ривожлантиришнинг қайси йўналиши мўлжалланмоқда?
7. Ўзбек модели асосидаги иктиносий тарроққиётни қандай тушуниц мумкин?
8. Халқаро меҳнат тақсимоти деганда нималарни тушунасиз?
9. Ўзбекистон Республикаси қандай хомашё ресурсларига эга?
10. Ёқилғи ва дон мустақиллигига эришиш Ўзбекистон учун қандай аҳамиятта эга?
11. Ўзбекистон олгин қазиб олиш, пахта маҳсулотлари этиштириш бўйича дунёда қайси ўринда туради?
12. Ташқи иктиносий потенциал қандай кўрсаткичлар билан баҳоланади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавф-сизлиқка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларини чукурлаштириш йўлида. – Т., 1995.
3. Закон Республике Узбекистан «О внешнеэкономической деятельности». 1994.
4. Закон Республики Узбекистон «Об интеграционных инвестициях и гарантия деятельности иностранных инвесторов». 1994.
5. Йишмушамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
6. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика.–М.: МГУ, 1997.
7. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистан», 1996.
8. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
9. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. В.В. Радаева и А.В. Бузгалова. – М., МГУ, 1995.

ЕВРОПА ИТТИФОҚИ МАМЛАҚАТЛARIНИНГ ЎЗБЕКИСТОН БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ

5.1. Европа Иттифоқи мамлакатларининг интеграциялашув стратегияси

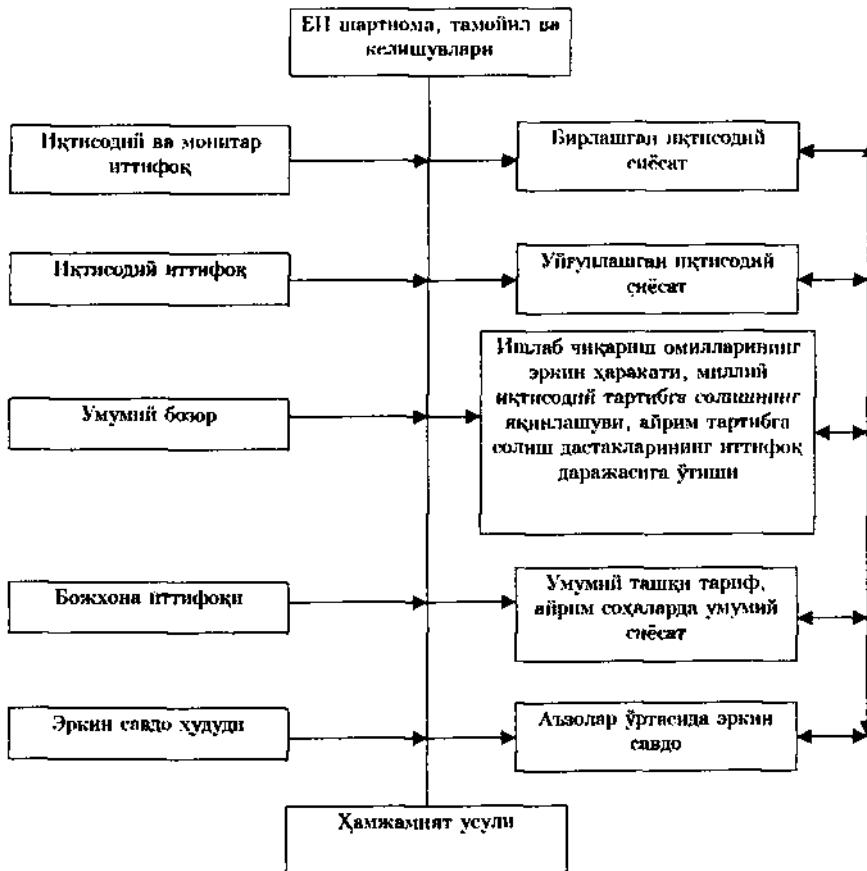
XX аср ўз ривожланиш хусусиятлари бўйича жаҳон иқти-
содиётидаги янги глобал тенденциялардан бири – ишлаб чиқа-
рипнинг байналмиллашуви ва иқтисодий конвергенциянинг
кучайишига эришди. Бундай тенденция-ларнинг муваффақи-
ятли амалга оширилишида, бир томондан, давлатлараро иқтисодий
ташкилотлар, иккинчи томондан, умумий иқтисодий муам-
модарни ҳал этиш мақсадида тузилган иқтисодий Ҳамжамият-
лар алоҳида роль ўйнади. Бу борадаги жаҳон иқтисодиётидаги
иқтисодий ҳамжамиятларнинг умумий ривожланишни таъмин-
лашдаги улушига бўлган ишонч тобора ошиб бориши кузатил-
моқда. Хусусан, пухта ишлаб чиқилгандиги жиҳатидан Европа
Иттифоқини ҳозирги кундаги энг объектив ва намуниавий интег-
рацион уюшма деб ҳисоблаш мумкин.

Ейни тузиш ва ривожлантиришга таъсир этган бир қатор
омиллар борки, улар ўша даврда иқтисодий интеграцияни
заруратга айлантирган. Улардан энг асосийлари қуйидагилар:

- Европада халқаро алоқаларнинг янги тизимини тузиш;
- II жаҳон уруши натижасида иқтисодиётнинг издан чиқиш;
- Европада йирик, умумий бозорни ташкил этиш;
- фарқли сиёсий ва иқтисодий мағфурага эга рақобатла-
шувчи икки йирик глобал ҳокимиётнинг юзага келиши;
- ўзаро тўлдирувчилик хусусиятига эга бўлган ихтисосла-
шув орқали ҳудудий интеграция.

Айтиш жоизки, Европада интеграцияни дастлаб башни тар-
моқлараро бозорларнинг очиқ рақобат шароитида ишлашини
таъминлаш ва унинг асосида кейинчалик ушбу жараённи чу-
курлаштиришга эришилди. Шу тарзда турли хил иқтисодий
ёндашувга эга мамлакатларнинг асосий мақсадлари, саводдан,
рақобат хусусиятлари ва кенг кўламли иқтисодиётдан мумкин
кадар самарали фойдаланиш эвазига фойда олишга йўналти-
рилди. Бу жараёнда оддийдан мураккабга томон ҳаракат юз
беради. Бутун жараён доимий равишда мувофиқлаштириб ту-
рувчи институтлар томонидан назорат остида амалга оширила-
ди. Иқтисодий муносабатлар кўлами кенгайиб боргани сайин
давлатлар ўртасидаги молиявий ва иқтисодий операциялар сал-

моғи ҳам ошиб борди. Бу эса ўз навбатида, иқтисод ва молия соҳасидаги стандарт тизимларнинг аста-секин уйғунлашиб боришни тақозо этади. Шунинг учун ЕИ интеграцион стратегиясининг ҳаракат механизми ишлаб чиқылди.

1-чизма. ЕИнинг интеграциялапув стратегияси босқичлари, асосий хусусиятлари ҳамда ҳаракат механизми

Европа Иттифоқи иқтисодий интеграциясининг устуворлиги борасида унинг Божхона Иттифоқи (БИ) ва Умумий Бозор (УМ) босқичларида мулоҳаза қилиш, эришилган натижаларни солиштириш ва хуносалар қилиш имконини берди.

БИни доим универсал эркин савдога ўринбосар ва томонлар учун фойдали деб ҳисоблаш мумкин. Бу хусусда муноазара

қилиш учун асос бўладиган далиллар аниқланди. Масалан, БИ ўюшма миқёсидаги эркин савдони жадаллаштириши, қолганларга нисбатан эса, agar келгусида тегипши чоралар қабул қилинмаса, савдода дискриминацияни англатади. Шунинг учун ҳам, унинг савдони яратиш ва савдони қайтариш самараси амалийлиги жиҳатидан, фойдали ёки фойдасиз бўлиши мумкин. ЕИнинг шаклланиш ва кенгайиш жараёни дунёнинг қолган қисмига нисбатан, ўзаро аъзо мамлакатлар ўртасида савдонинг ошиши билан ҳамоҳангидир. 1958 йилдан 1972 йилга қадар ЕИ дастлабки аъзо давлатлари ўртасидаги ўзаро савдо 15%га ўди, аъзо бўлмаган давлатлар билан эса 8,5%ни ташкил этди (б- жадвал).

6-жадвал

ЕИга аъзо 15 мамлакатда ўзаро экспорт ва импорт оқимларининг кўрсаткичлари

Аъзо давлат	ЕИга экспортнинг умумий экспортидаги улчами (%) да)		ЕИга импортнинг умумий импортидаги улчами (%) да)	
	1958	1999	1958	1999
Бельгия	55,4	76,0	55,5	71,0
Люксембург	55,4	85,4	55,5	81,7
Дания	59,3	66,0	60,0	69,8
Германия	37,9	56,9	36,3	56,9
Греция	50,9	51,6	53,7	66,2
Испания	46,8	71,2	31,8	68,7
Франция	30,9	62,4	28,3	66,6
Ирландия	82,4	66,0	68,9	62,1
Италия	34,5	57,3	30,2	60,8
Нидерландия	58,3	79,5	50,7	55,1
Португалия	38,9	82,8	53,4	77,4
Бұлек Британия	21,7	58,6	21,8	53,2
Австрия	-	62,9	-	72,3
Финляндия	-	57,7	-	65,4
Швеция	-	58,4	-	67,6

Манба: Statistical Annex of European Economy, June 1996;

Eurostat: Basic Statistics of the European Union, 32nd edition, 1995.

Eurostat: Yearbook 2001

БИнинг савдодаги самарасини ҳисоблаш бўйича олиб борилган тадқиқотлар кўрсатишича, 1970 йилга қадар Хамжамият ичида савдо 8-15 млрд. АҚШ долларига кенгайган. Бу ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан савдо ўртача 15-30 фоизга ошганини билдиради. Шунингдек, Робсон ўз ишида саноат ишлаб чиқаришидаги савдони яратиш, савдони қайтаришга нисбатан бир неча баробар кўп эди, деб таъкидласа, Баласса қишлоқ хўжалигидаги савдони қайтариш 1,3 млрд. АҚШ долларини таш-

кил этганини қайд этади. Шундай бўлса ҳам, умумий ҳисобда аъзо бўлмаган давлатлар билан савдо савдони қайтаришдан кўра, ташки савдонинг яратилиши ижобий таъсирга лга бўлган. 1980 йилга қадар савдони яратиш самараси натижасида кенг кўламли иқтисодиётлардан келгани фойда умумий ЯИМнинг З-б фоизини ташкил этган.

1958-99 йиллар оралиғида кенг камровли интеграцияга эришиш мақсадида ЕИ мамлакатлари ўзаро савдо тўсиқларни (кенг маънода) олиб ташлаш натижаларини шу йиллардаги товар айирбошлиш кўрсаткичларини таққослаш орқали изоҳлаш мумкин (б-жадвал). Едида умумий экспорт ва импорт операцияларининг аъзо давлатларга тўғри келадиган улуши ўргача 15-20 фоизга ошган. Бу, ўз навбатида, мамлакат бозорларининг кенг ва чукур интеграциясидан далолат беради.

5.2. Жаҳондаги глобаллашув ва иқтисодий интеграциялашув жараёнларида Европа Иттифоқининг ўрни

Европа Иттифоқи УБ ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракатини ўз ичига олади. Бундай ҳолатда асосий фойда омиллар энг юқори даромад келтирадиган ва юксек иқтисодий фаровонликни таъминлаудиган ҳудудларга эркин оқиб ўтиши эвазига олинади. Бунда иқтисодий интеграция даражасини давлатлараро ишлаб чиқариш омиллари нархларини солиштириш; аъзо мамлакатлар савдо ҳолатлари ва шароитларини баҳолаш орқали аниқлаш мумкин. УБнинг яратилишини иқтисодиётда тақлиф томонининг самараадорлигини опириувчи маңба сифатида қаралади. Таклиф томонидаги яхшиланиш аъзо давлатлардаги пул бирликларининг реал харид қуввати ва шу тариқа инвестициялар ҳажмини кўпайтириш орқали ялан талабнинг ошишига, бу эса ўз навбатида, ЕИнинг жаҳонда бошқалирга нисбатан ракобатбардошлигини оширишга олиб келади. УБ ЕИ доирасида ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракати натижасида Иттифоқ ЯИМ 5 фоизга ўсишини кўзда тутган эди. Ҳақиқатда эса, бу кўрсаткич (1990 йил бозор нархларида) 1992 йилда 1 фоизни, 1993 йилда -0.6, 1994 йилда 2.8, 1995 йилда 2.5 ва 1996 йилда 1.5 фоизни ташкил этди. ЕИга ош ишлар ўрганилганда бу борада бир қатор омиллар кўрсатилганлиги аниқланди. Бизнинг фикримизча, уларга баъзи кўшимчалар киритиш ўринли.

Шу ўринда таъқидалаи керакки, барча шартномалар учун умумий бўлган ички протекционизмни қисмларга ажратиш жараёни жуда мураккабдир. Бундай фикр юритишга иккита сабаб келти-

риш мумкин. Биринчидан, товарларниң ички эркин ҳаракати нағақат тариф ва квоталарни чеклашни, балки НТ (нотариоф)лар иштегендеги ҳам олиб ташланишини талаб қылади. Улар ҳамкорлар ўргасидаги савдода давлат субсидиялари, рақобатта қарши чоралар, ичиғи фискал тадбирлар, дискриминацион характерга эга ижтимоий ҳаридлар, давлат ёки бошқа тегишли идоралар томонидан импорт бўйича стандартларниң жорий этилиши, чегара назоратлари, маъмурӣ жараёнлар ва шу кабилар орқали билосита тўсқинлик элементларидир. Иккинчидан, интеграция жараёни, шунингдек, параллел равишда барча турдаги хизматларни таъминлашда ҳам эркинлик бўлишини тақозо этади. Ишлаб чиқариш омиллари оқимиини эркинлаштиришини таъминлашда асосий муаммони келтириб чиқарувчи тариф ва квоталар эмас, балки давлатниң ўз иқтисодий сиёсатини тартибга солиш фаолиятидаги чора-тадбирлардир.

ЕИ интеграцион жараёнида ҳисобга олиш керак бўлган муҳим омил ва иқтисодий интеграция назариясига киритилган бошқа бир концепцияни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу концепция инглиз тилида concept of spillover деб аталади, яъни бир жараён кейинги жараённинг амалга ошишига олиб келади. У куйидаги фикрга ургу беради: агар бир гуруҳ мамлакатлар чекланган иқтисодий интеграция схемасини бошласалар, уларни интеграцияниң янада юқорироқ погонасига йўналтирувчи куч сифатида спиловер эффиқти юзага келади. Мисол учун, мамлакатларниң бир гуруҳи товарлар, хизматлар ва ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракатини ўз ичига олуви, лекин монитар масалаларни истисно этувчи чекланган иқтисодий интеграцияни амалга оширишмоқда. Ониқ иқтисодиёт шароитида монитар соҳа қамраб олиямаганилиги сабабли алмашув курслари бозор қонунларига бўйсунган ҳолда пасайлиши ва кўтарилишида мутлақо эркиндирлар.

Бундан кейинги ҳолатда эркин сузиг юрувчи алмашув курслари товарлар, хизматлар ва омиллар оқимиига ҳалақит беради, деган фикрни илгари суриш мумкин. Бу алмашув курсларининг ўзгарувчанлиги билан боғлиқ ноаниқликлардан келиб чиқади. Шу боисдан эркин сузиг юрувчи алмашув курсларини белтиланган курслар билан алмаштириш мумкинлиги тўғрисида баҳсланиш мумкин. Бироқ, инфляция (ёки дефляция) даражаларининг ўсишида бир хилликни таъминлаш учун аъзо давлатлардаги монитар шарт-шароитлар уйғунашмагунга қадар алмашув курслари белтиланган тарзда сақланиб қолмайди. Ушбу мослашув монитар масалалар бўйича милий суворенитетнинг Ҳамжамият даражасида монитар координация ихтиёриға берилши тақозо этади. Шу боис, Европа Иттифоқи миқёсида умумий валютага эга бўлгандағина барқарорликка эришиш мумкин.

2-чизма. ЕИда интеграциялашув натижасыда ЯИМни оширувчи омиллар

Еини ўрганиш жараёнида унинг ўзига хос асосий хусусиятларидан бири, унга аъзо мамлакатлардаги иқтисодий тизимларнинг турли хиллигидадир. Ана шу турли хиллик муайян даражада ривожланишнинг мухим омилларидан биридир. ЕИга аъзо давлатларда институтлар, иқтисодиёт таркиблари, бошқарув тизимларидағи муносабатларнинг ҳар бир давлат узра турли хиллиги күзатылади. Европада интеграция ўзининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнида ўзига хос бир түқима күринишини олди. Иқтисодиёт бу түқимани бир-бирига бөгловчи таянч сифатида хизмат қиласы. ЕИга аъзо мамлакатлар турли хил бўлиши ва ривожланиш жиҳатидан ўзаро фарқ қилиши билан бирга уларни тенгглаштириш томон ҳаракат қилмайди. Балки чукур ва мустаҳкам иқтисодий алоқаларни умумий асос сифатида тан олиб, кенгайиб бориш тамойилларига таянади.

Еининг интеграцион стратегияси аҳамиятини белгилаб берувчи мухим тизимлардан бири унинг Уюшма тизимицир. У ўз мазмун ва моҳиятига кўра, тариф преференцияларидан ўзаро манфаатдорликка асосланади ва асосан кам ривожланган мамлакатлар билан савдо келишувларида кенг ишлатилади. Агар глобал миқёсда барча давлатларнинг савдода тенг ҳуқуқли бўлиши ва ривожланишни таъминаш вазифаси билан ташкил

этилган ГАТТ (ЖСТ)нинг мақсади унинг кам ривожланган аъзоларига кўмаклашиш деб оладиган бўлсак, бу борада ЕИ ёндашуви афзалроқдир. Чунки, кам ривожланган давлатларнинг уюшма тизими асосида тариф префенцияларидан кўрадиган фойдалари амалиётда ЕИ кўрадиган фойдадан бирмунча кўпроқлигини таъкидлаш мумкин.

5.3. Ўзбекистоннинг ЕИ билан ҳамкорлиги

Мамлакатимиз ривожланишидаги долзарб масалалардан бири дунё иқтисодий ҳамжамиятига интеграциялашувдир. Шу боис, ривожланаётган мамлакат нуқтаи назаридан, самарали иқтисодий муносабатларни ривожлантириш мақсадида Европа Иттифоқининг (ЕИ) интеграциялашув стратегиясини ўрганиси, уни атрофлича таҳлил қилиш жуда муҳим аҳамият касб этади. Президент Ислом Каримов Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олишида ҳамкорликнинг моҳияти ва унинг зарурлигини таъкидлаб, «Жаҳоннинг энг тараққий топган мамлакатлари билан яқиндан алоқа ўрнатиш, етакчи халқаро иқтисодий, молиявий ҳамда инсонпарварлик ташкилотлари билан ҳамкорликни кучайтириш давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув жараёнининг ажralмас қисмидир. Иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқаларга, шунингдек, изчил сиёсий муроқотларга кенг имкониятлар очиб берадиган Европа Иттифоқи билан шериклик ва ҳамкорлик ҳақидаги Битимнинг амалга оширилишига алоҳида аҳамият берамиз», - дейди. Ушбу соҳада ижобий натижаларга эришиш, ЕИнинг тузилишини, унинг ўзига хос иқтисодий мақфаат ва хусусиятларини чукур ўрганиш ҳамда республикамиз учун унинг ривожланиш тенденцияларини атрофлича таҳлил қилиш муҳимдир.

Европадаги иқтисодий интеграция жараёнининг асослари ва натижалари, унинг умумий стратегиясини ижобий ва салбий оқибатларини таҳлил қўшишга интилиш, мазкур жараённинг дунё иқтисодий Ҳамжамиятидаги ўрни, унинг таъсири ва хусусан, Ўзбекистон билан иқтисодий алоқалари кўлами ва уни ривожлантириш бўйича чукур изланишлар олиб борилмоғи лозим.

Ўзбекистоннинг ЕИ билан савдо муносабатлари таҳлили илмуни кўрсатадики, мустақилликнинг илк йилларида ЕИ билан савдо ўсиб борган, бироқ сўнгти йилларга келиб, бу борадаги кўрсаткич пасаймоқда. Жумладан, 1998 йилда Ўзбекистоннинг ЕИга экспорти 821 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 1999 йилда у 668 млн. АҚШ долларари ва 2000 йилда 583 млн. АҚШ долларигача тушган. Шунингдек, импортда ҳам сусайини

күзатилиб, 2000 йил бўйича 619 млн. долларга тенг бўлган, ва-холанки, ушбу кўрсаткич 1999 йилда 809 млн. ва 1998 йилда эса 772 млн. АҚШ долларини ташкил эттан эди. Хусусан, 2000 йилда Ўзбекистоннинг ЕИ билан маҳсулот айирбошлини тар-киби кўрсаткичларини қўйидаги жадвалларда кўриш мумкин.

7-жадвал
Ўзбекистоннинг ЕИ га экспорт таркиби (2000 й.)

Экспорт таркиби	Фондза
Пахта толаси	27,5
Кимёвий маҳсулотлар ва пластмасса	2,9
Ранглии металлар	6,05
Қори металлар	0,6
Энергетика маҳсулотлари	10,3
Машини ва ускуналар	3,4
Озиқ-овқат маҳсулотлари	5,4
Хизматлар	13,8
Бошкалар	30,1

Хусусан, экспортнинг 27,5%и пахта толасига тўғри келса-да, энергетика маҳсулотлари (10,3%) ҳамда хизматларнинг (13,8% экспортдаги улуши ошиб бориши, иқтисодиётда маълум даражада таркибий ўзгаришлар юз берадиганидан далолатdir.

Импортда эса машина ва ускуналар 35,4%ни ташкил этган-лиги ушбу туркум маҳсулотлари бўйича инвестицион сиёсатнинг мақбул даражасини англатади. Шундай бўлса ҳам, озиқ-овқатлар импортнинг 12,2%лиги бу маҳсулотларни маҳаллий ишлаб чиқариши бўйича фаолиятни жадаллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда.

8-жадвал
Ўзбекистоннинг ЕИ га импорти таркиби (2000 й.)

Импорт таркиби	Фондза
Озиқ-овқат маҳсулотлари	12,2
Машини ва ускуналар	35,4
Энергетика маҳсулотлари	3,8
Қори металлар	7,9
Ранглии металлар	0,7
Кимёвий маҳсулотлар ва пластмасса	13,5
Хизматлар	8,5
Бошкалар	17,8

Ўзбекистонда ташки савдо қитъалар бўйича 1998 йили Европа қитъасига 66,3%ни (ЕИ - 23,4%) ташкил этган бўлса, 2000 йилда бу борадаги кўрсатгич 63,1%га (ЕИ - 24,4%) туш-ган, яъни камайган.

Қисқача хуосалар

Европа Иттифоқининг интеграцион стратегияси аҳамиятини белгилаб берувчи муҳим тизимлардан бири унинг уюшма тизимиdir.

Европа Иттифоқи жаҳондаги глобаллашуви ва иқтисодий интеграллашув жараёнини баҳолайди.

Ўзбекистон Республикасининг Европа Иттифоқи билан ҳамкорлиги глобаллашувини асослайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Европа Иттифоқи мамлакатларининг интеграциялашув стратегиясини аниқланг.
2. ЕИнинг интеграциялашув стратегияси боқичлари, асосий ҳусусиятлари ҳамда ҳаракат механизми нималардан иборат?
3. Жаҳондаги глобаллашув ва иқтисодий интеграциялашув жараёнларида Европа Иттифоқининг ўрни қандай?
4. Ўзбекистоннинг ЕИ билан ҳамкорлиги нимага боғлиқ?
5. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик истиқболлари қай даражада?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарақиёт кафолатлари. – Т., 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. – Т., 1995.
3. Ишмуҳамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Тексты лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
4. Крутман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М.: МГУ, 1997.
5. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Ўзбекистан», 1996.
6. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
7. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Радаева В.В. и Бузгалова А.В. – М.: МГУ, 1995.

VI боб

ИҚТІСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ РИВОЖЛАНИШИННИҢ ХАЛҚАРО АМАЛИЁТИ

6.1. Халқаро иқтисодий интеграциялашувнинг шарт-шароитлари

Бир гурух иқтисодчилар интеграция жараёнида мамлакатлар ўргасида янги товар оқимларини шакллантириш ҳисобига «ресурсларнинг чекланғанлығы омили»ни бартараф этишни энг мухим муаммо деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, бу бир хилдаги құмматроқ товарларни алоқида олинган бир мамлакат ичида ишлаб чиқаришни бартараф этиш ёхуд илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига маблагларни тежащ имконини берадиган технология айирбошлашни көнгайтиришшір. Олимларнинг бошқа бир гурухы ташқи иқтисодий омилларни, масалан, жамоа хавфесизликни мустахжамлашни устун шарт-шароит сифатида илгари сурадилар. Учинчі гурух олимлар интеграция гурухлари барпо этилиши уларнинг қатнашчиларига ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши, ижтимоий барқарорлық ва ҳоказолар каби маңсаддарга осонроқ ва тезроқ зерпиши имконини беради, деб ҳисоблайдилар. Үшбү ва бошқа назарий ёндапшувларни умумлаштирган ҳолда айтиш мүмкінки, интеграция ўзіда мінтақавий күламда сифат жиһатидан янги иқтисодий мұхитни шакллантириш йўли билан миллий ҳўжалик мајмуналарининг яқынлашып ва бир-бирига ўзаро кириб боришими ифодалайди.

Ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви даражаси бүйіча интеграция түзилмаларини фарқлаш зарур. Улар расмий ҳамда реал туsgа эга бўлиши мүмкін. Халқаро иқтисодий интеграцияга уч даражали модел сифатида қаралади (айниқса, унинг Фарбий Европа вариантида):

- микро, янын корпоратив даражада, бунда айрим компаниялар тўғридан-тўғри ҳўжалик алоқаларига киришади, интеграция жараёнларини авж олдиради;

- давлатлараро даражада, бунда давлатнинг маңсадга йўналтирилган фаолияти (жамоавий ёки бир томонлама фаолияти) мамлакатларнинг у ёки бу гурухи доирасида меҳнат ва капитал чатишиб кетишининг интеграция жараёнларига кўмаклашади;

- миллий манфаатлардан устун турувчи даражада, бунда иштирокчи мамлакатлар бир қанча сиёсий-иктисодий функ-

цияларни ушбу соҳалардаги суверенитетдан воз кечиб, Иттифоқка ихтиёрий равишда беради.

Иқтисодий интеграция ўз асосига кўра, бир қанча обьектив омилларга эга. Улар орасида қуидагилар муҳим ўринда туради:

- хўжалик байналмиллашувининг ўсиши;
- ҳалқаро меҳнат тақсимотининг чукурлашуви;
- ҳусусиятига кўра умумжаҳон илмий-техник инқўлиби;
- миллий иқтисодиетлар очиқлиги даражасининг ошиши.

9-жадвал

Интеграция жараёнлари шакллари ва босқичлари

Интеграция турмири	Белгилар
1. Эропн савдо зоналари	Битим шакли. Бунда қатнишчисар бир-бирорянига ишботан божхона тарифлери ва қўтилдиришни ёнб ташкини тўғрисиди аҳдашашдилар. Учинчи мамлакатларга ишботан ҳар юнанинг ўз сиёсати мавжуз бўлади. Нисоллар: НАФТА, АНЗЕРТА, иштирок Европа Иқтисодий Хамжамияти
2. Божхона иттифоқи	Учинчи мамлакатларга ишботан ягона божхона сиёсати. Бироқ бунда ҳам жаддийроқ ичка қарима-қарашлилар найдо бўлади. Европа Иқтисодий Хамжамияти бўлинган мисоли бўлинни мумкин
3. Умумий бозор	Иштирокчи мамлакатлар ғурӯнда иштаб тақоришининг бирор ҳарикатлари узун тўсмандарни тўлиқ бартариф этиши, иқтисодий сиёсатда тўлиқ келиниш, иқтисодий кўрсаткичларни тенгисташтириши каби масалалар ҳал этиши жараённада турсан
4. 1. Иқтисодий иттифоқ	Юқори иқтисодий ривожланиши босқичлари тобдо бўлади. Иқтисодий сиёсат (хамто, ягона иқтисодий сиёсат) келиншига ва ўз асосиди барча тўғтиқлар олаб ташланади. Давлатларро (девлатлардан юқори турувчи) органлар ташкиши этилади. Барча қатнишчи мамлакатларда йирик иқтисодий ишҳодатлар амалий оширилади
4. 2. Валюта иттифоқи	Иқтисодий Иттифоқ шакли яйни бир вактда Иқтисодий Иттифоқининг йирик юсми. Кўшидагилар Валюта иттифоқининг характеристики белгиларни хисобланади: <ol style="list-style-type: none"> 1. миллий давлатларниң келинисиги (биргаликдаги) мумомаласи; 2. қатнишчи мамлакатларниң марказий банкслари томонидан максаддага қартилаган ҳодди ўзлаб-куватланадиган; қатъий белгиларнинг валидоти курсларни ўрнатиш; 3. ушбу ҳаддуро валюта бирлигининг замисси маркази дигубонилини ягона мунтақабий банк шакллантирилдиши. Ривожланыётган мамлакатлардан Валюта Иттифоқи дебандада клиринг битимларни тушунилади
5. Тўлиқ иқтисодий интеграция	Яхши иқтисодий сиёсат ва бўлининг оқибати сифатиде қонуқчалик базасини бир хисоблантириш. Шартилари: <ul style="list-style-type: none"> - Умумий солиқ ташими; - ягона стадиристорияният мавжудлариги; - меҳнат тўғрисиди ягона қонуқчилар ва бозиклар

Манба. Тизим ЖСТГРATT томонидан иштаб чиқилган, 1991й, декабр

Замонавий халқаро иқтисодиётда вужудга келаёттан ва ривожланаёттан күп сонли интеграция бирлашмалари ўз олдиға күпинча ұхшащ вазифаларни қўяди:

- иқтисодиёт күламлари афзалларидан фойдаланиш;
- қулай ташқи сиёсий мухитт яратиш;
- савдо сиёсати вазифаларини ҳал этиши;
- иқтисодиётнинг таркибий қайта қурилишига кўмаклашиш;
- миллий саноатнинг энди пайдо бўлган тармоқларини кўллаб-куватлаш.

6.2. Иқтисодий интеграция халқаро амалиётининг хусусиятлари

Халқаро иқтисодиёт доирасида интеграция савдонинг кўп даражада эркин бўлиши томон қўйилган қадамми ёки аксинча, савдо оқимлари йўлидаги чеклаш эканлиги нуқтаи назаридан баҳоланиши керак.

У ёки бу интеграция гурӯҳининг ташкил этилиши, умуман олганда, халқаро иқтисодиётининг манфаатларига қанчалик мувофиқ эканлигини баҳолаш учун Жаҳон банки мутахассислари бир қанча мезонларни ишлаб чиқди:

- минтақавий савдо битимлари истисносиз иқтисодиётнинг барча тармоқларини қоплаб олиши;
- ўтиш даври 10 йилдан ортиқ бўлмаслиги ва айрим соҳаларда савдо эркинлаштирилишининг аниқ жадвалларини ўз ичига олиши керак;
- энг кўп қулайлик режими асосида эркинлаштиришдан олдин айниқса, тарифлар афзалдан юқори бўлса, исталган янги интеграция гурӯҳи ташкил этилиши ёки бундай гурӯҳ эркинлаштириш билан бир вақтда ташкил этилиши керак;
- Божхона Иттифоқи доирасида ташкил этиладиган умумий божхона тарифи тармоқда мавжуд бўлган энг паст тарифдан ёки энг кўп қулайлик режими доирасидаги энг паст тарифдан ортиқ бўлмаслиги;
- интеграция битимларига янги аъзоларни қабул қилиш қоидалари эркин бўлиши ва аъзолар сони кўпайишига тўсқинлик қўймаслик;
- товарнинг келиб чиқиши мамлакатини аниқлаш қоидали очиқ-ойдин бўлиши ва гурӯҳ ичида протекционизм восита-сига айланмаслиги;
- интеграциянинг энг ривожланган шаклларига тезроқ ўтиш зарур, интеграциянинг ривожланган шакллари ривожланмаган шаклларига қараганда устун ҳисобланади. Чунки, улар

ишилаб чиқариш омилларининг мақбулроқ тақсимланиши ва улардан фойдаланишни таъминлайди;

- интеграция гурухлари барпо этилгандан кейин демпингта қарши қоидалар унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларга нисбатан қўлланилмаслиги, учинчи мамлакатларга нисбатан эса уларни қўлашнинг аниқ қоидалари белгиланиши керак.

6.3. Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омилиниң таъсири

XX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг Фарбий Европада иқти-
содий интеграциялашув тўлиқ ривожланиб борди. Фарбий Ев-
ропа интеграцияси объектив иқтисодий жараёнлардан ташқари
Европада В. Гюго, И. Кант каби кўплаб сиёсат ва жамоат
арбоблари, мутафаккирлари томонидан илгари сурилган ягона
Европа гоялари билан сугорилган эди.

Фарбий Европа интеграциясининг ривожланиши ўтган аср-
нинг 50-йиллари охиридан бошлаб, ҳозирги вақтгача хотекис ва
нисбатан зиддиятли кечди. Шу билан бирга, Европа Иқтисодий
Ҳамжамиятини ташкил этишда олдинга қўйилган мақсад ва ва-
зифалар етарлича изчил ва муваффақиятли амалга оширилди.

Кўпинча «Умумий бозор» деб юритиладиган Европа Иқти-
содий Ҳамжамиятини ташкил этишининг аниқ мақсадлари қўйи-
дагилардан иборат эди:

- иштирокчи давлатлар ўртасидаги савдода барча чеклаш-
ларни аста-секин бартараф этиш;
- учинчи мамлакат билан савдода умумий божхона тари-
фини белгилаш;
- «инсонлар, капитал, хизматлар» эркин ҳаракат қилиши
учун чеклашларни тутатиш;
- транспорт ва қишлоқ хўжалиги соҳасида умумий сиё-
сатни ишилаб чиқиш ва амалга ошириш;
- Валюта иттифоқини ташкил этиш;
- солиқ тизимини бир хиллаштириш;
- қонунчилликни яқинлаштириш;
- «келишилган иқтисодий сиёсат тамойилларини ишилаб
чиқиш.

Европа интеграцияси – айрим Европа мамлакатларининг
ўз ички ёки ташки муаммоларини ҳал этиш таъсири остида пай-
до бўлувчи мураккаб жараёндир. Глобаллашувни қурратли таъ-
сирга эга бўлган мустақил жараён сифатида таърифловчи тах-
минчарга қийинчилк билан ишониш мумкин. Бироқ, биз Ев-
ропа интеграцияси жараёнини «минтаقا қўламишдаги глобалла-

шув» кинг мисоли сифатида қараб чиқишимиз мумкин. Глобаллашув исталған алоҳида мамлакатнинг назоратидан ташқарида турувчи мамлакатларда қонунлар ҳукмронлигига олиб келиши мумкин. Бу ҳар бир алоҳида олинган мамлакат ўз иқтисодиёти устидан тұлақонли назорат қилиш имкониятини йүқтошишини, фуқаролар эса даромадтарниң исталған миқдорини, айниқса, қайта тақсимлаш соҳасыда белгилай олмаслыклари маъносида ўз сиёсий хуқуқлари амалга оширилиши имкониятини йүқтошишини англатади. Барча глобаллашув жараёнларининг айби бор-йўқлиги очиқлигича қолади.

Ягона бозорнинг шакллантирилиши ушбу масалани Европа мамлакатлари учун ҳам, алоҳида олинган индивидумлар учун ҳам долзарб қилиб қўяди. 1999 йил 1 январда Иқтисодий ва Валиута иттифоқларини ташкил этилиши Европа интеграцияси олдинги босқичининг ўзига хос якуни бўлди. 1996 йил декабрь ойида Дублиндаги кенгашда Германиянинг талаби билан бир қанча қарорлар қабул қилинди. Ушбу қарорларга мувофиқ Маастрихт шартномасининг («Барқарорлик ва ўсишни кўллаб-куватлаш пакти») қаттиқ шартлари ҳозир ҳам амал қилмоқда. Нархларни барқарорлаштириш ва балансли бюджет сиёсати, уни амалга ошириш механизмлари «Жазолар тўғрисидаги шартнома»га мувофиқ қўлланилади (мамлакатларнинг инсонлар-варликка зид ҳатти-ҳаракатлари учун жарималар ялпи ички маҳсулотнинг 0,5%ига етиши мумкин).

Буюк жуғрофий кашфиётлар вақтида бошланган ва янги ерларнинг мустамлака қилинишига, меркантелистларнинг на-зариялари ёйилишига олиб келган глобаллашув узоқ муддатли жараёндир. Глобаллашув империализм ва янги мустамлакачилик давридан бошлаб ҳозирги вақттacha янада ривожланди. Бу даврда молиявий соҳадаги глобаллашув реаликка айланди, транс-миллий корпорациялар фаолиятининг кўлами бутун ер юзини қамраб олди ва капитализм ўзини тўлдирган минтақалар доира-сидан ташқарига чиқди, жаҳон савдо бозорларида ва капиталлар бозорларида эса янги ривожлананаётган мамлакатлар пайдо бўлди. Хорижий иқтисодчилар глобаллашувни автоном иқтисодий оқимларнинг «миллий иқтисодиётларидан» чиқиб, «глобал» кўламга айланшига ўхшаш оддий жараён сифатида қараш мумкин эмас, деб таъкидлашади.

Иқтисодий агентларнинг фаолият жараённада пайдо бўлувчи муаммоларнинг миллий чегаралар доирасидан ташқарига чиқишини назарда тутувчи усууллар билан ҳал этишга қаратилган интилиши бунинг сабабчусидир. Европа интеграцияси азалдан глобаллашувни рағбатлантиришга эмас, баъди аниқ минтақавий

иқтисодий муаммоларни ҳал этишга мүлжалланган эди. Лекин шунга қарамай унинг пайдо бўлиши глобаллашув жараёйлари билан боғлиқдир. Глобаллашув икки кутбни дунёда сиёсий таъсир тақсимланишини ўз ичига олувчи глобаллашувнинг замонавий тушунчаси пайдо бўлишидан анча оддин бошланган эди.

Интигриранчи асрнинг охирги ўн беш йилидаги Европа интеграциясини таҳлил қилиш, башарти Европа интеграцияси тикланиши глобаллашувнинг тўғридан-тўғри оқибати бўлмагандан ҳам ушбу жараёнга ўзига хос жавобга айланмаганлигини кўрсатди.

Гарбий Европада иқтисодий интеграция ривожланишининг муваффақиятлари ривожланаётган мимтақаларда эътиборни жалб қилди. Лотин Америкаси, Африка ва Осиёда бир неча ўнлаб эркин савдо, божхона ҳудудлари ёки иқтисодий иттифоқлар пайдо бўлди.

Эркин савдонинг Шимолий Америка ҳудуди – НАФТА-нинг ташкил этилиши ва унинг фаолият кўрсатиши жараёни сезиларли ривожланаётган интеграция жараёнларидан бири бўлди. АҚШ нинг Канада билан мавжуд иқтисодий интеграцияси ва уларнинг Гарбий Европадаги шериклар билан ҳамкорлиги АҚШни қониқтирмай кўйди. Натижада Шимолий Америкадаги интеграция жараёнлари давлатлар ташқарисига чиқди. Шимолий Америка эркин савдо ҳудуди тўғрисидаги шартномани имзолади ва у 1994 йил 1 январдан бошлаб кучга кирди. НАФТАга АҚШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам киради.

Шартноманинг асосий қондлари кўйидагашарни ўз ичига олади:

- АҚШ, Канада, Мексика ўзаро савдо қиладиган товарларга божлаврини бекор қилиш;

- Шимолий Америка бозорига ўз товарларини Мексика орқали АҚШга қайта экспорт қилиш йўли билан Америка божлаваридан ҳалое бўлишга уринувчи Осиё-Европа компанияларининг экспансионизидан ҳимоя қилиш;

- Мексикада банк ва сугурта ишида Америка ва Канада компанияларининг рақобатига ва капитал қўйишига таъқиқни бекор қилиш;

- атроф-муҳитни кўриклиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш учун уч томонлама гурухлар ташкил этиш.

Пировард натижада, НАФТАни ташкил этувчиларнинг режасига кўра, тўлаконли Америка умумий бозори 2010 йилга бўриб барпо этилиши мумкин. Ҳозирнинг ўзидаёқ Америка иқтисодиётчилари Аляскадан Оловли ергача бўлган ҳудудни қамраб олувчи мустақил панамерика савдо блоки барпо этишини моделлаштироқда.

10-жадвал

Дунёнинг ялпи ички маҳсулоти. 1990 йиллар охирида Европа Иттифоқи ва НАФТА нинг асосий кўрсаткичлари (фоизда)

	ЯИМ
Европа иттифоқи	55
НАФТА	21
Бошқа давлатлар	24

Интеграция жараёнлари Шимолий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Ўз вақтида (ўтган асрнинг 60-йиллари бошида) Марказий Америка умумий бозори ташкил этилгаи эди. Бироқ сиёсий ва иқтисодий танглик Марказий Америка умумий бозори доирасида интеграция режаларини амалга ошириш имконини бермайди. 90-йиллар ўртасига келиб интеграция жараёнлари 1991 йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай, Парагвай ўртасида МЕРКОСУР савдо пакти тузилиши воситасида фаоллашди. Жанубий конус мамлакатларининг умумий бозори – МЕРОСУР ўзи мавжуд бўлган ерларда жаҳоннинг энг динамик интеграция гурухларидан бирига айланди. 1998 йилда ёки бирлашманинг тўрт қатнашчиси ўртасидаги савдо ҳажмининг деярли 95 %ига тўлов солинмади, қолган товарлар эса XXI аср бошида бекор қилинди.

Гарбий Европа интеграциясидан фарқ қилган ҳолда ушбу Жанубий Америка бирлашмаси ўз даражасига кўра, турлича бўлган давлатлар ягона ташкилотда мавжуд бўлишидангина эмас, балки муваффакиятли ҳамкорлик қилишидан ҳам далолат беради. Бунинг учун бундай бирлашмаларнинг барча бўғунларини шухта тайёрлаш, улар фаолиятини юқори малака билан бошқариш, ушбу жараёнда ҳар бир мамлакат учун унинг ўз ўрқини топиш укуви, қарама-қаршиликларни юмшатиш, муросага бориш истаги ва укуви талаб этилади.

6.4. Ривожланаётган мамлакатларининг минтақавий иқтисодий интеграциялашуви

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ҳамкорлиги, улар томонидан интеграция ғоялари эълон қилиниши реал интеграция жараёнининг тайёргарлик босқичидир. Кейинги Йилларда Шарқий Осиёда интеграция жараёнлари кучаймоқда. Деярли 30 йил мобайнида Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари уюшмаси (АСЕАН) муваффакиятли фаолият кўрсатмоқда. Үнга Осиёдаги тўртта «Аждаҳо»дан бири – Сингапур, шунингдек, «янги тўлқин», янги индустриал мамлакатлар – Малайзия, Иndonезия,

Тайланд, Бруней ва Филиппин киради. Ушбу гурух доирасида ўзаро ҳамкорликнинг муваффақияти АСЕАН қатнашчилари бўлган кўпчилик мамлакатларнинг шиддатли иқтисодий ўсиши, улар ривожланишини таққослаш мумкинлиги, яхши йўлга кўйилган ва узоқ тарихий анъаналарга эга бўлган ўзаро савдо алоқаларининг мавжудлиги, шунингдек, ҳамкорлик шаклларининг тартибга солиниши билан мустаҳкам боғлиқ.

Шарқий Осиёда иқтисодий интеграциянинг ривожланиши истиқболлари кўп даражада Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотининг ташкил этилиши билан боғлиқдир.

Осиё-Тинч океани мінтақасида иқтисодий интеграция жараёнларига баҳо берар экан, кўпчилик мутахассислар унинг ривожланиши ўзига хослигини кўрсатадилар. Осиё-Тинч океани мінтақаси интеграция жараёнининг асосий хусусиятларига кўйидагиларни киритиш мумкин:

- биринчидан, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотидаги интеграция жараёни давлатлараро ҳамкорлик учун негиз яратувчи трансмиллий корпорацияларнинг етакчилик роли шароитида юз бермоқда;

- иккинчидан, интеграция жараёни иқтисодий ривожланиши даражаси маданий ва ижтимоий-сиёсий тизимлари турлича бўлган мамлакатларни қамраб олади. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлигининг чоёблиги шундаки, унда XX асрнинг икки буюк иқтисодий давлати – АҚШ ва Япония, шунингдек, XXI асрнинг иқтисодий гиганти – Хитой бирлашади;

- учинчидан, Осиё-Тинч океани мінтақаси кўламида интеграциялашув субмінтақавий иқтисодий Иттифоқларни (АСАЕН, НАФТА, Жанубий-Тинч океани форуми ва бошқаларни) ўзичига олади, яъни, масалан, ташки савдонинг эркинлаштирилиши даражаси бўйича интеграциялашувнинг ҳар хил даражаларига йўл қўяди;

- тўртингидан, Осиё-Тинч океани ҳамкорлиги ва Тинч океани иқтисодий ҳамкорлигига ривожлантирилган Тинч океани «очик» регионализми мағкураси мінтақавий интеграцияни иқтисодий глобализмнинг элементи сифатида қарайди.

Халқаро иқтисодий интеграция шароитларида жаҳон тарроққиёти тенденцияси устунилик қиласи. Европа Иттифоқи ва болшка халқаро бирлашмаларнинг тажрибасидан Марказий Осиё доирасидаги интеграция жараёнларида фойдаланилиши мумкин.

Европа интеграциясини ўрганиб чиқиш XXI асрда мінтақавий интеграция жаҳон тарроққиётининг устун тенденциясига айланайтганлигини кўрсатади. Бугунги кунда амалда бутун дунё мінтақавий блоклар йиғиндишидир. Ғарбий Европа,

Шимолий ва Жанубий Америка, Жануби-Шарқий Осиё ва Африкада умумий иқтисодий, геосиёсий манфаатлар билан алоқадор бўлган йирик минтақавий бирлашмалар фаолият кўрсатмоқда. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида уларнинг барчаси энг аввало, улар томонидан бирлаштирилган давлатларнинг корпоратив манфаатларини таъминлашга қаратилган. Уларнинг алоҳида олинган мамлакат имкониятлари билан таққослаб бўлмайдиган кучи мана шундадир.

Европа Иттифоқи, НАФТА, АСЕАН, МЕРОСҮР ва бошига бирлашмаларнинг тажрибаси бир қанча хуросаларга келиш имконини беради. Ушбу хуросалардан Марказий Осиё ҳамдўстлиги доирасидаги интеграция жараёнларида фойдаланиш мумкин. Кўйидагилар Узбекистон Республикаси иқтисодиётининг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувида жуда муҳимдир.

• биринчидан, иқтисодий вазифа сифатида минтақавий иқтисодий интеграцияни амалга ошириши учун ўтказилаётган демократик ва иқтисодий ислоҳотларнинг умумий мақсадлари билан бирлашган қатнашчи давлатлар раҳбарларининг ягона сиёсий идораси зарур;

• иккинчидан, хусусий бизнесга ва хорижий инвесторларга ишонч шарти сифатида барқарор макроиқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий вазият интеграция Иттифоқи аъзоси бўлган мамлакатлар иқтисодиёти интеграцияси муваффақиятли қадам ташлашининг муҳим шарти ҳисобланади. Утиш иқтисодиётига асосланган мамлакатлар учун уларга хос бўлган оддинги ижтимоий тузилмаларни ўзгартириш қийинчиликлари билан боғлиқ эркин савдо зонасини, кейинчалик эса ягона иқтисодий маконни барпо этиш биринчи навбатдаги вазифадир. У бошқа ислоҳотлар (таркибий қайта ўзгартиришлар, хусусийлаштириш, давлатнинг иқтисодиётта аралашшишини бекор қилиш, нархларни эркинлаштириш ва бошқалар) билан узвий уйғун бўлиши керак;

• учинчидан, минтақавий интеграция эркин савдо зонасини, сўнгра божхона, тўлов ва Валюта иттифоқини ташкил этишга доир комплекс чора-тадбирлар сифатида аста-секин изчил амалга ошириладиган жараён эканлигини эслада тушиб зарур, бунда ҳар бир босқичда қатнашчилардан ҳар бирининг манфаатлари ва хуросалари кедишилиши керак;

• тўртингчидан, ривожланган инфратузилмаси (транспорт, алоқа, газ, нефть қувурлари, озиқ-овқат таъниш ва бошқа коммуникациялар) мавжудлиги минтақавий интеграциянинг халқи-илувчи шарти ҳисобланади, улардан интеграция ҳамдўстлиги барча аъзоларнинг манфатлари йўлида самарали фойдаланиш мумкин;

• бешинчидан, Марказий Осиёning барча мамлакатлари бир томонлама парча-парча иқтисодиётга, ички бозорнинг энг кўп сифимига эга. Шу сабабли бошқа ривожланган минтақавий Иттифоқлар тажрибасидан келиб чиқиб, улар минтақавий ҳамдўстлик манфаатларига дахл етказмаган ҳолда учинчи мамлакатлар билан савдо ва ҳамкорлик қилиш учун қулай ва фойдали шарт-шароитларни ўзаро келишишлари керак.

Иқтисодиётнинг минтақавий интеграцияси зарурлиги ва устуворлиги шароитида ички ва ташқи интеграция ягона интеграция жараёнига қўшилиб, бир вақтнинг ўзида амалга оширилиши зарур. Бу очик иқтисодиёт Харажатларини камайтириш ва иқтисодиётнинг ривожланишини замонавий асосда жадаллаштириш имконини беради.

Марказий Осиё мамлакатларининг интеграция салоҳияти энергетика, озиқ-овқат, мудофаа, экология, сув муаммоларини ҳал этиш учун ресурс-хомашё базасидан, ижтимоий-маданий ва ишлаб чиқариш-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш имкониятлари билан ўсади. Фақат биргаликда фойдаланила-диган иқтисодий салоҳият ва ресурслар бир-бирини ўзаро тўлдириб, минтақанинг кам сифумли ва бўлинниб кетган ички бозорини кенгайтириш ва замонавий рақобатбардошли ишлаб чиқариш барпо этиши мумкин.

Жами иқтисодий салоҳиятдан, бозор шароитида меҳнатнинг ҳудудий тақсимланиши устунликларидан, давлатлараро савдодан, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперациясидан самарали фойдаланиш, шунингдек, умумминтақавий экология муаммолари ҳал этилиши Марказий Осиё давлатлари интеграциясининг мақсади ҳисобланади.

Марказий Осиё минтақасида эркин савдо зонаси асосларининг барпо этилиши иқтисодиётнинг минтақавий интеграцияси ривожланиши ва чукурлашишининг муҳим жиҳатидир. Баён этилганларни умумлаштириб, трансмиллий компаниилар, молиясаноат гурӯҳлари ва эркин савдо зоналари ташкил этиш асосида Қозогистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг кенгроқ интеграциялашуви иқтисодиётимиз юксалишини барқарор жараёнга айлантириш учун шарт-шароитлар яратишими қайд этиш зарур. Ундан ташқари, бу истиқболда туталланган технологик цикли саноатнинг етакчи тармоқлари ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш асосида Марказий Осиё давлатлари иқтисодиётининг ягона мажмуасини ташкил этиш ҳамда давлатларимизга ҳалқаро меҳнат тақсимотида тўла хуқуқли иштирок этиш имконини беради.

6.5. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалик тизимига иқтисодий интеграцияси

Мамлакатимизда Президенти Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётiga ўтишнинг ўзига хос йўли — концепциясига амал қилинган ҳолда иқтисодиётда туб институционал ва таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда, ишлаб чиқаришни қайта ташкил этиш ва давлат тасарруфидаи корхоналарни хусусийлаштириш асосида мулкчилик муносабатлари қайта кўрилмоқда, янги бозор механизмлари ва бозор инфратузилмаси шакллантирилмоқда. Шу билан бирга, республиканинг XXI асрга қадам қўйиши миллий тизимларга юксак талаблар қўйувчи иқтисодий интеграция асосида глобаллашувнинг жаҳон тенденциялари кучайган бир шароитга тўғри келди.

Мамлакат Президенти Ислом Каримов ташки иқтисодий алоқалар муаммосига диққат-эътиборни қаратиб, қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Шу нарсани қайта-қайта тақрорлашга тўғри келмоқда: Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизими билан интеграциялашувига эрицмасдан туриб, ташки иқтисодий алоқаларни кенгайтирмасдан ва мустаҳкамламасдан туриб, энг муҳими хорижий инвестицияларни мамлакат иқтисодиётiga жалб этмасдан туриб банк ва молия соҳаларида, реал иқтисодиётда, биринчи галда етакчи тармоқларда чет эл капиталиянинг иштирокини кенгайтирмасдан туриб, иқтисодиётимизнинг барқарор тараққиётини таъминлаш қийин».

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида республика олдида жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувни чуқурлаштириш ва жаҳон амалиёти ютуқларини ижтимоий-иктисодий ривожланишга жорий этиш, давлатнинг ташки иқтисодий сиёсатини такомиллаштириш вазифаси турибди. Ҳозирги пайтда иқтисодиётни эркинлаштириш унинг очиқлигини кенгайтириш, миллий ва жаҳон иқтисодиёти минтақалари, тармоқларининг ўзаро узвий алоқа ва ҳамкорлигини таъминлаш интеграциялашувнинг объектив роли кучайиши ва ривожи орқали юз беради.

Ҳозирги замон жаҳон иқтисодий ривожланиш амалиёти миллий иқтисодиётларни юксалтиришда фақат ўз кучларига таяниш кам самара беришини кўрсатади. Бундай йўл иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга тўскенилик қиласди. У миллий ресурслардан ноокилона фойданиш билан алоқадор ва пировард натижада бозор иқтисодиётининг шаклланиш жараёнини қийнилаштиради.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувни шароитларида, тапиқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишининг

принципial жиҳатдан янги моделига ўтиш хорижий мамлакатлар амалиётининг ижобий жиҳатларини ва айрим ютуқларини республикамида қўллаш алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига қўшилиши жараёни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ. Хорижий инвестициялар, тадқиқ кредитларнинг жалб этилиши экспорт базасининг ҳамда импортнинг ўринини босувчи товарлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш иқтисодиётдаги таркибий ислоҳотларининг муҳим элементлари сифатида қаралади. Улар бир вақтнинг ўзида амалга оширилиши мумкин эмас.

Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсида, глобал даражада амалга оширилётган стратегик интеграцион вазифаси – мамлакатдаги барча хўжалик юритувчи субъектларнинг ташқи дунё билан ўзаро ҳамкорлиги учун тенг ҳукуқли ва миллий манфавтларга жавоб берувчи шарт-шароитлар яратиш асосида ҳалқаро валюта-молия ва савдо механизмларига бевосита қўшилишидир. Ушбу вазифанинг амалга оширилиши Ўзбекистонга XXI асрда жаҳон иқтисодиёти учун хос бўлган глобаллашув жараёнларида тўлиқроқ иштирок этиши учун имкон беради.

Ўзбекистон иқтисодининг экспортта йўналтирилганлиги ва рақобатбардошлиги энг кўп даражада самарали амалга оширилиши жаҳон хўжалигига ўз ўринини топиши, жаҳон хўжалик алоқаларига интеграциялашуви асосий муаммолардан ҳисобланади. Япония ва янги индустрисал мамлакатлар тажрибаси ушбу муаммо устувор тармоқлар концепциясини ишлаб чиқиши асосида ҳал этилганлигини кўрсатади.

Рақобат сиёсатини қўллаб-кувватлаш соҳасида Европа Иттифоқининг рақобат сиёсати миллий бозорларнинг амалда интеграциялашувини таъминлаш, бозорларни бўлиб олиш тўғрисида битгимлар тузиш ўюли билан миллий бозорлар ўргасида ўз тизим барпо этишга иштиловчи компанияларга тўсиқ яратиш, тўпланиш жараёнининг ўзига хос, балки бозорда устунлик мавқенини эгаллаб олишдан келиб чиқувчи сунистъомларни таъкидлаш ўюли билан иқтисодий ҳокимиятнинг ҳаддан ташқари бир жойига тўпланиши учун тўсиқлар яратиш вазифаларини ҳал этишга қаратилган.

Ўзбекистон учун рақобатбардошликни ифодаловчи кўрсаткичлар ўзаро боғлиқ кўрсаткичларнинг уч гурӯҳини ўз ичига олиши керак. Булар: иқтисодий салоҳиятни акс эттирувчи кўрсаткичлар, ҳалқаро меҳнат таҳсимотига киришиш даражаси ва иқтисодиётнинг инновация сифими. Иқтисодий салоҳиятни ялпи ичка маҳсулот ва олтин-валюта захираси каби интеграл кўрсаткичлар энг кўп даражада тавсифлайди.

Ялпи миллий маҳсулот ҳосил бўлишида ҳаражатлар улущи интеллектуал кўрсаткич ривожланишининг ва инсон капиталига инвестициялар куйишнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Ўзбекистонда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» доирасида амалга оширилаётган ракобатбардошликни оширидининг ушбу омилига катта эътибор берилмоқда. Ялпи миллий маҳсулотда 2000 йилда таълимга ҳаражатларнинг улуси 8,4% эканлиги бунинг далилидир. Айни вақтда ушбу кўрсаткич Қозоғистонда 4,7, Қирғизистонда 5,0, Тожикистонда 2,2, Россияда 4,1, Буюк Британияда 5,4, Германияда 4,8, Италияда 4,7, АҚШда 5,4, Хиндистанда 3,0, Хитойда 2,3 фоиздир.

Ҳўжалик алоқалари глобаллашуви шароитида ракобат афзалликларининг шакллантирилиш хусусиятлари ва омилларини таҳлил этиш доирасида Ўзбекистон иқтисодиётининг макроиктисодий жиҳатлари унинг рақобатбардошлиги муаммоларини тадқиқ этишининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш омиллари, талаб шартлари, турдош ва қўллаб-куватловчи тармоқлар мавжудлиги, фирмаларнинг стратегияси ва тузилмаси каби омиллар рақобат афзаллигининг асосий детерминантлари ролини бажаради.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш жараёнини тадқиқ этиш қиёсий рақобат афзалликларини таъминлашга қаратилган ҳар бир детерминант ва омиллар таъсирини, шунингдек, уларнинг ўзаро ҳамкорлиги меҳанизмлари таъсирини таҳлил этишини тақозо этади.

Ишлаб чиқариш омилларининг мавжудлиги ва уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнларига жалб этилиши мамлакатнинг геостратегик салоҳиятини кўп жиҳатдан белгилаб бериади, миллий иқтисодиёт тузилмасини шакллантиради, унинг рақобатбардошлиги ўсиши учун шарт-шароитлар яратади.

Марказий Осиёning марказида жойлашган Ўзбекистон бой табиий-хомашё салоҳиятига, шунингдек, ҳалқаро иқтисодий алоқаларни ривожлантириш жиҳатидан қулай геостратегик мавқеига эга. Ҷуники Европадан Осиё-Тинч океани миңтақасини Яқин Шарққа олиб борувчи ўйлар мана шу ерда кесишади.

Таҳлиллар кейинги йилларда МДҲ мамлакатлари савдо айланмасида Ўзбекистоннинг улуси экспортда бирмунча ўстанигини, 1997 йилдаги 34,4% дан 2001 йилда 35,9% салбий савдога етганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, МДҲ мамлакатлари билан сальдога эга эканлигини таъкидлаш лозим. Бу кўп жиҳатдан МДҲ мамлакатлари миллий иқтисодиётининг барқарор эмаслиги, шунингдек, қаттиқ валютанинг йўқлиги билан изоҳланади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистоннинг, энг аввало,

тўловга қодир мамлакат, қулай геосиёсий маконга эга бўлган Россия билан интеграциявий ўзаро ҳамкорликни кучайтириши масаласи келиб чиқади. Буни Ўзбекистон ва Россия компаниялари иштирокида ва бошқа мамлакатлардан шерикларни жалб этган ҳолда трансмиллий молия-саноат гурухлари ташкил этиш йўли билан амалга ошириш мумкин. Бу ҳамкорлик қилувчи давлатларнинг саноат ва банк капитали интеграцияси ушбу мамлакатлар миллий иқтисодиётига ижобий таъсири кучайшига кўмаклашади. Унбу интеграциянинг афзаллиги аён кўриниб турибди, у ҳар иккала мамлакат иқтисодиётининг макроиқтисодий барқарорлашувига, иқтисодий муҳитнинг рақобат ҳусусияти кучайшилига, илмий-техник фаолият ривожланишига, инвестиция вазияти яхшиланишига ёрдам беради.

Ташки ва ички бозорлардаги талаб тузилмасига мослаштирилган рақобатбардошли ишлаб чиқариш ва фаолият турларини ташкил этиш, уларни ривожлантириш, экспортда товарларнинг хомашиб турларидан чукур қайта ишланган маҳсулотдарга ўтиш йўли билан энг кўп фойда олиш ҳамда глобаллашув, Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви жарёни таваккалчилити хавфини энг кам даражага келтириш иқтисодиётининг экспортга йўналтирилган тузилмаси шаклантирилишининг мақсади ҳисобланади. Бу, пировард натижада мамлакат иқтисодиётининг самарадорлиги ошишини ва узоқ муддат барқарор ривожланишини таъминлайди.

Экспортга йўналтирилган стратегияни амалга ошириш муаммоси давлат саноат сиёсатини амалга ошириш билан биргаликда қараб чиқлади. Бинобарин, бозор механизми самарали ишламаган соҳаларда ўзини оқлаган давлат аралашувини кўллаган ҳолда иқтисодиётда экспорт фаоллигини ошириш муаммосини ҳал этишда бозор механизмига берилиши керак. Иқтисодиётга таклиф этилаёттан чора-тадбирлар изчилиги куйидагича:

- экспортни ривожлантиришнинг зарур шарти сифатида хорижий валюта бозорини эркинлаштириш;
- иқтисодиётни тўсиқсиз эркинлаштириш учун бозор инфратузилмасини яхшилаш;
- экспортга йўналтирилганликни барқарор иқтисодий ўсишни таъминлайдиган қўщимча чора-тадбирлар билан биргаликда амалга ошириш.

Иқтисодиётнинг экспортга йўналтирилган ривожланишига ўтиши жаҳон кўжалигига интеграциялашув, экспортни кенгайтириш ва мустаҳкам валютадаги даромадларни ошириш вазифаларидан келиб чиқади.

Қисқача хуосалар

Европа интеграцияси — айрим Европа мамлакатларининг ўз ички ёки ташқи муаммоларини ҳал этиш таъсири остида пайдо бўлувчи мураккаб жараёндир.

Халқаро иқтисодиёт доирасида интеграция савдонинг кўп даражада эркин бўлиши томон қўйилган қадамdir.

Европа Иқтисодий Ҳамжамияти «Умумий бозор» деб юритилади.

Ривожланаётган мамлакатларнинг шундай ҳамкорлиги улар томонидан интеграция яоялари эълон қилинишидир.

Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига қўшилиш жараёни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Назорат муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий интеграция ривожланишининг халқаро амалиётини тушунтириб беринг?
2. Халқаро иқтисодий интеграциялашувнинг шарт-шароитлари нималардан иборат?
3. Иқтисодий интеграция халқаро амалиётининг хусусиятлари нимага эга?
4. Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омилийнинг таъсири қандай?
5. Интеграция жараёнлари шакллари ва босқичлар нимага боғлиқ?
6. НАФТА, АСЕАН, МАРКОСУР ва бошқа бирлашмаларнинг тажрибаси нимага боғлиқ?

Асосий адабиётлар

1. Ишмухamedov A.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
2. Кругман, П.Р. Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. М.: МГУ, 1997.
3. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство, – Т.: «Узбекистон», 1996.
4. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаденза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
5. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Радаева В.В. и Бузгалова А.В. – М.: МГУ, 1995.

**ИҚТИСОДИЙ ТАРРАҚҚИЁТ МОДЕЛЛАРИДА САНОАТ
ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ
МУАММОЛАРИ
(САУДИЯ АРАБИСТОНИ ВА ЎЗБЕКИСТОН МИСОЛИДА)**

7.1. Иқтисодий тарракқиёт моделлари

Иқтисодий тарракқиёт моделлари бўйича жаҳон тажрибаси бой ва хилма-хил бўлиб, улар бир-бирларидан мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолат, миллий хўжаликкларнинг жаҳон хўжалигига интеграциялашув даражаси, у ердаги иқтисодий муносабатлар характеристи, хусусий ва давлат сектори ўртасидаги нисбат, иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш усуллари бўйича фарқ қиласди. Шу билан бирга, уларни бирлаштириб турувчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Бу энг аввало шу билан изоҳланадики, ҳар қандай иқтисодий тарракқиёт модели ўз одига мамлакат аҳолиси турмуш фаровонлигини ошириш, яшаш ва меҳнат шаротларини яхшилашни мақсад қилиб қўяди.

Саудия Арабистони ва Ўзбекистон иқтисодий тарракқиёт моделлари шаклланинг таъсир этувчи омиллар, уларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб берувчи шарт-шароитларни қиёсий таҳдил қилиш асосида бу икки тарракқиёт моделидаги умумий ва хусусий жиҳатларни атрофлича таҳдил этиш мумкин. Саудия Арабистони ва Ўзбекистон иқтисодий тарракқиёт моделларидаги умумий жиҳатлар қўйидагилардан иборат:

- Саудия Арабистони ва Ўзбекистоннинг географик жиҳатдан қулай минтақада жойлашганлиги;
 - табиий ресурсларга бой эканлиги;
 - ҳар иккала мамлакатнинг Шарқ маданий оламига мансуб эканлиги ва шундан келиб чиқсан ҳолда Осиёда шаклланган анъянавий ишлаб чиқариш усули ва меҳнатни ташкил этиш шаклларининг ҳар иккала мамлакатта хослиги;
 - ҳар иккала мамлакат иқтисодиётининг хомащё ишлаб чиқаришга асосланганлиги ва иқтисодиётини, энг аввало, саноатни диверсификациялаш жараёнининг зарурлиги;
 - демографик вазиятларнинг ўхшашлиги;
 - иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда давлатнинг етакчи ўринга эга эканлиги ва бошқалар.
- Хусусий жиҳатлар эса қўйидагилар:
- Саудия Арабистони ўз тарракқиётти учун ислом иқтисо-

дини асос қилиб олган, Ўзбекистон эса дунёвий, хукукий-демократик давлат куриш йўлидан бормоқда;

- Саудия Арабистонида иқтисодий ўзгаришлар нефть сотишдан тушган йирик даромадлар ҳисобидан амалга оширилади. Ўзбекистонда бундай йирик молиявий манба мавжуд эмас;

- Саудия Арабистонида мәҳаллий ишчи кучининг етишмаслиги кузатилса, Ўзбекистон нисбатан арzon, аммо малакали ишчи кучига бой;

- Саудия Арабистони иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта куришнинг бошланғич даврида йирик молиявий маблағларга бой бўлган бўйса, Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукур молиявий ииқизор шароитида бошлишга мажбур бўлди ва x .к.

Диверсификация кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Уни амалга ошириш усуллари, механизми, мақсади ва вазифалари турлича. Бу эса, унинг иқтисодий мазмунини тўлиқ ифодалайдиган ягона таъриф берилни қўйинлаштиради. Шундай бўлса-да, барча диверсификация жараёнларининг туб моҳияти бир хил.

Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш — бирор бир маҳсулот ишлаб чиқаришга боғлиқликни камайтириш, капитал ресурсларни оқилюна жойлаптиришни таъминлаш, янги иш ўриниларини яратиш, янги бозорларни эгаллаш ва анъанавий бозорларда мавқени мустаҳкамлаш, миқёс ва синергетик самарага эришиш мақсадида саноат ишлаб чиқариши кўламини кенгайтиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

Кўп тармоқли саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш натижасида миллий иқтисодиётнинг жаҳон хомашё бозорларидаги конъюнктуравий ўзгаришларга боғлиқлигини пасайтириш саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашни ҳаракатлантирувчи асосий куч ҳисобланади. Пировард мақсад эса саноат тармоқларини замонавийлаштириш орқали мамлакат аҳолисининг турмуш фарованиелигини яхшилашдан иборат.

Саудияда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш зарурити икки омил билан белгиланади:

- мамлакат ялпи ички маҳсулотининг асосий қисми нефть ва газ сектори ҳисобига шаклланади. Бу эса, Саудия Арабистони иқтисодиётини жаҳон нефть бозорига боғлиқ қилиб қўяди;

- нефть ва газ заҳиралари тикланмайдиган ресурслар гурӯҳига киради.

Гарчи, XX асрнинг 70-80-йилларида араб мамлакатлари нефть экспортидан йирик даромадлар олган бўлсаларда, яқин ва ўрга истиқболда нефть маҳсулотларига бўлган нархларнинг кескин ошиши кутилмайди. Бу энг аввало, қуийдагилар билан боғлиқ:

1. 1973 йилда араб мамлакатлари томонидан гарб мамлакатларига кўлланган эмбарго нефтини импорт қилувчи мамлакатларга қарши чораларни излашга унади. Шу муносабат билан саноати ривожланган мамлакатлар фани ва ишлаб чиқармиши олдига энергия ресурсларини минималлаштириш имконини берадиган тежамкор замонавий технологиялар яратиш мақсади кўйилди. Экспертлар тахминига кўра, кейинги чорак аср мобайнида араб нефтининг асосий истеъмолчилари бўлган Европа мамлакатларида бир шартли маҳсулотнинг энергия сифими 20 % га пасайди.

2. Энергетик хавфсиаликни таъминлаш мақсадида араб дунёсидан ташқарида нефть конларини ўзлаштириш интенсивлашди. Жаҳон нефть қазиб олиш ҳажмининг ўсиши Саудия Арабистонида нефть ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир кўрсатди.

3. 1970 йилларнинг иккинчи яримидан бошлаб ривожланган мамлакатлар нефть сақлаш иншоотлари қуришга алоҳида эътибор қарата бошлади. Вужудга келган захиралар жаҳон нефть бозоридаги конъюнктуравий ўзгаришлардан ўз манфатларидан келиб чиқсан ҳолда фойдаланишига, яъни қулай конъюнктура даврида нефть сотиб олиш, ноқулай ҳолатда эса импортни кисқартиришга имконият яратди.

4. Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар нефть маҳсулотларига нисбатан савдо санкцияларини кўллай бошладилар. Чунончи, Европа Иттифоқи мамлакатлари энергия манбаларига бож тўловлари жорий қилдилар. Бу эса, нефть нархи ошиши билан боғлиқ харажатларнинг бир қисми нефть ишлаб чиқарувчи ва экспорт қилувчи мамлакатларнинг ўзига юкланишига олиб келди.

5. Нефть нархининг ошиши кўп ҳолларда озиқ-овқат, биринчи эҳтиёж моллари ҳамда қимматбаҳо буюмлар нархининг ошишишига олиб келади. Саудия Арабистони эса улбу товарни асосан импорт қилади. Натижада нефтга бўлган нархни оширишдан олинадиган иқтисодий самара импорт харажатларининг ошиши эвазига сезиларли даражада пасайди.

Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялар зарурияти ялии саноат маҳсулоти ва экспортда хомашё маҳсулотининг устувор ўринига эга эканлиги билан изоҳланади. 2000 йил маълумотларига кўра, Ўзбекистонда ялпи саноат маҳсулотининг 40%га яқини қазиб олиш саноати ҳиссасига тўгри келади. Бундан ташқари, енгил саноатнинг ялпи саноат маҳсулотидаги саломоги 20,1% ни ташкил этади ва унинг асосий қисми паҳтани бирламчи қайта ишлаш саноати зиммасига тўгри келади. Бу эса Ўзбекистон саноатининг хомашё ишлаб чиқаришга асосланган-

лигидан дақолат беради. Республика саноатининг хомашёга асосланганлыги экспорт таркибидаги ҳам ўз аксиини топади. Бутунги кунда жами экспортнинг 5 қисми хомашё маҳсулотлари ҳиссасига тўғри келади. Машинна ва асбоб-ускуналарниң салмоги эса атиги 3,4%га тенг, холос. Щу муносабат билан республикамизда экспортбоп саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариши шакллантириш ва ривожлантириш асосида саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш бўйича қатор чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

Ўзбекистонда саноат диверсификациясини амалга оширишда хорижий инвестицияларни саноат ишлаб чиқаришига кенг жалб этиш мухим роль ўйнайди. Бунинг учун эса куйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

- жорий операцияларда миллий валюта конвертациясини таъминлаш ва валюта тушумининг бир қисмини мажбурий тарзда сотишни бекор қилиш;

- солиқ тизимини такомиллаштириш. Маҳаллий ва республика солиқлари турларининг хилма-хиллиги хорижий инвестициялардан олинадиган ижобий самарани чекламокда, мамлакат инвестиция имкониятларидан тўлиқ фойдаланмасликка олиб келмоқда;

- божхона тизимидағи жараёнларни соддалаштириш. Божхона тарифларининг юқорилиги ва товарларнинг ҳалқаро стандартларга мос келиши тўғрисидаги сертификатни олишдаги қийинчиликлар инвестиция иқлимига салбий таъсир кўрсатмоқда;

- экспортга йўналтирилган саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи хорижий инвестициялар иштироқидаги корхоналарга имтиёзлар тақдим этиш;

- ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма обьектларини ривожлантириш ва ҳ.к.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқарышини диверсификациялаш ва таркибий силжиншлар соҳасида бир қатор ижобий натижаларга эришилди.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 1994-2000 йиллар давомида ёқилти-энергетика мажмусининг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши 18,3%дан 26,2%га ўси. Бу, энг аввало шу билан боғлиқки, мамлакатимизда нефть ишлаб чиқариш 1990 йилдаги 2,8 млн. тоннадан 2000 йилда 7,5 млн. тоннагача ёки қарийб 3 баробарга, табиий газ ишлаб чиқариш 40,7 млн. куб. м. дан 56,4 млн. куб. м. га ёки 38,6%га ошиди. Натижада мамлакатимизда амалда энергетика мустақиллиги таъминланди ва республиканинг нефть бозоридаги жаҳон нархлари ўзгаришига тобелиги анча чекланди, ундан бўшаган валюта манбалари эса замонавий ускуна ва технологиялар харид қилишга йўналтирилди.

II-жадвал

Ўзбекистон саноати таркибининг тармоқлар бўйича ўзгариши (фойзда)

Тармоқлар	1994 й.	1995 й.	1996 й.	1997 й.	1998 й.	1999 й.	2000 й.	2000 й. да 1994 й. даврига ишботин сагарорни
Бутун саноат	100	100	100	100	100	100	100	
Екслит-шергетикা	18,3	13,9	28,0	22,5	21,8	25,5	26,2	7,9
Кимё ва нефть химияси	4,6	3,2	4,9	4,4	5,2	5,6	6,1	1,5
Машинесозлик ва индустрия кийтишлари	7,3	8,8	8,9	13,2	13,1	11,1	9,1	1,8
Хром, ётчиз кийтишларни во цеппелюзия-корс саноати	0,9	1,0	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0
Куришин материялари саноати	3,0	4,5	4,6	4,5	4,2	4,0	4,2	- 0,8
Металлургия	14,1	13,9	10,9	12,4	11,8	11,0	12,7	- 1,4
Енгил саноат	19,0	18,6	16,8	19,3	19,2	18,5	20,1	1,1
Олий-овқат саноати	9,7	9,8	7,8	12,1	12,6	12,1	11,8	2,1
Бошча саноат тармоқлари	21,1	24,3	17,5	10,2	11,2	11,3	8,9	- 12,2

1994-2000 йилларда машинасозлик тармоғи улушининг ўсганлигини таъкидлаш жоиз. Машинасозлик мажмуасида янги йўналишлар, яъни маҳаллий хомашёни чуқур қайта ишлаш учун машина ва механизмлар, енгил ва озиқ-овқат саноати учун технология ускуналари, фермер, дехқон хўжаликлари учун кичик механизация воситалари ишлаб чиқариш тармоқлари шакллантирилмоқда. Ўзбекистонда нисбатан қисқа даврда илмталаб соҳалардан бири – автомобилсозлик саноати вужудга келтирildi. Автомобилсозлик учун бутловчи қисмларни маҳаллий хомашё асосида ишлаб чиқарувчи корхоналар ташкил этиш ва ривожлантириш жадал суръатларда олиб борилмоқда.

Бу давр мобайнида енгил саноатининг саломғи 19,0%дан 20,1 %гача ўсганлигини кўриш мумкин. Бу, энг аввало, пахта хомашёсини қайта ишлаш соҳасига йирик инвестициялар киритилаётгани билан боғлиқ. Яқин истиқболда пахта хомашёси ни мамлакат ичкарисида қайта ишлаш улушкини янада ошириш вазифаси кўйилган. Бунда, албатта, хорижий инвестициялар жалб қилиш асосий йўналишлардан бири бўлиб қолади.

7.2. Саудия Арабистони ва Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари

Саудия Арабистони ва Ўзбекистон ўзларининг экспорт салоҳијатларини оширишда, энг аввало, иччи имкониятлари ва нисбий афзалликка эга бўлган маҳсулотларига таянадилар. Экспорт салоҳијатини ошириб бориш эса валюта тушумлари барқарорлигини таъминлашга ва саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашга ижобий таъсир кўрсатади. Мазкур иккى мамлакат ташки савдо сиёсатининг умумий жиҳозларидан бири шундан иборатки, улар энг аввало, анъанавий маҳсулотлар экспортини оширишга ва ундан тушган валютагарни саноатнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга сарфлашта ҳаракат қилимокдалар. Бироқ анъанавий экспорт маҳсулотлари хомашё бўлганлиги боис Саудия Арабистони ва Ўзбекистон ташки бозор конъюнктурасига кучли боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу эса барқарор валюта тушумларини олишга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Кўйидаги жадвал мальумотларидан кўриниб турибдики, 1992-2000 йилларда Саудия Арабистонининг ташки савдо айланмаси 29,0%га ўстган бўлса, Ўзбекистонда бу кўрсаткич деярли 2,5 мартаага ошган. Саудияда ташки савдо айланмасининг ўсиши экспорт хисобига юз берган бўлса, Ўзбекистондаги ўсиши ҳам экспорт, ҳам импорт эвазига таъминланган. Айниқса, экспорт юқори суръатларда ўстган.

12-жадвал

Саудия Арабистони ва Ўзбекистоннинг ташки савдо айланмаси (млн. АҚШ доллари)

Йиллар	Саудия Арабистони			Ўзбекистон		
	ташки савдо айланмаси	экспорт	импорт	ташки савдо айланмаси	экспорт	импорт
1992	83448,3	50220,0	33228,3	1798,6	869,3	929,3
1993	70502,9	42338,6	28164,3	1900,0	919,2	980,8
1994	65887,0	42557,3	23319,7	5299,4	2689,9	2609,5
1995	78024,0	49974,3	28049,9	6001,7	3109,2	2892,7
1996	88356,3	60647,5	27728,0	9311,3	4590,2	4721,1
1997	89356,3	60651,5	28704,8	8910,5	4387,5	4323,0
1998	68742,5	38770,1	29972,5	6816,9	3528,2	3288,7
1999	78683,8	50689,1	27094,7	6346,5	3235,8	3110,7
2000	107678,1	77480,8	30197,0	6212,1	3214,7	2947,4
2000 й. да 1992 й. га инсебатен % да	129,0	154,2	90,8	245,3	273,5	217,2

Манба: Central Department of Statistics' Ministry of Planning и социально экономическое положение Республики Узбекистан за 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000.

Жаҳон бозорида нефть нархларининг пасайиши 1993 ва 1994 йилларда Саудия Арабистони ташки савдо айланмаси 1992 йилдагига нисбатан сезиларли даражада пасайишига олиб келди. 1993 йилда 1992 йилдагига нисбатан ташки савдо ҳажми 15,5%га (12,9 млрд. доллар) пасайган бўлса, 1994 йилда 21,1%га (17,6 млрд. доллар) пасайди. 1995 йилдан бошлаб нефть нархи ўса бошлади, 1996, 1997 йиллардаги қулай конъюнктура натижасида 1995-1997 йилларда Саудия ташки савдоси ўсиш тенденциясига эга бўлди. 1997 йилда эса кейинги саккиз йилдаги энг юқори натижага эришилди. Шу йили нефть экспортидан 1992 йилдагига нисбатан 10,4 млрд. доллар кўпроқ валюта олинди. Аммо нефть нархининг 1998 йилдан бошлаб яна пасайиши ташки савдо айланмаси динамикасига салбий таъсир кўрсатди. 1998 йилда 1997 йилдагига нисбатан ташки савдо айланмаси 23%га ёки 20,6 млрд. долларга, экспорт эса 36,1%га ёки 21,9 млрд. долларга қисқарди. 1999 йилнинг иккичи чорагидан бошлаб нефть нархининг ошиши Саудия ташки савдо айланмасининг 1998 йилдагига нисбатан 14,5%га ёки 9,9 млрд. долларга ўсишини таъминлади. 2000 йилда эса нефть нархларининг яна кўтарилиши ташки савдо айланмасининг 1999 йилдагига нисбатан 36,8 %га ёки 29,0 млрд. долларга ўсишига олиб қеди.

Ўзбекистон ташки савдо айланмаси кўлами бўйича Саудиядан анча орқада бўлса-да, унинг ривожланишида ҳам юқори-тагига ўхшаш тенденция кузатилади.

12-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ташки савдо айланмасининг энг юқори даражасига 1996 йилда эришилган. Шу йили жаҳон пахта ва олтин бозорларида Ўзбекистон учун қулай конъюнктура вужудга келган эди. 1997 йилдан бошлаб эса ташки савдо айланмаси пасайиш тенденциясига эга бўймокда. Хусусан, 2000 йилда Ўзбекистоннинг ташки савдо ҳажми 1996 йилдагига нисбатан 33,3%га қисқарди.

Саудия Арабистони ва Ўзбекистонда экспорт таркибининг бир ёқламалиги саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш жараёнига салбий таъсир кўрсатади. Бунинг энг асосий сабаби шундаки, кўплаб турдаги рақобатбардош саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш асосида саноат диверсификациясига эришиш, энг аввало, илғор техника ва технологияларни тақозо этади (2000 йилда Ўзбекистон импортининг 35,4%и машина ва ускуналар ҳиссасига тўғри келган). Бу эса, ўз навбатида, йирик миждорда эркин алмашинадиган хорижий валютани талаб қиласади. Бундай валютани олишнинг энг асосий манбаси эса экспорт ҳисобланади.

Саудия Арабистони ва Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаринин диверсификациялаш олдиндан қўйилган мақсад эмас, балки саноат тармоқларининг нотекис ривожланишига барҳам бериш, анъянавий ишлаб чиқариш соҳаларида фойда мөъёрининг пасайиши туфайли капитални бошқа тармоқларга самаралти таҳсислаш, фан-техника тарракқиёти натижаларини амалиётта жорий этиш орқали саноат корхоналарининг иқтисодий ва молиявий барқарорлигини таъминлаш, фойда мөъёрини ошириш, саноат маҳсулотлари рақобатбардошлигини жаҳон талаблари даражасига етказиши воситаси ҳисобланади. Бунга эришиш учун эса диверсификация жараёнларини амалга оширишнинг маъмурий ва иқтисодий усувларидан оқилона нисбатда фойдаланиш зарур.

7.3. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашни давлат томонидан тартибга солиш механизмини такомиллаштириш

Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг қайдаражада муваффақиятли амалга оширилиши мамлакатдаги макроиктисодий шарт-шароитларга боғлиқ. Давлат томонидан саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш учун кулагай макроиктисодий шарт-шароитлар яратилиши турли хил саноат тармоқларининг ривожланилига ижобий таъсир кўрсатади.

Саудия Арабистони иқтисодиёти ва унда амалга оширилаётган ўзгаришлар, шу жумладан, саноат диверсификациясининг асосини углеводород ресурслари ташкил қилади. Шу нуқтани назардан Ўзбекистонда Саудия Арабистонининг табиий ресурсларни эксплуатация қилиш тажрибасидан фойдаланиш қўл келади. Бунинг учун Марказий Осиё республикалари муайян табиий ресурслар – пахта, нефть, газ бўйича жаҳон бозорига биргаликда чиқишилари ва ягона сиёсат юритишилари мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув бир томондан, жаҳон бозорида рақобатчилар сонининг қамайишига олиб келса, иккинчи томондан, ушбу маҳсулотлар нархларига ўз манфаатлари нуқтани назаридан таъсир кўрсатиш имкониятини яратади.

Ўзбекистонда фойдаланилиши мумкин бўлган яна бир жиҳат хорижий инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ. Агар нефть ва газ захираларини ўзлаштиришга хорижий инвесторлар жалб этилмагандан Саудия Арабистони иқтисодий тарракқиётида юқори натижаларга эрища олмаган булар эди. Бироқ жаҳон хўжалик тизимида юз берадиган тенденциялар ва ички имкониятларни ҳисобга олган ҳолда бу чора-тадбирлар ҳар томонлама ўрганилиши зарур.

Саудия Арабистони тажрибасининг яна бир эътиборга лойик жиҳати давлат секторининг иқтисодиётда тутган ўрни билан боғлиқ. Саудия иқтисодиётида давлатнинг етакчилик мавқеи ва хусусий секторниң давлат томонидан қўллаб-куватланиши қўшимча ижтимоий-иқтисодий қийинчилеклариз бутун иқтисодиётни реструктуризациялашга шарт-шароит яратди. Саудия Арабистонида стратегик аҳамиятга эга бўлган барча соҳалар дастлабки даврда давлат ихтиёрида бўлди. Фақат ижтимоий-иқтисодий тарраққиётда муайян даражага эришилгандан сўнг хусусийлаштириш жараёнлари тўгрисида фикр юритила бошланди. Ўзбекистонда йирик корхоналарни реструктуризациялаш ва хусусийлаштириш жараёнларини амалга оширишда ана шу жиҳатларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Саудия Арбистонининг иқтисодий тарраққиёт модели ва саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш тажрибаси кўйидаги хуносаларга келиш имкониятини беради:

- у ёки бу саноат корхонасини барпо этишда ушбу корхона томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг раҳобатбардошлиқ даражаси, таниархи ва жаҳон бозорининг конъюнктураси ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилиниши лозим, акс ҳолда унинг самарадорлик даражаси паст бўлади ва охир-оқибатца бозор муносабатлари шароитида фаолият қўрсата олмай қолади (Саудияда бундай лойиҳаларга қўллаб мисоллар келтириш мумкин);

- мамлакат ички талаби ва жаҳон бозоридаги талабни ҳисобга олмасдан йирик ва ўта йирик корхоналарнинг барпо этилиши иқтисодий тарраққиётта салбий таъсир қўрасатади. Бугунги куида Саудия Арабистонида тўлиқ қувватда ишламаётган қўллаб корхоналар мавжуд;

- саноатнинг айrim тармоклари давлат томонидан қўллаб-куватланиши ҳудудий номутоносибликни кучайтиради (саноат ишлаб чиқаришининг асосий қисми Жидда, Ар-Риёз, Даммом, Янбу ва Жубайлда жойлашганлиги фикримиз далилидир);

- саноат ишлаб чиқаришининг давлат қўлида тўпланиши ва хусусий секторнинг ривожланмаганлиги саноат диверсификациясига салбий таъсир қўрасатади.

Иқтисодий ислохотларнинг бориши ва бозор муносабатларининг иқтисодиётта жорий этилиши даражасига қараб, Ўзбекистон саноатидаги таркибий ўзгаришлар йўналишларини икки хилариантда башоратлаш мумкин: инверцион ва мобилизацион.

13-жадвал

**Ўзбекистон саноат маҳсулотлари таркибий ўзгаришларининг
2005-2010 йилларга мўлжалланган башоратлаш кўрсаткичлари
(инерцион вариант, фойизда)**

Тармоқлар	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2010 й. да 2000 йилдагиси ишботини ўзгариши, «+», «-».
Бутун саноат	100	100	100	-
Ёқилин - энергетика	26,2	28,4	29,5	+ 3,3
Металлургия	12,6	12,2	11,9	- 0,8
Кимё ва нефть кимёси	6,1	6,3	6,5	+ 0,4
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	9,1	8,9	8,3	- 0,8
Ўрмон, ёрочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қофоз саноати	0,9	0,9	0,9	0
Курилиш материаллари саноати	4,2	3,8	3,6	- 0,6
Енгил саноат	20,1	19,8	20,4	+ 0,3
Озиқ-овқат саноати	11,8	12,4	12,6	+ 0,8
Бошқа саноат тармоқлари	8,9	7,3	6,3	- 2,6

Инерцион вариант олдинги йилларда амал қилинган ривожланиш қонуниятлари ва тенденцияларининг келгусида хам сақланиб қолишини кўзда тутади, яъни ушбу вариантда башоратлаш экстраполяция асосида амалга оширилади. Ушбу усулда ҳисобланган башорат кўрсаткичлари шуни кўрсатадики, яқин ва узоқ истиқболда саноат таркибида сезиларли ўзгаришлар юз бермайди.

13-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000-2010 йилларда ёқилиғи-энергетика, кимё ва нефть кимёси, енгил саноат ва озиқ-овқат саноатининг салмоғи бирмунча ўсади. Металлургия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, курилиш материаллари саноатининг улуши эса пасаяди. Ўрмон, ёрочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қофоз саноатининг ҳиссаси ўзгармасдан қолади.

Инерцион вариантда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш суст боради. Бу, энг аввало, шу билан изоҳланадики, саноатининг ўзак тармоқларини давлат томонидан кўллаб-куvvватлаш ушбу тармоқларининг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши ўсишига ёки барқарор сақланиб туришига олиб келади. Шу билан бирга, аграр сектор ва молия тизимидан донор-тармоқ сифатида фойдаланиш ишлаб чиқариши омилларидан ноңқилона фойдаланишга олиб келади. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати суст ривожланади.

14-жадвал

Ўзбекистон саноат маҳсулоти тармоқ тарқибидаги ўзгаришларнинг 2005-2010 йилларга мўлжалланган башорат кўрсаткичлари (мобилизацион вариант, фойзда)

Тармоқлар	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2010 й. да 2000 йилдагига нисбетан ўзгариши, «+», «-».
Бутун саноат	100	100	100	-
Еқилиғи – энергетика	26,2	20,8	17,2	-9
Металлургия	12,7	11,0	9,8	-2,9
Кимё ва нефть кимёси	6,1	8,2	9,9	+3,8
Машинесозлиқ ва металанинг қайта ишилини	9,1	11,2	15,3	+6,2
Урмон, ёғочни қайтла ишилиш ва цементология-юкс саноати	0,9	0,9	0,9	0
Курислик материаллари саноати	4,2	4,6	5,0	+0,8
Енгизи саноат	20,1	23,1	23,1	+5
Озиқ-овқат саноати	11,8	12,4	13,6	+1,8
Бошқа саноат тармоқлари	8,9	7,8	3,2	-5,7

Мобилизацион вариант жорий саноат сиёсатида туб ўзгаришларни ва саноат корхоналари ички имкониятларидан санарабали фойдаланишини кўзда тутади. У, биринчидан, саноат ривожланишини тартибга солишнинг иқтисодий усулларидан устун даражада фойдаланиши ва саноат корхоналари иқтисодий эркинлигини ошириш, иккинчидан, тадбиркорлик шакллари ривожланишини ва хорижий инвестицияларни жалб этиш учун қуай макроиқтисодий шарт-шароитлар яратиб беришга асосланади.

14-жадвал маълумотлари шундан далолат берадики, мобилизацион башоратлаш кўрсаткичларига биноан саноат тарқибида сезиларли ўзгаришлар юз беради ва саноат ишлаб чиқариши тайёр маҳсулот улушининг ўсиши томон диверсификациялашади. Чунончи, 2000-2010 йилларда ёқилғи-энегетика ва металтургия саноатининг ялпи саноат маҳсулотидаги улушки мувофиқ равищда 9 ва 2,9%га пасайди. Бироқ бу пасайиш мазкур тармоқларда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши ҳисобига эмас, балки бошқа саноат тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш суръатларининг юқорилиги туфайли юз беради.

Қисқача хуросалар

Саудия Арабистони ва Ўзбекистон иқтисодий тараққиёт йўлларидаги умумий жиҳатлар асосан ишлаб чиқаришни диверсификациялашдир.

Саудия Арабистони ва Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни диверсификациялашнинг умумий ва ўзига хос хусусияти асосан валюта тушумларига барқарорлигига ижобий таъсири кўрсатишдир.

Давлат томонидан саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш учун қулай макроиқтисодий шарт-шароит мавжуд.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Диверсификациялашнинг ижтимоий-иктисодий асослари нималардан иборат? •
2. Иқтисодий тармоқ моделлари нима?
3. Саудия Арабистони ва Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари нимада?
4. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашни давлат томонидан тартибга солиш механизмини такомиллаштиришдан мақсад нима?
5. Диверсификациялашда иқтисодий ва институтционал усувлардан қай тартибда файдаланилади?
6. Саноат ишлаб чиқаришни диверсификациялаш нима учун зарур?

Асосий адабиётлар

1. Ишмухамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
2. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М.: МГУ, 1997.
3. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистан», 1996.
4. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
5. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. В.В. Радаева и А.В. Бузгалова. – М.: МГУ, 1995.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ

8.1. Ўзбекистон Республикасида ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши

Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига тушганидан бўён ўтган тарихан қисқа давр мобайнида уни суверен давлат сифатида қарор топтириш юзасидан улкан ишлар амалга оширилди. Ҳозир Ўзбекистон 165 давлат томонидан тан олинган, 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатия муносабатларини ўринаттан. Тошкентда 35 мамлакат ўз элчихонасини очган.

Бугунги кунда Ўзбекистон тўла ҳукуқли асосда энг обрўли ва нуфузли ташкилотлар таркибига кирган бўлиб, барча қитъалардаги ўнлаб мамлакатлар билан дўстона алоқаларни ривожлантиримоқда. Энг йирик банк ва молия органлари, нодавлат ва ноҳукумат ташкилотлари билан яқиндан ҳамкорлик қўймоқда. Республикада 88 та чет давлат ваколатхоналари руйхатдан ўтган, ҳукуматлараро 24 та ташкилот ва 13 та ноҳукумат ташкилоти ишлаб турибди. Ўтган йиллар мобайнида республика кўплаб жуда муҳим халқаро конвенцияларга қўшилди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидаёт ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларни шакллантириш юзасидан ишлаб чиқилган куйидаги асосий тамойилларга амал қўймоқда:

- ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда давлат миллий манфаатларининг устуворлигига эришиш;
- тент ҳукуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- мағкуравий қарашлардан қатъиназар ҳамкорлик учун очиқлик, умумисоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашта содиклик;
- халқаро ҳукуқ меъёрларининг давлат ички меъёрларидан устуворлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам икки, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш.

Ташқи алоқаларни халқаро муносабатларининг турли йўналишлари бўйича муваффақиятли ривожлантириш хавфсизлик ва барқарорликнинг кафолати ҳисобланади. Ҳозир дунё Ўзбекистонга жуда катта қизиқиши билан қараётганлигини ҳис этмоқдамиз. Бу эса республиканинг барқарор ривожланиши учун энг яхши кафолат бўлиб, капитал сарфлаш, дунё миқёсида

минтақавий барқарорликни таъминлаш нуқтаи назаридан тобо-ра эътиборни тортаёттанилигига ҳам яққол намоён бўлади.

Жаҳон ҳамжамияти билан кенг кўламда интеграциялашган замонавий демократик давлатни қурищдан иборат стратегик вазифани халқилар эканмиз, бугунги кунда ушбу ҳамжамият фаолиятининг ўзи серқирра бўлиб бораёттанилигини жуда яхши тушунамиз.

XX аср охири XXI аср бошларида дунёда жуғрофияси сиёсатида ўзгаришлар руй бермоқда. Улар нафақат мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни вужудга келган қарашлар ва уларнинг механизмларини чуқур ўйлаб кўришни, балки кўп жиҳатдан кайта баҳолашни талаб қиласди. «Совуқ уруш» даврида халқаро муносабатларга асос бўлган кўп оиласлар, тамойил ва тоявларни тубдан қайта кўриб чиқиши талаб қилинмоқда.

Бутун дунё яхлит ва бир-бирига боғлиқ тизим бўлиб бермоқда, унда ўзи-ўзидан қаноатланишга ва маҳдудликка ўрин йўқ. Бу ҳол ҳозирги халқаро муносабатларни шакллантиришда, халқаро тузилмалар билан ўзаро алоқалар ва фаолиятда иштирок этганда мутлақо янгича ёндашувларни талаб қилмоқда.

XXI аср, шубҳасиз, халқаро муносабатларда бутун дунё камраб олинадиган аср бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёнини, халқаро институтлар ва ташқилотларда суворен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақососи эмас, балки айрим минтақалар ҳамда сайёрамиз кўламида ҳам сабит қадамлик ва барқарорликниң қудратли омили деб ҳисобламоқ зарур. Бу ҳолда масала халқаро интеграция жараёвларида қатнишши ёки қатнишмаслик тарзида қўйилмайди. Мустақил Ўзбекистон учун, энг аввало, ташкиси сиёсатнинг оқилона ҳамда жамият ва инсон манфаатларига асосланадиган энг муҳим тамойилларга қатъий риоя этиши улкан аҳамият касб этмоқда.

Мустақиллик - ўз эркинлигимизни англаштина эмас, балки ўз ҳаётимизни ўз иродамиз билан миллий манфаатларимизни кўзлаган ҳолда ташкил этиши, ўз келажагимизни ўз қўнимиз билан қуриш хуқуқидир. Шу боис ўз-ўзидан аёнки, агар интеграция мамлакатимизнинг озодлиги, мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини чеклаб қўйса ёки қандайдир мафкуравий мажбуриятлар билан боғланса, у ҳолда четдан олиб келинадиган ҳар қандай интеграция биз учун номақбулдир.

Интеграция ҳақида гапирар эканмиз, манфаатлар биринчидан хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланамиз. Бўнга шерикчилик ва ҳамкорлик қилининг интилаётган мамлакатларнинг бошлан-

гич шарт-шароитлари турличалиги сабабдир. Ўзбекистон бир вактнинг ўзида турли даражаларда дунё миёси ва минтақа қўламида интеграция жараёнларига қатнашши - да, аммо бир муҳим қоидага: бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал қиласди. Бир субъект билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувига йўл қўймаслигимиз. Шу сабабли Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви серқирра жараёндир.

Мамлакатимиз иқтиносидай жиҳатдан ривожланган бозор тизимиға эга бўлган демократик давлат ҳақидаги ҳозирги замон тушунчаларига мос келган тақдирдагина жаҳон ҳамжамиятига киришимиз мумкинлигига асосланамиз. Айни чорда, мамлакат жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик ўринатган тақдирдагина, яъни халқаро меҳнат тақсимотида ўзининг муносиб ўрнини топгандага, минтақа ва бутун дунё ҳавфсизлик тизимларини барпо этишда фаол иштирок этганда уни замонавийлаштириш мумкин бўлади.

Ўзбекистоннинг халқаро муносабатларининг турли субъектлари билан алоқалари қанчалик чуқур ва кенг бўлса, улар билан муносабатларда ноаниқликлар, ётсирашлар, муаммолар ва халқилинмаган масалалар, кутилмаган воқеа-ҳодисалар шунчалик кам бўлади. Худди шу нарса ҳавфсизликка солинаётган таҳдидларни бартараф этиш ва барқарор ривожланишини таъминлашнинг зарур шартидир, қолаверса, мамлакатлар ва давлатларининг ҳавфсизлик даражаси уларнинг интеграция жараёнларида қатнашиш даражасига бевосита боғлиқдир. Мамлакат қанчалик интеграция алоқалари билан боғланган бўлса, унинг ҳавфсизлигига таҳдид шунчалик кам бўлади.

8.2. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви, БМТ фаолиятида иштирок этиши

Жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашув ҳақида галирганимизда, энг аввало, бу жамият фаолиятида иштирок этишмизни назарда тутамиз. 2002 йил 2 марта Узбекистон БМТга аъзо бўлганлигига ўн йил тўлди. Бундай обручи халқаро ташкилот шиддати иштирокимиз Марказий Осиё минтақасида ҳавфсизлик, тинчлик ва тотувликни таъминлашнинг кескин муаммоларига жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратиш имкониятидир.

Ҳозирги пайтда умумий ҳавфсизлик муаммосига алоқадор халқаро ташкилотлар гоят хилма-хил бўлишигига қарамай, фасат БМТгина ҳавфсизликни сақлаш ва таъминлашга хизмат

қиласидиган, низоларнинг олдини олишга қаратилган дипломатиядан тортиб, то тинчлик ўрнатишга қаратилган операцияларда қатнишишгача бўлган ҳамма воситаларга эга.

Ўзбекистоннинг ташаббуси билан БМТ раҳномолигида 1995 йили Тошкентдаги Марказий Осиёда миңтақавий хавфсизлик муаммоларига бағишланган ҳалқаро семинар муваффақиятли ўтди. Унда 20 та ҳалқаро ташкилот ва 30 дан ортиқ мамлакат, шу жумтадан, АҚШ, ГФР, Франция, Буюк Британия, Россия, Япония, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа давлатларнинг дипломатия корпуси ҳамда ҳукумат вакиллари иштирок этилди.

БМТ билан муносабатларимиз ҳалқаро жамоатчиликдан ёрдам ва мадад олиш истагимиздан кўра (гарчи, бугунги кунда бу ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлса-да), кўпроқ БМТ саъъ-ҳаракатлари муваффақиятли амалга оширилишига, унинг фаолияти янги мазмун билан бойишига кўмаклашишига интилишига асосланади. Жаҳондаги жутрофий-сиёсий вазиятнинг ўзгариши янги минг йилликда БМТ таркибий гузилиши ва унинг фаолиятини такомиллаштиришни ҳам талаб қилмоқда.

Ўтган асрнинг сўнгти ўн йилликларида дунёда бир қатор давлатлар пайдо бўлди. Кудрали ва жаҳон сиёсати кўламидаги таъсири ортиб бораёттанилиги туфайли бу давлатлар Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари бўлишлари мумкин. Айни вақтда БМТ тузиласигина эмас, балки унинг амалий иш тартиби ва ҳаракатларни амалга ошириш жараёни ҳам буюк давлатлар, доиралар эскига кураш таъсиридан ҳали кутула олгани йўқ. БМТнинг миңтақавий можароларни тартибга солиш, тинчлик ўрнатиши йўлидаги ишлари ҳамма вакт ҳам муваффақиятли бўймаёттанилигини қисман шу билан изоҳлаш мумкин.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон табиатан жаҳоншумул ва универсал бўлган бу ташкилотнинг таркибий тузилиши ва фаолиятини такомиллаштиришни бундан бўён ҳам фаол ёқлаб чиқаверади.

Шу ўринда БМТнинг интеграция соҳасидаги имкониятлари ғоят улканлиги ва унинг ихтисослаштирилган ташкилотлари бу имкониятларнинг ташкил этувчилари ҳисобланишини алоҳида таъқидлаш лозим. Ўзбекистон мазкур ташкилотлар билан бутунги куннинг ўзидаёқ самарали ҳамкорликни ривожлантирумокда. БМТ доирасида жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашув бўйича унинг ихтисослашгэн мувассасалари – ЮНЕСКО, Жаҳон соғлиқни саъдаш ташкилоти, Ҳалқаро меҳнат ташкилоти, ЮНҚДАТ, ЮНИСЕФ ва бошқалар билан кенг ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўзбекистондаги иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш, жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашувни таъминлашга хал-

қаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар – Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тарраққиёт банки ва бошқалар ҳам катта ёрдам кўрсатмоқда. Мамлакатимизният ҳар йили Давос шаҳрида ўтадиган Жаҳон иқтисодий анжуманида қатнашиши катта аҳамиятга эга. Анжуманда қатнашиш Узбекистондаги мавжуд имкониятларни таништириш, чет эл инвестицияларини жалб этиш учун муҳим аҳамиятга молик.

8.3. Ўзбекистоннинг минтақавий халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлиги

Жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувнинг таркибий қисми давлатларнинг турли минтақавий бирлашмалари билан алоқаларни ривожлантиришдан иборат. Булар орасида Европа иттифоқи алоҳида ўрин тутади. 1996 йилда Европа иттифоқи билан Узбекистон ўргасидаги муносабатларни ривожлантиришда бир қанча муҳим ишлар амалга оширилди. Февраль ойида Европа Иттифоқи кенгаши шерикчилик ва ҳамкорлик тӯғрисида битим тузиш юласидан Узбекистон билан Ташқи ишлар вазирлиги даражасида музокаралар бошлиш ҳақида қарор қабул қилди, ишоль ойида эса битим имзоланди.

Ўзбекистон ташқи иқтисодиётининг Еврола йўналиши анча кенгайди. Ушбу йўналиш Европа қитъасидаги мамлакатлар билан ҳамкорлик қилишни ўз ичига олади. Бу қитъанинг ўзига хос интеграцияси муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Европа Иттифоқи билан шерикчилик ва ҳамкорлик Ўзбекистоннинг хавфсиалиги ва тарраққиётини таъминлашта қўшилган яна бир ҳиссадир. Чунки, бу шерикчилик иқтисодий, маданий, илмий соҳалар билан бир қаторда сиёсий соҳани ҳам назарда тутади. Бу ҳужжат ҳамкорлик қилишнинг мутлақо янги босқичини бошлаб беради, Ўзбекистон, Европа Иттифоқи ва унга аъзо мамлакатлар ўргасидаги ўзаро муносабатларнинг хукуқий иегизини вужудга келтиради, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар учун кенг имкониятлар очади, мунтазам сиёсий муроқот учун институтционал асос яратади.

Имзоланган битим икқала томон ҳам фаол шерикчилик қилиш учун асос яратишга интилаёттанидан далолат берибигина қолмасдан, Ўзбекистонда демократик жамият муваффақиятли қурилаёттанини, инсон хукуқларини хурмат қилиш, фуқаролик эркинликлари ва хукуқий давлат сингари умумий қадриятлар қарор топаёттанини ҳам тасдиқлайди.

Европада Хавфсиалик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ)

билин самарали ҳамкорлик қилаёттаилитимиз ЕХХТ билан биргаликда амалга оширилаётган тадбирларда ва бу ташкилот раҳбарларининг Ўзбекистонга ташрифида кўзга ташланмоқда.

1996 йил декабрда Лиссабон Саммитига иштирок этганимиз Ўзбекистоннинг ЕХХТ билан муносабатларини ривожлантиришда салмоқли воқеа бўлди. Мазкур анжуман доирасида Ўзбекистон хавфсизлик муаммосига доир ўз қарашларини баён этиш хукуқига ва имкониятига эга бўлди.

ЕХХТнинг Марказий Осиёдаги фаолиятини кучайтиришга оид даъватимиз иштирокчилар томонидан тушуниб қабул қилинди ва у Лиссабон декларациясида хужжатлаштирилди. Шу билан бирга сўнти вақтларда Тошкентда Ўзбекистон ташаббуси билан ЕХХТнинг бир қатор йирик анжуманлари ўтказилди. ЕХХТ Демократик институтлар ва инсон хукуқлари бўйича Бюроси (ДИИХБ)нинг «Инсон хукуқлари бўйича миллий институтлар» мавзуидаги ҳалқаро семинар-кенгаши Марказий Осиё, Европа, Америкадаги 21 мамлакат эксперталари, шунингдек, 29 та ҳалқаро ва ноҳукумат ташкилотлари вакиллари иштирокида кенг мулоқот ўтказиш имкониятини берди. Улар Марказий ва Шарқий Европада Омбудсман институти, инсон хукуқлари бўйича миллий институтлар фаолиятини ривожлантириш, қонунчилик тизимларини такомиллаштириш ҳамда ҳалқ таълими ва оммавий ахборот воситаларининг инсон хукуқлари соҳасидаги роли масалаларини кўриб чиқдилар.

ЕХХТнинг ДИИХБ ташаббуси билан «Оммавий ахборот воситалари демократлаштириш шароитида» мавзууда семинар ўтказилди. ЕХХТ келиштирув ва ҳамкорлик суди томонидан ташкиль этилган ЕХХТ ҳалқаро семинари ҳам бўлиб ўтди. Буларниң барчаси тинчлик ўрнатувчи ва хукуқни ҳимоя қилувчи ушбу нуфузли ташкилот билан яқин ва самарали муносабат ўрнаганидан далолат беради.

Хозирда мамлакатимиз билан НАТОдек ҳалқаро ташкилот ўргасида ўзаро тушуниш ва ҳамкорлик мавжуд деб айтиш мумкин.

Бизнингча, ўз таркибига демократик давлатларни бирлаштириб турган НАТО фақат Европа қитъасидагина эмас, балки ўзининг сиёсий устқурмасини мустаҳкамлаш ва «Гинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури ҳисобига Европасиё минтақасида тинчлик ўрнатувчи омил бўлиши мумкин. Ўзбекистон «Гинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига 1995 йил июль ойида қўшилган. Бу дастурдаги иштирокимизга ўз мустаҳкамлигимиз ва суверенитетимизни мустаҳкамлаш, ҳозирги замон ҳарбий-техникавий ютуқларидан баҳраманд бўлиш, ҳарбий ходимлар тайёрлашда имкониятларимизни кенгайтириш ишқети назаридан қараймиз.

НАТО Бош котиби Х. Солана ва АҚШнинг НАТОдаги доимий вакили Р.Хантернинг Ўзбекистонга ташрифлари бутун дунё миқёсидаги ва минтақадаги хавфсизлик муаммолари борасидаги қарашларимиз мос келишини яна бир бор намойиш қилди. Музокаралар давомида минтақада тинчликни сақлашига, Афғонистондаги мажарони сиёсий чоралар билан баргарраф этишга, Марказий Осиё минтақасини ядроиз ҳудуд деб эълон қилишга қаратилган ташаббусларимизга тўла тушуниш билан қаралаётганилиги ва улар қўллаб-куватланаётганинг шоҳиди бўлшик. Ўзбекистоннинг имкониятлари минтақадаги барқарорлаштирувчи омил сифатида баҳоланмоқда.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик қилишида Европа имкониятлари миллий манфаатларимиз нуқтai назаридан ҳаётий заруратdir. Европа ва бутун фарб юксак технологиялар ва инвестициялар манбаидир, ҳозирги замон демократияси ва инсон хукуқларининг рамзиидир. Буларнинг барчasi XXI асрга хавфсизлиги таъминланган ва барқарор ривожланаётган, юксак даражада тараққий этган ва замонавий демократик давлат бўлиб кириш мақсадида янгиланиш ва тарраққиётни стратегик вазифа қилиб олган ёш Ўзбекистон давлати учун ниҳоятда муҳимdir.

Биз бунда хавфсизлик ва тарраққиёт бир-бирини тақозо этиши тамоилилига амал қиласиди. Бу эса, бир томондан, иқтисодиётta инвестициялар олиб келиш учун барқарор хавфсиз муҳит яратишни, иккинчи томондан, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кенг кўламда испоҳотларни амалга оширадиган мамлакаттина бундай хавфсиз муҳитни таъминлашга қодир бўлишини назарда тулади.

Жамиятимизнинг демократик ўзгаришларини чуқурлаштириш йўлида событқадамлик билан ривожланиб боришига бошқа халқаро ташкилотлар билан ва энг аввало, Осиё минтақасидаги ташкилотлар билан яқиндан ҳамкорлик қилиш ҳам ёрдам беради. «Буюк ипак йўлини тиклаш: маърифий туризмни ривожлантириш, туркий тилли давлатларнинг маданий меросини қайта тиклаш, асраш ва барқарор ривожлантириш» дастурнинг мақсади саёҳат йўналишлари тармоғини ва сайёҳликнинг тегишли инфратузилмасини кенгайтиришдан иборат.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Ўзбекистон ўзининг ташкил алоқаларини ҳам кўп томонлама, ҳам иккى томонлама асосда ташкил этиш тарафдоридир. Иккى томонлама алоқаларни кенгайтириш ҳар қайси томоннинг манфаатларини янада аниқроқ ҳисобга олиш, бир-бirimizki яқиндан таниш, узоқ муддатли ўзаро манфаатли ҳамкорликка мустахкам замин ҳозирлаш, шу тариқа

барқарорлик ва ҳавфсизлик учун мустаҳкам негиз яратиш имконини беради. Ўзбекистон ер юзининг турли чеккаларида ишончили ва манфаатдор шерикларга эга эканлиги маълум. Уларнинг доираси мунгазам кенгайиб бормоқда.

АҚШ билан икки томонлама муносабатларимиз давлатлааро алоқаларнинг ғоят муҳим йўналишлари бўйича изчил ва событқадамлик билан ривожланиб бормоқда.

Жуда катта сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интелектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чукурлаштириш ҳозир биз учун устуворлик қасб этмоқда. Кўшма Штатлар жамиятимизни янгилаш, ислоҳ қилиш ва демократлаштириш, республикализмнинг давлат мустақиллиги ва суверенитетини мустаҳкамлаш жараёнига салмоқли ҳисса қўшмоқда. Биз Америка компаниялари ва фирмалари билан кўшма инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга, улар билан узоқ муддатли, ўзаро фойдали шерикчилик муносабатларини ўрнатишга, Америка капиталининг бозорларимиздаги иштироки кенгайишига катта аҳамият берамиз.

Сўнти йилларда Европадаги кўпгина мамлакатлар – Германия, Буюк Британия, Франция, Бельгия, Португалия, Греция, Чехия, Словакия, Руминия ва бир бошқа мамлакатлар билан бевосита, иккита томонлама муносабатларимиз анча кенгайди ва мустаҳкамланди.

Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари – Япония, Жанубий Корея, Хитой, Вьетнам, Малайзия, Ҳиндистон, Индонезия ва бошқа мамлакатлар билан алоқаларимиз мустаҳкамланиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Кейинги вақтларда Япония минтақамизнинг мураккаб муаммоларини ҳавфсизлик ва барқарорликка, тингчликка эришиш, атроф-муҳит муҳофазаси масалаларини халқилишда фаол ва манфаатдорлик билан иштирок этмоқда.

8.4. Ўзбекистоннинг МДҲ мамлакатлари билан мустақил иқтисодий интеграциялашуви

Минтақавий барқарорлик, минтақа кўламида интеграция жараёнини ривожлантириш масалаларини халқилишда собиқ Иттифоқ таркибига кирган мамлакатлар ўртасида вужудга келаеттган муносабатлар алоҳида ўрин тутади.

1991 йил декабрда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ташкил этилгандан бери ўн икки йил ўтди.

Бу йилларда МДҲ мамлакатлари икки ва кўп томонлама

шартнома муносабатлари доирасида тенг хуқуқли шерикчилек асосида ўзаро ҳамкорлик қилишлари учун кенг имкониятлар мавжудлигини тасдиқлади. Бундай ҳамкорликка Ҳамдүстлик мамлакатларининг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жиҳатдан боғланганигина эмас, балки, тарихий илдизлар, маданий ва мәрифий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида ҳалқларимизнинг тақдиди муштараклиги ҳам асос бўлмоқда.

Мамлакатларимиз, ҳалқларимиз яқинлашуви – табиий кечеётган жараён. Бу яқинлик сабиқ Иттифоқ хукумроилигиндан олдин ҳам бўлган. Бу ҳалқ интеграцияси бўлиб, сунъий равишда жорий этиладиган сиёсий интеграциядан фарқли ўлароқ, ҳақиқий интеграциядир. Масалага бундай ёндашишининг «МДҲ мамлакатларининг чуқур интеграцияси» деб аталган батзи сиёсий foяларга ҳеч бир алоқаси йўқ.

Тўртлар шартномаси (Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Беларусь) ва иккилар шартномаси (Россия ва Беларусь) имзоланганидан бери анча вақт ўтди. Аввало шуни таъкидлаш керакки, бу шартномаларни имзолаш ва уларни амалга ошириш давлатларнинг ички иши. Ҳар бир давлат биринчи галда ўз манфаатларини назарда тутиб, ўз тақдидини ва истиқболини ўзи ҳалқилади, ҳар қандай хужжатларни ҳамда давлатлараро шартномаларни қабул қилиш ва имзолаш хуқуқига эга бўлади.

Агар бирон-бир давлатлараро уюшма ташкил этилгудек бўлса, нима учундир, албагта, унинг тегишли ҳокимият ва бошқарув органлари ҳам бўлиши керак, деб ҳисоблашади. Агар МДҲ давлат бошлиқлари, хукumat бошлиқлари ва бошقا тузилмаларнинг охирги мажлислари кун тартиби кузатиладиган бўлса, ягона йўналиш – иқтисодий ва гуманитар интеграциянинг пишиб етилган муаммолари, давлатлар ва ҳалқлар ўргасидаги алоқаларни яхшилаш масалаларини ўрнига, нукул ҳарбий-сиёсий масалаларни, бирлашган қўймондонликни тузиш, чегараларни биргаликда кўриқлаш ва шу кабилар қўйилаётганлиги тасодифий эмас.

Бироқ шуни яққол англаб олиши керакки, ташкил этилаётган Иттифоқлarda давлатлардан юқори турадиган тузилмалар барпо этилса ва шартнома қатниашчиси бўлган ҳар бир алоҳида мамлакатнинг тегишли қонуний идоралари бир ёқда колиб, бевосита амал қиласидиган, яъни барча идоралар ва ташкилотлар бажариши шарт бўлган қарорларни мазкур тузилмаларнинг ўзи қабул қилиш хуқуқига эга бўлса, у ҳолда мазкур давлатларни сувёрен ва мустақил деб ҳисоблаш қийин бўлади.

Ваколатли ва қонун чиқарувчи, ижро этувчи, ҳарбий-сиёсий ва суд органларига эга бўлган ҳар бир алоҳида давлатнинг янги ташкил этилаётган давлатлардан юқори турувчи тузилма-

лар билан алоқасини, ифодали қилиб айтганда, туташ томирлардек тасаввур қилиш мүмкін.

Ҳамжамияттнинг давлатлардан юкори турувчи тегищли тузилмаси ўзига қанчалик ваколат талаб қылса, ҳозирги алоҳида суверен давлаттнинг ҳар бирі худди шунчалик ваколат ва ҳукуқдарини йўқотади. Бу – инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат.

Назаримизда, бундай Иттифоқнинг тузилиши, авваламбор, буюк давлаттилик, коммунистик ва сохта ватанпарвар стратегик мақсадларига жавоб беради. Бундай кучларнинг мақсади Беларусь ва Россия орасида тузилаётган Иттифоқка таяниб, кейингилик Украина бунга ихтиёрий-мажбурий равища кўшилишта мажбур қилиб, сўнгра эса Славян Иттифоқи деб аталмиш уюлмага суюнган ҳолда сабиқ Совет маконида қарор тоғпан мустақил давлатларга ўз хукмини ўтказиш ва жаҳон майдонида йўқотган ўз ўрнини қайтаришдан иборат. Жаҳон хўжалиги алоқаларига иқтисодий интеграциялаптувдан иборат бош йўналишни тақлаб олган Узбекистон учун бу йўл мутлақо номақбулдир.

Яна бир фикр: МДҲнинг тасдиқланмаган Низоми доирасида иқтисодий ва молиявий интеграцияни чукурлаштиришни, цивилизацияли тўловлар масаласини халқилишини, иқтисодий ва гуманитар интеграция йўлидаги говларни олиб ташлашни ҳозир бизга ҳеч ким таъкидламайди. Бунинг учун биринчи наебатда жуғрофий-сиёсий руҳда бўлган шартномаларни имзолаш ва турли хил Иттифоқлар бўлиши шарт эмас.

Иккинчидан, вужудга келган танг вазият – одамлар мушкул аҳволга тушиб қолишининг асосий сабаби, энг аввало, республикалар ўргасидаги иқтисодий ва хўжалик алоқалари узилиб қолганлигига дея ҳамманни ишонтиришга ҳаракат қилинмоқда. Бу советлардан кейинги бутун маконни караҳт қилиб қўйган ҳақиқий сабаблардан одамларнинг эътиборини чалғитишга очиқдан-очик ўринишdir.

Советлардан кейинги маконда давлатлар иқтисодиётидаги танг ҳолаттнинг асосий сабаби, энг аввало, ўз умрини яшаб бўлган тоталитар, маъмурӣ-буйруқбозлик, марказдан тақсимлаш тизими мағкурасининг парчалаб ташланғанлигидан, бугунги кунда бутун дунё яшаб келаётган бозор муносабатларига, эркин иқтисодиётга ўтишдан иборат эканлиги мутлақо аён бўлиб қоғди.

Собиқ Иттифоқ таркибида бўлган кўп мамлакатларнинг қанчадан-қанча корхоналари ҳозирги пайтда оғир аҳволга тушиб қолганлигини, амалда ишламаётганини фақат шу билан изоҳлаш мүмкін. Уларнинг кўплари ишламай турганлигига сабаб бошка суверен давлатлар корхоналари билан алоқалари узилиб қолганида эмас. Бу мамлакатлардан ташқаридаги ко-

перациялашган алоқаларга мутлако бөглиқ бўлмаган юзлаб корхоналар ҳам ишламай турибди. Бунинг бутунлай бошқа сабаблари бор. Улар ҳозирча янги шароитларга мослаша олмаёт тир. Уларда ишлаб чиқаришни сақлаб туриш ва ривожлантириш учун маблағ йўқ. Иқтисодийни тезорқ ислоҳ қилиш, ҳисоб-китоб механизмларини тақомиллаштириш, ҳар бир корхонада зарур маърифий тартиб-интизом ўрнатиш лозим.

Учинчидан, «Чукур интеграция» муаллифлари бир далилга, айниқса кўйроқ мурожаат этадилар. Уларниң фикрича, бутун дунёда интеграция ер юзининг кўпгина минтақалари учун хос бўлган жараён деб тушунилар эмиш. Бунда кўпроқ Европа Иттифоқини ташкил этиш тажрибасини далил қилиб келтирадилар.

Тарихий тараққиётнинг ҳозирги босқичида барча давлатлар бир-бирларига бөглиқ ва ўзаро алоқада яшайди. Дунё харитасидан ҳозирги кунда бошқалардан, биринчи навбатда, ўзини ўраб турган мамлакатлардан мутлако ажralиб қолган давлатни топиб бўлмаса керак.

Ҳа, Европа Иттифоқида интеграция ва ҳамкорлик асосий тамойиллар ҳисобланади. Бироқ, Европа Иттифоқида интеграция жараёнларига ёндашувлар интеграциялашётган давлатнинг батамом суверенлиги, ихтиёрийлик ва уларниң хукуқларини хурмат қилиш тамойилларига асосланади.

Европа Иттифоқини ташкил этишга асос бўлган тамойиллар МДХ мамлакатлари учун жозибали бўлиши мумкин. Буни ҳеч ким инкор этмайди. Лекин бир қатор ҳолатлар борки, Европа Иттифоқини советлардан кейинги макондаги вазиятдан кескин ажратиб туради.

Бирингчидан, энг муҳими, Европа Иттифоқини шакллантириш бир неча ўн йилликларни ўз ичига оладиган узоқ тарихга эга, Маастрихт битимлари эса, давлатлар, уларниң раҳбарлари босиб ўтган катта йўлнинг натижасидир.

Иккингчидан, Европа Иттифоқига барқарор, мустаҳкам демократик ижтимоий давлат тузилмаларига эга бўлган, пухта бозор ва ҳуқуқий қонунчилик меъёрларини, уларни руёбга чиқариш механизмлари ва инфратузилмасини шакллантирган мамлакатлар бирлашган.

Учинчидан, агар бизнинг техникавий ва иқтисодий қолоқлигимизни, ғоят эскирган, рақобатта дош беролмайдиган технология ва асосий фондларимизни ҳисобга олсак, собиқ СССР чегараларида аллақандай Иттифоқларга биқиниб олиш ўтмишнинг турли мағкуравий андозаларини ўйлаб, ўзимизни жаҳон иқтисодиёти назаридан четда қашшоқ ҳаёт кечиришга маҳкум этишдан бошқа нарса эмас.

Айни чорда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, барча иштирокчи мамлакатлар томонидан танланган ва вужудга келтирилган умумий бошқарувчи тузилтмалар фаолият олиб бораётган Европа Иттифоқи билан бир қаторда, Жануби-Шарқий Осиё (АСЕАН) ва Осиё-Тинч океани минтақаси (АТЭС) мамлакатлари тажрибаси ҳам мавжуд. Бироқ уларда миллий давлатлардан юқори турувчи парламентлар, вазирлар кенгашлари бошқа бирлаштирувчи тузилтмалар йўқ.

8.5. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан интеграциялашуви

Марказий Осиё мамлакатлари даражасидаги интеграцияга келсак, у ўзининг алоҳида хусусиятлари билан ажралиб турди. Бу интеграция ўз моҳиятига кўра, ҳамиша ҳалқ интеграцияси бўлиб келган ва шундай бўлиб колмоқда. Бутун тарих давомида бу минтақа ҳалқлари ажнабий босқинчилар хукмронлигига қарши елкама-елка туриб курашиб келганлар.

Бу ҳалқларнинг вакилларини мустақилликни қўлга киритиш ва мустақил давлатлар тузиш ғоялари бирлаштирган. Бу ҳалқлар Туркистон деб ном олган улкан ҳудудда асрлар давомида яшаб келгаилар.

Марказий Осиё ҳалқларининг интеграцияси шунчаки орез ёки келажакка мўлжалланган хаёлий тушунча эмас, бу – бор нарса, бу – мавжуд воқелик бўлиб, фақат ташкилий, хуқуқий ва сиёсий шаклларга муҳтождир.

Марказий Осиёдаги интеграция ҳудудий бирлик, коммуникациялар, иқтисодиётнинг асосий ва етакчи тармоқлари муштараклиги, сув хўжалиги ва энергетика обьектларини биргалашиб ишлатиш, энергия захиралари билан таъминлаш эҳтиёжи тақозо этган объектив заруриятдир. Бир-бирига чирмашиб кетган умумий теран томирларга эга бўлган ҳалиқларнинг маданий, тил ва маъниавий бирлиги эса уларни энг яқинлаштирувчи омиллардир.

Бу минтақа муайян бир шаклда ҳамма вақт интеграция бўлиб келган. Марказий Осиё ҳалиқлари мустақилликка эришганларидан кейин биргаликда куч-ғайрат сарфлаб, ўз келажакларини куришлари заруритини қайта хис этдилар. Тошкентда Қозогистон, Қирғизистон ва Узбекистон президентлари томонидан Марказий Осиё минтақасининг ягона иқтисодий маконини ташкил этиш ҳақидаги Шартноманинг имзоланиши шу йўлдаги амалий қадам бўлди.

Марказий Осиё республикаларининг интеграциялашуви учун ҳақиқатдан ҳам бир қатор дастлабки шарт-шароит ва сабаблар мавжуд. Булар жумласига иқтисодий ривожланишнинг бошлангич даражаси бараварлиги, ижтимоий-иктисодий муам-

моларнинг бир хиллиги, ягона траспорт-энергетика коммуникациялари, сув захиралари ҳам киради. Бундан ташқари ушбу минтақада яшаётган барча ҳалқлар хавфсизлигига бир хил таҳдидлар ҳам мавжуд. Булар – Оролнинг қуриб бораётганлиги, наркотик моддалар, курол-яроғ, терроризм, диний фундаментализмнинг кириб келиши, Афғонистондаги иотинчлик ҳамда бир қатор бошқа омиллардир. Бу таҳдидлар, гарчи, тарқоқ тулусда, аслида ўзаро боғлиқ омиллардир. Чунки уларнинг биронтасини ҳам алоҳида, ўз кучига ишонган ҳолда енгиг бўлмайди.

Айни шу ҳолатлар Марказий Осиё минтақасининг гуллаб-яшинаси тўғрисида қайгурадиган барча сиёсатчилар учун амалий қўлланма бўлиб қолиши даркор.

Марказий Осиё Ҳамдўстлигининг келажагига ишонч билан қараш учун ҳамма асослар мавжуд. Зарур ҳуқуқий ва ташкилий шарт-шароитлар яратилган, давлатлараро кенгашиб тузиленган, Ҳамдўстлик дастурларини рӯёбга чиқариш бўйича ижроия кўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тарракқиёт банки ташкил этилган. Қатнашувчи давлатлар иқтисодий интеграциясининг 2010 йилгача мўлжалланган, 53 та муайян лойиҳани ўз ичига оладиган дастури ишлаб чиқилди, ягона иқтисодий мақонни вужудга келтиришга асос солинмоқда.

Биз ўзимизнинг ташқи мудофаа сиёсатларимизни уйғуналаштиришга ҳам бевосита яқинлаштирик. Ягова иқтисодий макони ташкил этиш тўғрисидаги шартномада қатнашувчи мамлакатлар Мудофаа вазирлари кенгашининг низоми тасдиқланди. Марказий Осиё давлатлари Ҳамдўстлигининг ташкил этилиши асло уларнинг бошқа давлатлардан ажralиб қолишни билдирамайди. Биз уни МДҲ доирасидаги интеграция жараёнларига ҳам қарши қўймаймиз.

Марказий Осиё давлатлари, гарчи, ижтимоий-сиёсий, этник ва маданий жиҳатдан хилма-хил бўлса-да, биргаликда куч-ғайрат сарфлаб, хавфсизликка ташқаридан туғилаётган таҳдидларга қарши туриш, бутун минтақани барқарор ривожлантириш учун қулай мухитни яратади, амалда бу минтақани хавфсизлик ва барқарорлик минтақаси сифатида шакллантиради. Шу тариқа бу минтақа давлатлари бутун дунё кўламида тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшади.

Тарихни можаролар ва адovат эмас, балки ҳалқлар ўргасидаги ҳамкорлик ва ишонч олға ҳаракатлантиради. Ҳозирги дунёда хавфсизлик ва барқарорлик фақат ҳарбий-сиёсий жиҳатларнитина назарда тутиб қолмайди. Иқтисодий, экологик ва маданий жабхалар ҳам жуда мухим бўлиб, хоҳ минтақа, хоҳ бутун сайёрамиз бўлсин – бизнинг тинҷ ва гуллаб-яшинаётган умумий уйимиз ана шулардан ташкил топади.

Қисқача хуосалар

Минтақавий барқарорлық минтақа күламида интеграция жараёнин ривожлантириш масалаларини халқилишда асos хисоблаңади.

Ўзбекистон ва БМТ ҳамкорлиги жаҳон иқтисодиёти интеграциялашувининг пойдевори хизматини ўтайди.

Ўзбекистоннинг минтақавий бирлашмалар билан иқтисодий ҳамкорлиги интеграциялашувининг тарихий қисмидир.

МДҲ мамлакатлари билан шундай ҳамкорлик минтақавий ҳамкорликнинг тенг хуқуқлигини таъминлайди.

Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан интеграциялашуви халқлар ўртасидаги манфаатларни ифодалайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлиги ҳақида нималарни биласиз?

2. Ўзбекистон Республикасида ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланиш жараёнини тушунтиринг.

3. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятдаги интеграциялашувидаги ўрни қандай?

4. Халқаро интеграциялашувда БМТ фаолиятининг ўрни қандай?

5. Ўзбекистоннинг минтақавий халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлиги ҳақида гапириб беринг.

6. Ўзбекистоннинг МДҲ мамлакатлари билан мустақил иқтисодий интеграциялашувидаги ўрни қандай ва қандай аҳамиятларга эга?

7. Сизнинг фикрингизча, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан интеграциялашувининг аҳамияти қандай?

Асосий адабиётлар

1. Ишмухамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.

2. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. МГУ, М., 1997.

3. А.Расулов, А.Бедринцев, А.Акилов. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистан», 1996.

4. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.

5. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Радаева В.В. и Бузгалова А.В. – М.: МГУ, 1995.

IX боб

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПАХТА МАЖМУАСИННИГ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ЖАҲОНДАГИ РАҚОБАТДОШЛИГИНИ ОШИРИШ

9.1. Жаҳон бозорига интеграциялашувда Ўзбекистон пахта мажмусининг экспорт салоҳияти

Мустақилликна эришган кунлардан бошлаб Ўзбекистон ҳукумати таҳқиқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга устувор йўналиши сифатида қараб келмоқда. Чунки мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши, глобаллашуви ҳозирги пайтда биринчи нафбатда халқаро иқтисодий ҳамкамиятига интеграциялашуви даражасига боғлиқ,

Ўзбекистон ҳукумати ташқи иқтисодий алоқаларни аниқ концепция асосида амалга ошириб, бу соҳадаги устувор йўналишларни белгилаш ва барча хорижий давлатлар, иқтисодий ҳамда молиявий ташкилотлар билан икки томонлама манфаатдорлик сиёсатини олиб бормоқда. Ўзбекистон маҳсулотларининг халқаро стандартлари ва сифат белгиларини тан олади. Республикада ички маҳсулотларга штрихланган кодлар жорий этиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда.

Ҳукумат томонидан экспорт учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш борасида бир қанчада ишлар олиб борилмоқда. Жумладан:

- экспорт қилинувчи товарларга халқаро регистрларга мос келадиган сертификатларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш дастурлари асосида бу маҳсулотларни халқаро хомашё биржаларида мажбурий сертификация қилиш ва рўйхатдан ўтказиш;

- саноат маҳсулотлари ва истеъмол товарларининг сифатларини халқаро стандартларга мос келадиган сертификация тизимини ривожлантириш ва бу ишга айрим ҳолларда ихтинослашган чет эл компания ва агентликларини жалб этиш орқали амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш зарурати ташқи иқтисодий фаолият билан шутурунувчи субъектларни фаоллаштириш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида институционал инфратузилмани янада мустаҳкамлашини тақозо этмоқда. Шу мақсадда республикамизда:

- экспорт қилувчиларни қўллаб-қувватлаш ва ташқи савдо миллий марказини тузиш;

- миллий экспорт қылувчиларни қўллаб-куватлаш, маҳсулотлар, хизматлар ва ишларни рафбатлантириш ва молиявий ҳимоялаш, узок, ва қисқа муддатли кредитлар бериш учун экспорт-импорт банкини тузиш;

- савдо йўларининг чет эллардаги тижорат тармоқлари, ҳисадорлик жамиятлари ва кўшма корхоналарини тузиш ҳамда улар томонидан илгор савдо компаниялари, маркетинг ва консалтинг фирмаларининг тажрибасини ўрганиш режалаштирилмоқда.

Шунингдек, Урта Осиё минтақасидаги мамлакатлар интеграциясини ривожлантириш ишлари ҳам давом эттирилмоқда. Бу минтақа ўзининг табиий ва иш ресурслари билан чет эл инвесторлари учун истиқболли бозор ҳисобланади. Бугунги кунда бу минтақадаги миллий қонуналар норматив хужжатларни яқинлаштириш, иқтисодий интеграцияни чукурлаштиришга қаратилган шарт-шароитлар, минтақавий институтлар яратиш ишлари жадал олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси МДҲ билан иқтисодий алоқаларни ривожлантиради ва унинг худудидаги минтақаларни ўзбек маҳсулотлари экспорт қилинадиган асосий бозорлардан бири деб қарайди.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий сиёсатида АҚШ ва Европа билан алоқаларни янада ривожлантиришга устувор масала деб билади. Шунингдек, биз Осиё минтақасида, биринчи навбатда, Япония ва Корея Республикаси билан муносабатларни кенгайтириш тарафдоримиз. Қўшини Хитой Халқ Республикаси ва Россия билан анъанавий алоқаларимиз янада кенгайиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси хукумати Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) га аъзо бўлишни устувор йўналишлардан бири деб ҳисоблайди, чунки унга аъзо бўлиш республикамизнинг халқаро иқтисодий ҳамжамиятга интеграциялашувини янада чукурлаштириради. 1998 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Республикаси ЖСТ котибиятига «Ташқи савдо ҳақидаги Меморандумни» тақлиф этди ва ҳозир бу хужжат унинг иштироқчилари томонидан ўрганилмоқда.

Шунингдек, республикамизда ЖСТ аъзолари билан икки томонлама келишувларни амалга ошириш ҳамда ташқи иқтисодий фаолиятни босқичма-босқич эркинлаштириш, жорий қонунчиликни ГАТТ, ЖСТ талабларига мослаштириш соҳасида ҳам ишлар амалга оширилмоқда.

Чет эл эксперtlари томонидан баҳоланишича, Ўзбекистон Республикасининг қазилма бойликлари триллион АҚШ долларига тенг ва уларни ишлаш учун кафолатланган қайтим бор. Ўзбекистонда чет эл сармояларини жалб этиш, кичик, ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун кенг имтиёзлар яратилган. Айниқса, чет эл сармояслини жалб этишга яра-

тилган мұхит уларнинг эгалари учун имтиёз ва қулайликтар тизими билан ифодаланади.

Экспортта мұлжалланған ишлаб чиқарышни ривожлантириш ва маҳсулотларни ташқи бозорга чиқарыш учун қуидаги чоратадбирларни амалға ошириш максадда мувофиқдір:

- экспорт маҳсулотларини ташқи бозорда сотиш учун көнг савдо ва хизмат күрсатуш шохобчаларини вужудда қеттириш;
- мақсадда ва чуқур маркетинг тадқиқотларини, реклама ишларини йүлға күйиш;
- түкүр тарқибий ўзгаришларни амалға ошириш ва корхоналарни техникавий модернизациялаш учун зарур бўлган молиявий маблаглар ажратиш;
- экспортни рағбатлантириш мақсадида молиявий консорциумлар тузиш;
- экспорт маҳсулотларини сотишни жадаллаштыриш мақсадида дилерлик шохобчалари ва консигнация омборларини тузиш;
- ҳалқаро валюта кредитлари бозорида қарор топган фоиз ставкаларига асосланиб, экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқарыш учун лозим бўлган ҳомашё ва бутловчи импорт маҳсулотларни харид қилишга валюта кредитларини ажратиш чоратадбирларини ишлаб чиқиши.

Экспорт ҳажмини күпайтириш, унинг таркибини көнгайтириш ва такомиллаштириш учун қуидаги чораларни кўриш мақсадда мувофиқдір:

- саноат корхоналарининг экспорт соҳасига қаратилган фаолиятини давлат томонидан кўллаб-куvvatлаш;
- корхоналарнинг рақобатбардош ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарышга ўтиш борасидаги саъй-ҳаракатларини рағбатлантириш;
- илмталаб ва базавий саноат тармоқларини ривожлантириш учун бевосита хорижий инвестицияларни жалб қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 11 июндаги «Республика пахта тозалаш саноати бошқарувини такомиллаштириш ва монополиядан чиқариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги УП-2874 - сонли Фармонига биноан, Вазирлар Маҳкамаси 2001 йил 17 сентябрдаги «Пахта толаси экспортини марказлаштириш тартибини ташкил этиш ҳакида Низом»ни ишлаб чиқди. Унга биноан Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги «Ўзпахтасаноат» уюмаси ва Ташқи иктиносидий алоқалар вазирлиги билан биргаликда 2006 йил ҳосилидан бошлаб пахта толаси ишлаб чиқариш ва тола экспорти балансини тузади ва унинг «Ўзпахтасаноат» ва ТИАВ бирлаптималари ва компаниялари бўйича тақсимотини ҳисоблай-

ди. Пахта толасини экспорт қилиш, харидорлар билан битимлар тузиш олдидан тузиш ишларни ташкил этиши вазифаси ТИАВ зиммасига юклатилган. У, шунингдек, ташки савдо компаниялари томонидан битимлар тузишни назорат қиласи.

«Ўзпахтасаноат» уюшмаси ТИАВ билан тасдиқданган балансларга биноан пахта толасини ҳар бир чоракда жўнатиш графигини Вазирлар Маҳкамасига тасдиқлаш учун тақдим этади ва улар ҳиссадорлик бирлашмалар ва ташки савдо компаниялари томонидан ижро этилишини назорат қиласи.

Чет эл харидорлари билан битим тузишдан олдинги ишлар ва тузиш ишлари ТИАВнинг ташки компанииларига юклатилади, тасдиқданган пахта толаси ҳажмидағи (марказлашгандан марказлашмагандан) миқдор бўйича контракт тузиш ижроси устидан назоратни, ТИАВ амалга оширади.

ТИАВ «Ўзпахтасаноат» уюшмаси билан биргаликда пахта толасини жўнатиш юзасидан уюшманинг ҳудудий бўлимлари бўйича жўнатиш ҳақида чораклик графикларини тузади ва тасдиқлаш учун Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади.

ТИАВ ва «Ўзпахтасаноат» уюшмаси пахта толаси экспорти графигининг ижросини доимий назорат қиласи.

Макроинқисодиёт ва статистика вазирлиги «Ўзпахтасаноат» ва ТИАВ билан биргаликда ҳар ойнинг 12 - санасида пахта толаси баланси ва сотиш, жумладан, экспорти ҳақидағи ахборотни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади.

9.2. Жаҳон пахта толаси бозорларидаги динамик ўзгаришлар шароитида ўзбек пахта толасининг рақобатбардошлиги

Жаҳонда 2000-2001 йилда пахта толаси ишлаб чиқариш 100.000 баелга қисқариб, 87,3 млн., истеъмол эса 200.000 баелга кўпайиб, 92,5 млн. баелга етди. Ўрга Осиё республикаларида ишлаб чиқариш 440.000 баелга камайган бир пайтда Австралия ва Бразилия мамлакатларида бу кўрсаткич 400.000 баелга кўпайди.

Пахта толасининг давр боши ва давр охиридаги захираси миқдорларини башпоратлаш натижалари шундан далолат берадики, жаҳон миқёсида унинг давр бошидаги захираси 700.000 баелга қисқариб, 40,1 млн. давр охиридаги захираси 900.0 баелга пасайиб, 35,1 млн. баелни ташкил этди. Шундан Хитойга 350.000 баелга тенг дастлабки захира ўзгариши тўғри қелди. Шуни таъқидлаш лозимки, жаҳон пахта толаси бозори узоқ тарихга ва анъяналарга эга ҳамда қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари бўйича юқори дараҷада ташкиллашгандан бозорлардан ҳисобланади. Бунга сабаб ҳалқаро кооперациянинг кенг ривожланишилди.

15-жадвал

Жаҳонда пахта ишлаб чиқариш (млн. тонна)

Мамлакатлар	Показр						
	1995/1996	1996/1997	1997/1998	1998/1999	1999/2000	2000/2001 июл	2000/2001 август
АҚШ	3,9	4,1	4,03	3,0	3,7	4,2	4,2
Хитой	4,8	4,2	4,6	4,5	3,8	3,5	3,8
Ҳиндистон	2,9	3,0	2,7	2,8	2,7	2,7	2,7
Покистон	1,8	1,6	1,6	1,4	1,8	1,6	1,6
Ўзбекистон	1,2	1,04	1,1	1,0	1,15	1,1	1,07
Франко-Африка купласи	0,7	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Туркия	0,85	0,8	0,8	0,8	0,8	0,77	0,77
Австралия	0,44	0,61	0,67	0,72	0,72	0,7	0,72
Бразилия	0,4	0,3	0,4	0,46	0,63	0,63	0,7
Греция	0,46	0,3	0,35	0,4	0,44	0,41	0,41
Болгария	2,85	2,38	2,69	2,26	2,26	2,	2,13
ЖАҲАИ	20,3	19,13	19,9	18,4	18,9	19,05	19,0

Дунёда пахта толасини энг кўп истеъмол қиласидиган мамлакатлар жумласига Хитой (4,8 млн.тонна), Ҳиндистон (3,0 млн. тонна), АҚШ (2,2 млн. тонна), Покистон (1,6 млн. тонна) ва Туркия (1,2 млн. тонна), Европа Иттифоқи мамлакатлари (1,1 млн. тонна) ва Бразилия (0,91 млн. тонна) киради.

Жаҳон пахта толаси бозоридаги таклиф йилига ўртача 27,8 млн., истеъмол эса 20,1 млн. тоннани ташкил этади.

16-жадвал

Жаҳондаги йирик пахта ишлаб чиқарувчи мамлакатлар ва уларнинг утушлари (фойизда)

Макомлар	АҚШ	Хитой	Ҳиндистон	Покистон	Ўзбекистон	Туркия	Австралия	Болгария
1997/98	21	23	13	8	6	4	3	22
1998/99	16	22	15	9	6	4	4	24

Манба: USDA, decembre 1999

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг пахта толасини сотиб оладиган йирик ҳамкорлари Араб Амирликлари, Германия, Россия, Жанубий Корея, Швецария, Буюк Британия, Туркия, Қозогистон, ва Нидерландия, қисман савдо қиласидиган мамлакатлар Испания, Сурия, Португалия, Миср, Эрондир.

17-жадвал

Ўзбекистонда пахта ишлаб чиқариш, истеъмол қилинганда ва экспорт қилини динамикаси (минг тонна)

Йилар	Этажи маҳсулотлари	Хозисфирлик	Минг тонна		
			Ишлаб чиқариш	Истеъмол	Экспорт
1993/94	1676	810	1,358	170	1288
1994/95	1529	824	1,248	170	1250
1995/96	1498	834	1254	180	940
1996/97	1500	714	1062	105	1042

Бутун ўзбек пахтаси Европада етакчи ўринини эгаллайди ва бошқа пахта навлари билан муваффақиятли рақобат қиласди. Пахта толасининг йирик истеъмолчилари Фарбий ва Шарқий Европа ҳамда Узбек Шарқ бозорларида жойлашган. 1990 йилдан то 1999 йилгача ўзбек пахтасининг экспорти 238,8 минг тоннадан 795 минг тоннагача кўпайди.

18-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 1996-1999 йилларда товарлар экспорти (млрд. АҚШ долл.)

Йилар	Пахта	Кимё маҳсулотлари	Металл	Машини усткунлари	Озиқ овқат	Электр эн. ва ёчиши	Бошқа товарлар
1996	1748,3	111,3	160,5	130,3	205,4	276,6	1578,4
1997	1570,4	76,1	200,4	277,6	163,9	527,9	1201,1
1998	1361	51,7	180,7	146,6	111,9	277,8	1088,4
1999	883,7	101,8	138,9	103,2	206,7	371,5	1122

Манба: Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги. Ўзбекистоннинг иқтисодий йўналишлари.

Анъанавий Европа бозорларидан (Италия, Германия ва Франция) ташқари янги бозорлар Осиё миintaқасида хам очилди. Жумладан, 250 минг тонна пахта толаси Тайван, Индонезия, Тайланд, Хитой, Корея, Япония ва Гонконгта экспорт қилинмоқда. Кейинги йилларда Бразилия ва Туркия мамлакатларига хам пахта экспорт қилинмоқда. Жаҳон бозорида ўзбек пахтаси «Ўрта осиё толаси» деб туркумланди, унинг узунилиги 1-3/32. Бу эса қуйидагича ўқилади: ўртacha тола узунилиги (тола) биринчи класс, «ўрта» сифатли. Толамиз нархи «A» индексига тегишли параметрларнинг кундалик квотасига қараб белгиланади ва «коттон Аутлук» компанияси томонидан нашр қилинади. Квоталар бир фунтга тўланадиган АҚШ центларида ифодаланади. Ўзбекистон жаҳон бозорига чиқадиган портларга эга эмас.

Шунинг учун, ташқи савдодаги йирик муаммо самарали транспорт «йўлдаги»ни таңлаш ва экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш ҳисобланади.

Пахта толаси темир ва автомобиль йўллари орқали жаҳон бозорига олиб чиқилади. Жумладан, республика Болтиқбўйи портлари Венспилга, Клайпеда, Таллин, Рига ва Лиепаяга, Кавказ орти Мерсин (Туркия) портига, шунингдек, Гебел-аои портига (БАР), Эроннинг Бандар-Аббас порти, Владивосток орқали Находка портига чиқиши мумкин.

19-жадвал

Ўзбекистоннинг Жаҳон бозорига чиқиши бўйича муқобил йўлак (коридор)лари

Номинални порти	Транспорти тури	Транспорт чиқишшавар	Бошкаги
Рига порти	Темир йўл	Қазоқистон, Россия, Литвия	Болтиқбўйи маслаҳатлари, Шимолий Европа, Жанубий ва Шимолий Америка
Измаилъюс порти	Темир йўл	Қазоқистон, Россия, Украина	Жанубий Европа, Узоқ Ўзик, Жанубий Шарқий Азия
Санкт-Петбург	Темир йўл	Қазоқистон, Россия	Болтиқбўйи маслаҳатлари, Шимолий Европа, Жанубий ва Шимолий Америка
Брест-чоп	Темир йўл	Қазоқистон, Россия	Шарқий ва Европий Европа
Дружба	Темир йўл	Қазоқистон	Хитой, Жанубий Шарқий Осиё
Петровот - Забайкальск	Темир йўл	Қазоқистон, Россия	Хитой, Жанубий Шарқий Осиё ва Япония
Некрасов порти	Темир йўл	Қазоқистон, Россия	Хитой, Жанубий Шарқий Осиё, Япония, Шимолий ва Жанубий Америка
Поти порти	Темир йўл, паром, автотранзит	Туркманистон, Осорбайёном, Грузия	Жанубий Европа, Узоқ Ўзик, Жанубий ва Шимолий Америка
Мерсин-Бандар-Аббас портилари	Автомобиль	Түркменистон, Эрдан	Узоқ Ўзик (Хиндустон ва Пакистонга хам), Жанубий Америка
Мерсин-Бандар-Аббас	Темир йўло	Түркменистон, Эрдан	Узоқ Ўзик, Хиндустон, Пакистон, Жанубий Америка

Ўзбекистон бир неча халқаро пахта ташкилотлари, жумладан, Пахта бўйича Халқаро Маслаҳат қўмитаси Ливерпул Гвинея пахта уюшмаларининг тўла хуқуқли аъзосидир. Пахта бўйича Халқаро маслаҳат қўмитасининг Тошкентда бўлиб ўтган 55 Пленумида Ўзбекистон пахтасининг жаҳонда пахта ҳажми кўпайишидаги етакчи роли таъкидлаб ўтилди.

Олдин таъкидлаганимиздек, Ўзбекистон пахтаси бугун Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигига қарашли «Ўзмарказим-

пекс», «Инновация» ва «Узпроммашимпекс» савдо компаниялари орқали экспорт қилинмоқда. Бу компаниялар ахборот айирбошлил асосида халқаро етакчи компаниялар билан биргаликда ишлайдилар, Улар қаторига Дуновант, Гленкор, Пол Рейнхард, Мередис Жоун, Луис Драфурс, Ралли Бразерс, Штахел ва бошқалар киради. Кейинги йилларда экспорт қилинаётган пахта толасининг нархи «коттон Аутлук» квоталари ёрдамида ўрнатилмоқда.

Экспорт қилинаёттан пахта толасининг асосий қисмини иккита ташкилот: «Узвнештранс» (темир йўл) ва Ўрта Осиё транс (моторли транспорт) амалга оширади.

9.3. Ташкил иқтисодий фаолиятда пахта толаси экспорт салоҳитини оғизириш йўллари

Пахта толаси экспортиning иқтисодий самарадорлиги дараҷаси кўп жиҳатдан жаҳон бозоридаги конъюнктура вазияти ва нархлар даражаси билан белгиланади. Шу сабабли бозор жараёчининг ривожланиш тенденция ва қонуниятлари таҳдиди алоҳида аҳамиятга эга.

Бозор муаммолари, бозор вазиятини белгиловчи омиллар ҳар доим бир хил эмас, улар ўзаро боғлиқликда намоён бўладиган комплекс тусга эга.

Бозорниң сифими, рақобатчиларниң бозордаги аҳволи ва уларниң умумий сотиш ҳажмидаги улушки, айни шу муддатдаги талаб ва таклифнинг нисбати, бундай нисбат сабабларига яқин келишувида товарга бўлган талабнинг ўзгариши тенденциялари энг муҳим омил ҳисобланади.

Пахта маркетинги мажмуасида кўйидаги тузилмалар мавжуд:

- бозорниң потенциал имкониятлари, яъни пахта толасига бозор талаби;
- мижозларни жалб қилиш мезонлари ва моделлари (биржалар, харид марказлари);
- бозорни сегментларга бўлиш;
- пахта толаси нархлари даражалари;
- нарх сиёсатидага омиллар (чегирмалар, устамалар);
- қонувлар, меъёрлар, битимлар ва маҳсус регламентлар.

Рақобатчилар кураши.

Бизнинг бевосита рақибларимиз: АҚШ, Хитой, Покистон.

Потенциал рақиблар: Австралия, Миср, Жазоир.

Билвосита рақиблар: сунъий толаларни ишлаб чиқарувчилар.

Асосий рақибларниң баҳоланиши: бозор квоталари, бозордаги позициялар, устуњлик ва камчиликлар.

Жаҳон пахта бозоридаги рақибларнинг ҳолатини таҳдил этайлик.

АҚШ дунёдаги йирик пахта ишлаб чиқарувчилардан бирори, географик худудий жойлашиши, иқлим шароити ҳамда турпроқ унумдорлиги қулайлиги билан ажралиб туради. АҚШ да йилига ўртача 5 млн. 200 минг гектар ерга пахта экилиб, гектаридан 700-800 кг тола олинади. Шундай қилиб, худудда йилига ўртача 4,0-4,2 млн.тонна пахта толаси ишлаб чиқарилади.

Жаҳонда пахта экспортининг 80%и Шимолий Америка мамлакатлари улушига тўғри келади. Жумладан, Мексика, Канада, Гондурас, Доминикан Республикаси бу хомашёнинг йирик харидорлариидир. АҚШнинг жаҳон пахта бозоридаги улуси 20-30% атрофида ўзгариб туради. Америка пахта толасининг йирик хародорлари Узоқ Шарқ мамлакатлари (Япония, Жанубий Корея, Гонконг), шунингдек, Фарбий Европа ва Канада мамлакатлариидир.

Кейинги йиллардаги Америка пахтасининг йирик истеъмолчилигига Хитой, Япония, Корея, Индонезия, Мексика, Таиланд, Тайван ва бошқалар ҳам кўшилди.

20-жадвал

Хитойда пахта ишлаб чиқариш, уни истеъмол этиши, экспорт ва импорт қилиши динамикаси

Мавсузлар	Экспортин майдонлари, минг.т	Хосилдорлик, кг/га	Ишлаб чиқариш, минг.т	Истеъмол, минг.т	Экспорт, минг.т	Импорт, минг.т
1993/94	4985	750	3379	4600	166	176
1994/95	5528	785	4342	4500	40	884
1995/96	5422	879	4767	4500	5	663
1996/97	47753	884	4203	4600	2	787

Кейинги йилларда Хитой пахтани экспорт қиласидан мамлакатидан импорт қиласидан мамлакатга айланди. Утган мавсумларда бу худудда пахта хосилдорлиги йилдан-йилга ошиб бормоқда. Хитой пахтасининг аксарият қисми кўлда, атиги 5%и машиналарда терилади.

Ҳиндистон

Бу мамлакат пахта стиштириш бўйича дунёда учинчи ўринда туради. Пахта Ҳиндистон ахолиси кийим-кечакка бўлган эҳтиёжининг 90%ини қондиради ва мамлакат иқтисодиётida катта роль ўйнайди.

Ҳиндистон пахтани истеъмол қилиш бўйича ҳам жаҳонда учинчи ўринда туради. Кейинги йилларда пахта экин майдон-

лари ортиб борди ва 1999 йили 9 млн. гектарга етди. Ҳосилдорлик нисбатан паст ва ўртача. Ҳиндистонда йилига 3 млн. тонна пахта толаси ишлаб чиқарилади ва деярли барчаси истеъмол қилинади. Айрим йиллари 150-190 минг тонна экспорт қилинади. Импорт қилинадиган пахта толаси ҳажми кейинги йилларда камайиб борди. Бутунги қунда бу борадаги қўрсатгич 10 минг тонна атрофида.

Покистон

1990 йилдан бошлаб Покистон жаҳонда пахта етиштириш бўйича тўртинчи ўринда. Унинг ишлаб чиқаришдаги улуши ўртача 6,5%ни, истеъмолдаги улуши эса 5%ни ташкил этади. Бу қўрсатгичлар кейинги йилларга нисбатан муҳим турганлиги сабабли Покистоннинг Жаҳон пахта толаси бозорига, айниқса, пахта нархига таъсири катта бўлмоқда. Пахта етиштириш ва унинг истеъмолига давлат аралашуви ҳам сезиларли даражада.

Жаҳонда толалар (пахта, жун, кимёвий толалар) истеъмолида пахтанинг салмоғи 49 %. Тўқимачилик хомашёси балансида пахта улуши ҳали ҳам илгаригидек юқори. Бу, пахтанинг универсал сифатлари ва уни турли мақсаддаги буюмлар ишлаб чиқаришца кўллаш мумкинлиги туфайлиdir.

Мутлақ қўрсаткичларга кўра, дунёда пахта истеъмоли ҳажми ошиб бормоқда. Бу, назаримизда, биринчидан, аҳоли соницнинг ўсиши ва ип газлама маҳсулотлари истеъмолига талабнинг ошиши, иккинчидан, иссиқ ва мўътадил иқлимли мамлакатларда пахтадан ишланган буюмлар зарурлиги, учинчидан, пахтадан ишланган буюмларнинг сунъий толалардан ишланган буюмларга нисбатан рақобатбардошлиги билан боғлиқ.

Пахта дунёнинг 70 дан ортиқ мамлакатида етиштирилади ва 100 дан ортиқ давлатда истеъмол қилинади. Дунёда етиштирилган пахтанинг асосий қисми АҚШ, Хитой, Ҳиндистон, Покистон ва Ўзбекистон улушкига тўғри келади. Пахта толасининг асосий истеъмолчилари Ёвропа мамлакатлари, Япония, Корея, Гонконг ва Тайвандир. Ҳозирги вақтда дунё бўйича 36,2 млн. гектар ерда пахта етиштирмоқда. Бу жаҳон дехқончилигига ишлатиладиган ерларнинг 2% га тенг.

Дунёда пахта толаси ишлаб чиқариш 18-20 млн.тонна ўртасида бўлиб, йиллик ўсиш ўртача 200-220 минг тоннани ташкил этади.

Келажакда пахта толасига бўлган талабнинг ўсиши кутиломжда. Бунга пахтачиликда рентабелликнинг ошиши, ҳосилдорликнинг ўсиши ва ишлаб чиқариш харажатлари камайиши, бино-барин, пахта таннархнинг ҳам пасайини сабаб бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш харажатлари жаҳон пахта бозорида нархни белгиловчи асосий омил ҳисобланади.

Ўзбекистон пахтасининг рақобатбардошлигини таъминлаш борасидаги маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, бир томондан, ишлаб чиқаришда маркетинг мухити ва бозорга доир фаолият шарт-шароитларини ўрганишни, иккинчли томондан эса, республика пахтачилик мажмуининг рақобатбардошлиқ позициялари ва ички имкониятларини, жумладан, унинг ишлаб чиқариш ресурслари ва экспорт имкониятларини баҳолашни талаб қиласди.

9.4. Ўзбекистоннинг пахта толаси экспортига доир стратегияси

Ҳар бир мамлакат мутлақ ва нисбий қиёсий устуњликлардан келиб чиқсан ҳолда маълум стратегик аҳамиятта молик маҳсулотни экспорт қиласди. Масалаң, Саудия Арабистони нефтни, Чили қалай ва мисни, Зоир каучукни экспорт қилишга ихтинослашган.

Ўзбекистон ҳалқаро меҳнат тақсимотида хомашё етказиб берувчилик роли билан ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам республиканинг хомашё (ассосан пахта толаси)ни экспорт қилиш соҳасидаги имкониятлари ғоят катта. Ўзбекистон дунёда пахта етиштирувчи илгор бешта мамлакат қаторидан ўрин олган. У пахта толасини экспорт қилиш бўйича АҚШдан кейинги — иккинчи ўрични эгалтайди.

Пахта нархининг пасайиши, кутилганидек, тўхтади: Collook «A» индекси (ушбу индекс Шарқий Европа портларига келиб тушган бешта энг паст нархлар бўйича ўртacha индекс) 1999 йилнинг декабрь ойида бир фунт пахта учун 44 центни ташкил этган бўлса 2000 йил марта ойига келиб, 57 центга етди. Бу ҳол пахтанинг ўч ой давомида нархи 30% ўсишидан далолат беради. У куйидаги омиллар билан изоҳланади:

- Хитойда пахта ишлаб чиқариш ҳажмининг ва жумладан, дунё бозорига таклифининг камайиши кутилмоқда;
- Покистон таклифи ҳажми ҳам кафолатланмаган;
- АҚШда ишлаб чиқариш ҳажми оддинги йилдагига нисбатан анча баланд бўлиши кутилмоқда, бироқ шуни ҳам таъкидлаш керакки, Collook «A» индекси ва Нью-Йорк нархларининг бир ҳил суръатларда ўсиши кузатилмади.

21-жадвал

Дунё бўйича пахта тақлифи ва тақсимланиши (млн.тонна)

	1997/98 й.	1998/99 й.	1999/2000 й.	2000/2001 й.
Нисеб чиқариш	20,07	18,64	19,7	21,08
Истиком	17,30	18,97	20,67	23,94
Экспорт	5,91	5,36	5,80	6,20
Захорасар	9,90	9,77	9,28	8,44

Манба: Халқаро Пахта қўмитасининг интернет ҳисоботи

22-жадвал

Пахтанинг асосий ишлаб чиқарувчилари (минг тонна)

	1998/1999 й.	1999/2000 й.	2000/2001 й.
Хитой	4501	3900	3700
АҚШ	3030	3694	4200
Хиндустон	2710	2750	2700
Пакистон	1480	1800	1550
Узбекистон	1000	1150	1100
Туркия	882	580	840
Австралия	726	670	680
Бразилия	521	622	700
Юнонистон	390	428	380
Миср	230	229	186
Бошкадар	2263	2447	2138

Манба: ICAC – The World Cotton Outlook

Пахта толасининг экспорт ҳажми (АҚШ доллари қийматида) 1997 йилда деярли 10 фоизга, 1998 йилда эса 14 фоизга камайди. 1998 йилда пахта ҳосили 1997 йил нисбатан 12 фоизга кам бўлган. 1998 йилнинг мавсуми охирида пахтага бўлган халқаро талаб 1997-1998 йиллардаги мавсумга нисбатан икки фоизга пасайтан. 1998 йил давомида дунё бозорларида пахтанинг нархи 36 фоизга пасайди. Шуни айтиш лозимки, одатда, пахтани импорт қилиб келган Хитой охирги вақтларда пахтани соғ экспорт қўлиувчи давлатта айланди. Бундан ташқари, пахта экспортидан тушадиган даромаднинг ўсиш истиқболи пахта ҳосилдорлиги пасайишни билан анча чекланган. 1999 йилда жами маҳсулотлар экспорти ҳажми 1998 йилдагига нисбатан 9 фоизга камайди. Ушбу камайиш асосан пахта экспорти 35 фоизга ва металлар экспортидагига нисбатан 23 фоизга қисқарсанлиги натижасида содир бўлди.

2000 йилнинг биринчи чорагида олдинги йилнинг шу даврига нисбатан пахта толаси экспорти 20,8 фоизга камайишни натижасида умумий маҳсулотлар экспорти 1,7 %га камайди.

Пахта экспорти ва нархининг йиллик ўзгариши

Йиллар	Экспорт	Нархлар
1995	119	122
1996	99	82
1997	90	92
1998	86	98
1999	64	81

Кадим замонларда Осиё ва Европани бирлаштирувчи карvon йўллари Ўзбекистон заминидан ўтган. Ўрга Осиё, ҳозирги Ўзбекистон худудидан пахта Ўрга ер денгизи, Яқин Шарқ ва Китик Осиёга етиб борган. Пахта, уни ишлаб чиқарадиган Ўзбекистон иқтисоди аҳамиятли.

Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, «...пахта Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий кудратидир, у республика мустақиллигида муҳим хомашёдир». Мустақиллик йилларида республика пахта соҳасидаги стратегиясини ўзgartирди. Бу стратегиянинг мақсади пахта соҳасидаги якка ҳокимликни бартараф этиб, максимум миқдорга тенг тола ишлаб чиқаришидир. Баланслаштирилган сиёсатни амалга ошириш натижасида пахта ишлаб чиқариш барқарорлашди, дон ишлаб ҳажми чиқариш ортди ва республикада дон мустақиллигига эришилди.

Бутун Ўзбекистон пахта етиштириш бўйича жаҳонда бешинчи ўринда турди, жаҳон экспорт илинадиган пахтанинг 20 фоизини беради. Республика бу мавқеини сақлаб қолмоқда. Чунки пахта толаси жами экспорт ҳажмининг қарийб 80 фоизини ташкил этди ва у валюта тушумининг муҳим воситаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси бутун пахта толасини сотиш бўйича жаҳондаги 80 дан ортиқ мамлакат билан шерикчилик қилади. Республика изоҳи иқтисодий ривожланган давлатлар жумладан, АҚШ, Буюк Британия, Канада, Швецария, Туркия сингари мамлакатлар билан савдо айланмаси кенгайтиргани сезилмоқда.

Ўзбекистоннинг ўнта йирик савдо ҳамкорлари қаторига Германия, Россия Федерацияси, Жанубий Корея, Швецария, Буюк Британия, Туркия, Қозоғистон, Нидерландия ва Бирлашган Араб Амириклари киради. Кейинги йилларда, шунингдек, Сурдия, Испания, Португалия, Миср, Эрон билан иқтисодий алоқалар ва савдо соҳасида прогрессив ўзгаришлар юз берди.

Ташқи савдони жуғрофий нұқтаи назардан таҳдил қылмоқчи бўлсак, унинг кўрсаткичлари қўйидаги: товар айланмасининг асосий қисми Европа мамлакатлари (40 фоиздан кўпроқ), ташқи савдо айланмасининг 25 фоизи Осиё мамлакатларига тўғри келади. Америка қитъасидаги мамлакатлар билан савдо айланмаси ҳажми келгусида янада ошади. Африка қитъасидаги, шунингдек, Австралия ва Океания мамлакатлари билан савдо айланмаси ҳажми ошишига қарамасдан, товар айланмаси ҳажми умуман жуда паст, яъни бир фоиз даражасида қолмоқда.

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, кейинги йилларда кумулятив ташқи товар айланмаси ҳажми 1,6 баравар, жумладан, узоқ хориждаги мамлакатлар билан савдо ҳажми 2 баравар, яънин хориждаги мамлакатлар билан эса атиги 4,5 фоизга кўпайди. Ташқи савдо айланмасининг тез тараққий этишига монаңд равицида Ўзбекистондан товарлар ва хизматлар экспорти кенгайди. Хориждан истеъмол товарлари, машина ва жиҳозлар, озиқ-овқат маҳсулотлари импорти ҳам кўпайди. Хорижий мамлакатларга товар экспорти ҳажмининг кўтайдиши унинг таркибидағи анъанавий товарлар, жумладан, пахта толаси миқдори ошишига сабаб бўлди. Бугун ўзбек пахтаси Европа қитъасида етакчи ўринда туради ва у Жанубий Америка қитъаси, АҚШ, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида етиширилган пахта толалари билан муваффақиятли рақобатлашади. Пахта толасининг асосий истеъмолчилари Фарбий ва Шарқий Европа ҳамда Узок Шарқда жойлашган. Оддинг таъкидлаганимиздек, кейинги 11 йилда ўзбек пахтасини узоқ хорижий мамлакатларга экспорт қилиш икки баравар кўпайиб, 850000 тоннага етди. Анъанавий Европа бозорига, жумладан, Италия, Германия ва Францияга 1997-98 йилда 300000 тонна пахта толаси сотилган бўлса, Осиё минтақасида янги бозорлар кашф этилди. 1997/98 йили 250000 тоннадан ортиқ пахта толаси Тайван, Индонезия, Тайланд, Гонконг, Корея, Япония ва Хитойга сотилди. Ўзбек пахтасининг Жаҳон пахта бозорида ўзбек пахтаси мавқеи юқори бўлганлиги учун унинг экспорти ҳажми Бразилия ва Туркияга ҳам сезиларли даражада кўпайди.

Халқаро майдонда ўзбек пахтаси стандарти Ўрта Осиё толалари туркумига киради: узулиги 1-3/32, яъни 1 класс ўрта толали. Ўзбек пахта толасига нарх «А» индексига тааллуқли кундалик квоталарга биноан ўрнатилади ва у «Котлук ЛТД» пахта компанияси томонидан нашр қилинади. квоталар бир паундга тўғри келади, АҚШ центида белгиланади.

Жуғрофий асос қилиб С.И.Ф. шаклида Шимолий Европа портлари олинади. Ўзбекистон денгизга чиқадиган портларга эга

эмас. Таңки савдодаги йырик муаммолардан бири экспорт-импорт операцияларини бажарадиган самараали транспорт йўлаги (коридор)нни яратишdir. Шу нуктаи назардан темир ва автомобиль йўллари имкониятларини яхшилаш зарур. Жумладан, шу тариқа Республика Болтиқ дентизи портлари: Вентспилс, Клайпеда, Таллин, Рига, Лиепая; Закавказия йўлаги (коридори) орқали Поти-Ботуми, Ильичевск, Одесса, ундан сўнг Мерсин (Турция) портигача; шуюнгдек, Гебе-Али (БАА), Эроннинг Бандар-Аббас порти орқали ҳам дengизга чиқиши мумкин. Узоқ Шарқда Владивосток орқали Находка портига пахтани етказиш имкони бор. Транспорт тармоғининг бунчалик хилма-хиллиги пахта толаси бозорлардаги янги харидорларига катта имкон туғдиради. Пахтани экспорт қилиш борасидаги бу ишларни амалга оширишдан ташқари Ўзбекистон бир неча ҳалқаро пахта ташкилотларининг ҳақиқий аъзоси бўлди. Жумладан, у пахта соҳасида Ҳалқаро Маслаҳатчилар кўмитаси, Ливерпул пахта Уошмаси, Гвинея пахта Асоцисијасига аъзо.

Ҳалқаро пахта маслаҳати бўйича қўмитанинг Тошкентда ўтказилган 55-ялши мажлисида иштирок эттан ҳужумат ва савдо вакиллари Ўзбекистонининг жаҳонда пахта ишлаб чиқаришни кўпайтиришдаги етакчилик ролини тан олиди. Шуни ҳам таъкидлаш зурурки, кейинги йилларда республика молия доираларида ҳам барқарор ишончли обрўга эга бўлди. Эндиликда ҳалқаро аҳамиятта молик бўлган қўшина чет эл банклари Тошкентда ўз ваколатхоналарини очиб, республика иқтисодиётига катта ҳисса кўшимокдалар.

Иқтисодиётдаги бу событқадамлик ишлаб чиқаришни қайта технологик қуроллантиришни рағбатлантириш ҳамда аҳолининг ҳаётий эҳтиёжларини ҳал этувчи ижтимоий аҳамиятга молик лойиҳаларни амалга оширишдан иборат. Ўзбекистон иқтисодијининг ривожланишида экспортга йўналтирилган тармоқлар ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш тизимини тараққий эттириш катта аҳамиятга эга. Шу сабабли иқтисодни ривожлантиришда асосий ургу чет эл сармоясини жалб қилиш натижасида шундай тармоқларни тараққий эттиришга берилиши зарурки, улар хомашё ўрнига рақобатбардош, тайёр маҳсулотларни экспорт қилишга йўналтирилган бўлсин. Бугунги кунда стратегик аҳамиятта эга бўлган тармоқлар ва лойиҳалар жумласига енгил саноат, туризм, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини қайта ишлап тармоқларини киритиш мумкин.

Енгил саноатни тараққий эттириш ва такомиллаштириш тузилмаси, тизими «пахтачилик-тўқимачилик саноати – қайта ищлаш саноати»ни барло этиш рентабеллик даражасини бир

неча баробар оширишга ҳамда республика валюта туплуми миқдорини кўпайтиришга олиб келади. Шу туфайли чет эл сармоясими, аввалимбор, қайта ишлаш саноатига жалб этиш зарур, чунки ҳомашёни чуқур қайта ишлаш кўшимча қиймат миқдорини оширади.

Чет эл капиталини, айниқса, экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга жалб қилиш катта аҳамият касб этади. Республика ишлаб чиқариш тармоқларини қайта жиҳозлаш дастурига биноан, енгил саноатга чет капиталини олиб кириш анча кўпаяди. Тўқимачилик саноатини ривожлантириш дастурига биноан тармоқдаги 9 корхона техник жиҳатдан қайта жиҳозланиб, пахта толасини қайта ишлаш сифати яхшиланди, чет эл жиҳозлари импортига асосланган янги корхоналар Япония, Италия, Бельгия, Германия фирмаларининг жиҳозлари билан қуроллантирилди.

Чет эл сармоясимиңг тўқимачилик тармоғи ривожланишга режалаштирилган ҳажми 14 млрд АҚШ долларига тенг.

«Ўзбек ипаги» хиссадорлик жамиятига техникани қайта жиҳозлаш учун 36,5 млн. доллар сарфланиши режалаштирилган. Экспортниң жуғрофиясини оптималлаштириш ҳамда асосий ташки иқтисодий ҳамкорлар билан товар айирбошлишдаги баланс мувозонат ҳолатини таъминлаш зарур.

Ўзбекистон экспорти таркибида индустрисал мамлакатларга сотиладиган пахта толаси етакчи ўринни эгаллайди. Европа иттифоқи томонидан Ўзбекистонга тўқимачилик саноати маҳсулотларини экспорт қилиш учун квота вжратилиши бу мамлакатларга экспорт номенклатурасини диверсификациялаш учун имкон, тармоқни фаол ривожлантириш учун эса замин яратди.

Келгусида экспорт ҳажмини оширадиган соҳалардан бири республика машинасозлик корхоналариdir. Уларниң маҳсулотларни сотиш бозорлари МДХ бозорларицир. Республиканиң ташки савдо айланмасидаги МДХниң улуши 2000 йилда 37 физни ташкил этди. Бу мамлакатлардан енгил ва юқ машиналари, самолётлар ва бошқа машинасозлик маҳсулотларини сотиб оладиган давлатлар таркиби Россия ва Украина киради. Ривожланаётган мамлакатларниң машинасозлик маҳсулотларига бўлган талаб келгусида бу бозорларни ҳам забт этиш бўйича чора-тадбирлар белгилашни тақозо этади.

Ўзбекистонда ташки инвестициялар учун қулай иқдим яратилганилиги туфайли мустақиллик йилларида жалб этилган жами инвестициялар ҳажми 11 млрд. АҚШ долларига етди, чет эл капитали иштироқида 3800 дан ортиқ корхоналар барпо этилди.

Қисқача холосалар

Жаҳон бозорига интеграциялашувда Ўзбекистон пахта мажмуми экспорт салоҳияти жаҳондаги рақобатнинг асоси ҳисобланади.

Жаҳон пахта толаси бозоридаги динамик ўзгаришлар шароитида ўзбек пахта толасининг рақобатбардошлиги халқимиз манфаатини белгиловчи асосий кўрсатгичdir.

ТИФда пахта толаси экспорт салоҳиятини ошириш асан маркетинг фаолиятига боғлиқ.

Ўзбекистоннинг пахта толаси экспортига доир стратегияси асан халқаро меҳнат таҳсимоти асосида амалга оширилмои лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувда Ўзбекистон Республикаси пахта мажмуси қандай экспорт салоҳиятига эга?

2. Экспортни ривожлантириш ва жаҳондаги рақобатбардошлини ошириш кўрсаткичлари салоҳиятичи?

3. Жаҳон бозорига интеграциялашувда Ўзбекистон пахта мажмусининг экспорт салоҳиятичи?

4. Жаҳон пахта толаси бозорларидағи динамик ўзгаришлар шароитида ўзбек пахта толаси қай даражада рақобатбардоц?

5. Ўзбекистонда пахта ишлаб чиқариш, унинг истеъмоли ва экспорти, динамикасига таъсир этиш омилларини кўрсатинг.

6. Ўзбекистон Жаҳон бозорига чиқишининг муқобил йўлак (коридор)лари борми?

7. Ташки иқтисодий фаолиятда пахта толаси экспорт салоҳиятини ошириш-нинг қандай йўллари мавжуд?

8. Ўзбекистоннинг пахта толаси экспортига доир стратегияси нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ишмухамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.

2. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М.: МГУ, 1997.

3. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистан», 1996.

4. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.

5. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. В.В. Радаева и А.В. Бузгалова. М.: МГУ, 1995.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАРИ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ВА ЖАҲОН ИҚТИСОДИГА ИНТЕГРАЦИЯСИ

10.1. Трансформациянинг умумий тавсифи

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Қозогистон, Қирғизистон, Тоҷикистон давлат раҳбарларининг Тошкент учрашувида Марказий Осиё мамлакатлари истиқлолга эришганидан кейинги биринчи ўн йиллик «ўта масъулиятли ва улкан тарихий аҳамиятга эга давр», эканлигини таъкидлади. Бу даврда мустақил давлатчиликни барпо этиш билан биргаликда, трансформация (яъни, иқтисодий тизимларни қайта шакллантириш асосида бир ижтимоий тизимдан иккинчисига ўтиш) ҳамда жаҳон хўжалигига интеграция жараёнлари энг долзарб вазифалар қаторидан жой эгаллади.

Ушбу жараёнларнинг дастлабки босқичида янги, мустақил давлатларнинг кўпчилигига ишлаб чиқариш ва даромад соҳалида кескин пасайиш юз берди. Иқтисодиёт бўйича 2001 йил Нобель мукофоти совриндори Ж. Стиглиц ана шу ҳолатни таърифлаб, бундай дейди: «Россиядаги ва сабиқ Иттифоқ (СИ) қа кирган бошқа кўпчилик мамлакатлардаги ислоҳотларнинг муваффақиятсизлиги фақатгина тўғри иқтисодий сиёсатни амалга ошира олмаслик билан боғлиқ эмас. Уларнинг негизи чукурроқ бўлиб, бозор иқтисодиёти асосларини тушуниб етмасликка, шунингдек, институтцион ислоҳотлар асосларини етарлича англамаслик бориб тақалади. Ушбу давлатларнинг кўпчилиги жиддий ютуқларга эриша олмаслиги самаралироқ иқтисодий сиёсат олиб бориш учун уларда имкониятлар борлигидан ҳам далолат беради».

Сабиқ Иттифоқ таржибидаги бўлган, бугун мустақил ҳисобланган мамлакатларнинг ҳар бирида ўтган давр ичидаги тажрибаларни ўрганиш бу борада муайян хulosаларга келиш ва бозор ислоҳотларини ўтказишда самаралироқ йўлларни ташлаш учун зарур. Бироқ ана шу муаммолар атрофидағи фикр-мулоҳазалар ҳамда мунозаралар асосан Марказий ва Шарқий Европа (МШЕ) мамлакатларида, Россияда, камроқ даражада эса Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) аъзо бошқа давлатларнинг ўтиш даври жараёнини таҳлил қилишдан иборат бўлиб қолди. Марказий Осиёдаги беш давлат бу борада энг кам эътибор берилган мамлакатлар жумласидандир. Фақат кейинги пайтлардагина чет

элларда бу мамлакатлар ҳақида ҳам батызи нашрлар пайдо бўлди, лекин уларнинг тажрибасини яна ҳам чўкурроқ ва ҳар томонлама ўрганиш ҳамон долзарб бўлиб турибди.

Иқтисодий ўсиш, айниқса, сабиқ Иттифоқ республикалари орасида Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми 2001 йилда 1991 йил даражасидан ошиб, 103 фоизга кўпайиши неғизидаги омилларни ўрганиш - ўтиш иқтисодиётига асосланган мамлакатлар учун назарий ва амалий жиҳатдан баъзи янги сабоқларни бериши мумкин. С. Фешер ва Р. Сахей фикрларига кўра, Ўзбекистон 26 сабиқ социалистик мамлакатлар ичida «ЯИМ ўсишига ўтиш даври тамойилларининг стандарт тавсияларини тўлиқ қабул қилимаган ҳолда эришган икки давлатнинг биридир». Халқаро валюта фонди (ХВФ) эксперtlари Ўзбекистондаги «иқтисодий ўсиш жумбоги» ни ечишга бир неча бор уриниб кўришди. Лекин бу уринишлар, асосан, неоклассик монитаризм ғоялари нуқтаи назаридан олиб борилди. Бу борадаги бир томонлама чекланганликни бартараф этиш учун эса ана шу жумбокқа баҳо беришда бошқа бир назарий-услубий ёндашиш ҳам талаб этилади.

Ўтиш даври ҳамда иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида иқтисодий ривожланиши омиллари нималардан иборат? Айни бир хил ислоҳотлар мажмуи ўтиш давридаги турли мамлакатларда нима учун турлича натижка бермокда? Ўзбекистон иқтисодий модели ва тажрибаси ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий сиёсат борасида нима учун «ўтиш даври жумбоги» даражасида ўрганилмоқда?

Ана шу саволларга жавоб беришдан олдин ҳар бир мамлакатда тизимлар трансформацияси ва дастлабки шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг тадрижий сабоқларини ҳар томонлама ва чўкурроқ ўрганиш талаб этилади. Ана шундагина амалга ошириладиган сиёсат бошқа бир вазиятда бошқача натижаларга олиб келиши мумкин бўлармиди, деган саволга жавоб бериш имкони бўлади. ЯИМ ўсишига катта таъсир қилган эркинлаштириш ва макроиктисодий барқарорлик жараёнлари билан бирга дастлабки шарт-шароитларни ҳам ҳисобга олиш ўтиш даври мамлакатларига нисбатан ўтган асрнинг 90-йиллари иккинчи ярмида қўлланила бошланди. Факат яқиндагина, ХВФ ва Жаҳон банки ҳисоботларида ва нашрларида [de Melo, Denrzer, Geld ва Tenev (1997 й.); Wolf (1997 й.); Havittllshri, Гzvorsk va van Ruden (1998 й.); oeck ва Kostral (1998 й.); Zetelmeyer (1998 й.); Taube ва Zetelmeyer (1998 й.)] амалга оширилаётган ислоҳотларда дастлабки шарт-шароитларнинг иқтисодиёт юксалишига таъсири бирмунча таҳлил қилина бошланди.

Лекин шунга қарамай, тизимлар трансформацияси жараённида маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичларини белгиловчи омил сифатида дастлабки шарт-шароитнинг мутлақ ва нисбий аҳамиятига оид масала хусусида баҳс-мунозаралар давом этмоқда ва бу масалани янада чуқурроқ ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда. Бу борада фақат рақамлар билан кифояланиш етарли эмас. Зоро, биргина микдорий кўрсаткичлар орқали мунозарани ҳал этиб бўлмайди.

Бироқ таъкидлаб ўтиш жоизки, Марказий Осий мамлакатларида иқтисодий тизимларни қайта шакллантириш ҳамда бу мамлакатларининг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнларини қиёсий тадқиқ ва таҳлил қилишда минтақанинг ўзида ва ундан ташқарида тўпланган тажриба етарлича ўрганилмаган.

Марказий Осиё давлатлари миллий бозорларининг институционал ва таркибий тайёрлиги, шунингдек, банк-молия тизимиининг ривож топган институтлари етарли эмаслиги; экспортга йўналтирилган рақобатбардош қайта ишлов саноатининг маҳсулоти қамлиги; ушбу мамлакатларининг олдинги тизимдан мерос қолган ва ишлаб чиқариш кучлари технологик жиҳатдан жаҳон андозаларидан орқада қолган иқтисодининг таркиби; ташки савдо, валюта сиёсати ва ташки қарз муаммолари етарли даражада эътиборга олинмаган.

10.2. Ўрта Осиё мамлакатларида трансформация жараёнининг назарий ва услубий негизлари

Иқтисодий жараёнларда трансформация жараёнларининг таҳлилига етарли институционал эволюцион нуқтаи назардан ёндашилмаган. Ўтиш даври иқтисодиётини бошдан кечираётган мамлакатлардаги иқтисодий сиёсатни, кўпчилик чет эллик муаллифларнинг ҳам назарий, ҳам амалий тадқиқотларида кузатиш мумкин. Жараёнларда макроиктисодий эркинлаштириш ва барқарорлаштиришнинг тайёр қолилларига ортиқча ургу берилиши, шунингдек, иқтисодиётда ўтиш даврини бошидан кечираётган, алоҳида олиниган ҳар бир мамлакатда мавжуд бўлган хос шаронтларни атрофлича ҳисобга олмасликни кузатиш мумкин. Бундан ташқари, бу жараёнда иқтисодий ривожланишнинг узоқ муддатли стратегик ва истиқболли вазифаларини етарлича баҳолай олмаслик ва устуворлик қисқа муддатли вазифаларга берилганлиги сезилади.

Ўтиш даврининг дастлабки ўн йиллиги тизимларни қайта ташкил этиш, яъни марказлаштирилган тарзда режалаштиришига

асосланган маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган ислоҳотларга амалда анча мураккаб ҳамда тассавуримиздагига нисбатан узокроқ давом этадиган жараён эканлигини кўрсатди. Иқтисодий сиёсат борасида ги етакчи хорижий тадқиқотларчининг ўтиш даврига оид турли муаммоларга бағишланган тадқиқотларида ҳамон бир қатор масалалар ўз ечимини топганича йўқ. Фикр-мулоҳазалар турлича бўлиши ва сиёсий иқтисодга ёки эконометрик таҳдилларга асосланганликдан қатъи назар, улар бу мамлакатлар тавсия қилган иқтисодий сиёсатни етарли даражада амалга оширганлари учун тизимлардаги ўзгаришлар жараёнида жиддийроқ тўсиқларга дуч келганиликларини кўрсатишига мўлжалланган.

Услубий нұктай назардан «институцион қопқонлар» ибораси кириллган. Бу ибора ўтиш даврида эволюцион тарраққиёт қонунларини етарли эътиборга олмаслик натижасида иқтисодий сиёсат билан мавжуд иқтисодиёт ўргасида юзага келадиган қарама-қаршиликлар оқибатларини изоҳлаш учун кўлланилади. «Институцион қопқонлар»нинг жудаям қалтис шакллари шу ҳолларда намоен бўладики, унда сиёсий ўзгаришлар ижтимоий ва иқтисодий институтларниң даражаси ва табиатига мос келмайди, давлат ва ҳалқ янги имкониятлардан керакли даражада фойдаланишга тайёр бўлмайди. Ана шундай ҳолатда кутилган натижалар билан воқеалик ўргасида, харажатлар билан даромадлар, имкониятлар билан мақсадлар ўргасида катта тафовутлар юзага келади.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда амал қилинган стратегия ва сиёсат тизимларидағи ўзгаришлар оқибатда мутлақо турлича, беъзи ҳолларда эса тескари натижаларга олиб келиши мумкин бўлди. Шу маънода барча мамлакатлар ўтиш даврининг иш босқичида, гарчи турли даражада ва кўринишларда бўлса ҳам, «қопқонлар»га илинди (юқори ёки гиперинфляция, давлат бюджетидаги юқори дефицит; ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиши ва саноат инқизози; камбагаллашувнинг жадалтапиди ва даромаддаги тенгиззлик). Буларнинг кўпларига ташки иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш интизоми барбод бўлганилиги, шунингдек, глобаллашувга хос бўлган «қопқон»лар (ташки савдода ҳамда молиявий тангликлар, жорий операциялар хисобида ги узлуксиз дефицит, капиталиният четта чиқиб кетишни ва ташки қарз тобора кўпайиши олдида ожизлик) сабаб бўлди. Ўтиш даври ҳамда глобаллашув «қопқонлар»и, яъни тизимларни қайта шакллантиришдаги «қопқонлар» дастлабки шарт-шароит билан амалга ошириллаётган сиёсат ўргасида номувофиқдик кўпроқ содир бўлган давлатларда хатарлари оқиб очиб берилади.

Махсулот ишлаб чиқариш кўламлари ва унинг ялпи па-

сайиши сабаблари ўтиш даврининг илк босқичларидаёқ намоён бўлади. Булар турли усууллар, шу жумладан, статистикадаги ва услубиётдаги мавжуд хатолар билан ҳам изоҳланади. Бироқ ЯИМ микдорини ўтчаща кўпшимча тарзда яна уч гурӯҳ омилларни эътиборга олиш керак. Булар қўйидагилардир:

- бошлангич институционал, иқтисодий ва ижтимоий шартшароитлар;
- ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши (собиқ СЭВ) ва парчаланиши;
- давлат назоратининг бекор қилинини натижасида юзага келган саросималик ва тизим парчаланишидаги «қопқонлар» билан боғлиқ бошқа ҳолатлардир.

Маҳсулот ишлаб чиқаришининг пасайиши сабабларини аниқлаш ва тизимли ўзгариш билан боғлиқ бошқа «қопқон»ларни ўйгунаштириш учун таҳлангган ва олиб борилган сиёсатни унинг мавжуд институционал ва бошқа омиллар билан мувофиқлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқиши муҳим ва зарурдир.

Таҳлиллар шунки кўрсатадики, иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган мамлакатлардаги ўта қаттиқ макроиктисодий барқарорлашув ҳам реал ЯИМ ҳажмига салбий таъсир ўтказади.

Шуни таъкидлаш керакки, тубдан эркинлаштириш сиёсати иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган мамлакатларда ишлаб чиқариш ва тўлов балансига салбий таъсир кўрсатди. Тизим ўзгаришлари жараёнида, «очиқ эшиклар иқтисодига анча эҳтиёткорлик билан ёндашган, ташқи ва ўз ички бозорларида юз бераётган ўзгаришларга прагматик тарзда муносабатда бўлган мамлакатлар иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан қаралганда камроқ шикастландилар. Шу билан бир вактда амалда туб ислоҳотлар ўрин олган ички ва ташқи сиёсат фаолиятини ялпи эркинлаштирган давлатлар кўпроқ даражада зарар кўрди.

24-жадвал

Марказий Осиё мамлакатларида ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва инфляция даражаси ҳақида айрим маълумотлар (1991-2001 й.)

Давлатлар номи	Инфляция максимум даражага етган йил	Инфля- циясининг максимум даражаси	Барқарорлашув дастурларини ицга тушириш санаси	Инфляция 40% дон пастга тушиши йил	Энг кам ЯИМ ишлаб чиқарсан йил	Энг кам ЯИМ 1989 й.га инеба- тказ. дис.да
Қазоғистон	1992	2984,1	Ноябр 1994	1996	1995	55,0
Қирғизистон	1993	1363,0	Май 1993	1996	1995	50,4
Тоҷикистон	1993	7343,7	Февраль 1995	1994-1998	1996	39,2
Туркманистон	1993	9731,6	Ноябр 1997	1997	1997	42,0
Узбекистон	1994	1281,0	Ноябр 1994	1998	1995	83,4

Туб ислоҳотлар ва инвестицияларнинг камайиши. Капиталнинг четта чиқиб кетиши анча сезиларли бўлди ва батъзи ҳолатларда ташки молиялаштиришинг умумий ҳажмидан ҳам ошиб кетди. Ички ва ташки хусусий инвестициялар бир меъорда кўпайишини таъминлай олмаган мамлакатларда инвестицияларнинг камайиши айниқса, кўпроқ салбий натижаларга олиб келди. 25-жадвалда ўтиш даври мамлакатларининг турли гурухларига оид бир қатор иқтисодий кўрсаткичлари көлтирилган.

Хусусийлаштириш ва капиталнинг четта чиқиб кетиши. Фалаж қилиб даволаш» тарафдорлари илгари сурған учта асосий унсурнинг бири эркинлаштириши ва макроиктисодий барқарорлик сингари жадал хусусийлаштиришдан иборат эди. Бу, ўз навбатида, тизимларни кайта шакллантиришда жиҳдий силожишларга олиб келди. Хитой ва Вьетнам тажрибаси шуни кўрсатадики, ўтиш даврининг бошларида йирик миқёсда хусусийлаштирмасдан туриб ҳам бозор ислоҳотлари соҳасида жиҳдий ютуқларга эриши мумкин экан. Туб ислоҳотлар йўлидан боргани мамлакатларда ўтиш даврининг дастлабки босқичида молиявий институтларнинг етишмаслиги, хусусийлаштиришдаги «ваучер» щакллар, жамият бойликларини яшириш ва ошкор тарзда згаллаб олиш ҳамда катта миқдордаги капиталнинг четта чиқиб кетиши маҳсулот ишлаб чиқариш камайишида муҳим сабаблардан бири бўлди.

Ўтиш даврининг дастлабки босқичида бюджет сиёсатининг аҳамияти.

Баъзи тадқиқотларда (B.G.Schwartz (1994 й.)) иқтисодиётни ўтиш даврида бўлган мамлакатларда бюджетнинг қисқариши билан маҳсулот ишлаб чиқариш ўртасида ўзаро яқин алоқадорлик борлиги қайд этилмайди. Ваҳоданки, МШЕ ва МДҲ мамлакатлари, хусусан, Марказий Осиё давлатлари матълумотлари таҳдили натижасида маълум бўлдики, ана шу икки ҳолат бир-бири билан чамбарчас боғланган. Шунингдек, ўтиш даврининг дастлабки босқичида бюджет омилларидан босқичида маҳсулот ишлаб чиқариш кескин камайишига йўл қўйилмаган (масалан, Польша ва Узбекистонда).

Молиявий воситачилик ва иқтисодий ўсиш. Schumpeter (1912 й.) таъкидланишича, иқтисодиётни ривожлантирища банклар ғоят муҳим аҳамият касб этади, зеро, улар пул омонатларидан фойдаланувчи компанияларни яхши таълантиришига таъсир кўрсатган ҳолда фоизлар ўзгариши орқалигина эмас, балки бошқа ўйлар билан ҳам иқтисодиётни ривожлантириш суръатларига самарали турткы бериши мумкин. Шундай қилиб, Шумпетернинг молия ва тараққиёт бўйи-

ча мұлоқазалари унумдорликнинг ўсиши ва технологиянинг ўзгаришига банк фаолияти биринчи навбатда таъсир этади, деган фикрни көлтириб чыкаради. Кейинчалик маътум қилинган назарий моделларда ҳам (Diamond [1984й.]), Boyd ва Prescott (1986 й.), King ва Levine (1993й), Levine (1997 й.)) банклар ва иқтисодий фаоллик ўртасидаги бөллиқлик таъкидлаб ўтилған.

25-жадвал

Иқтисодий ўтиш даврига хос мамлакатлар ва Марказий Осиё давлатларига оид макроиндијий күрсаткычлар (1989-2001й.)

Ўтиш даври мамлекетлари (А) түртти хар хил гурулы ва (Б) Марказий Осиё	Маҳсулот ишлаб чиқарыш	Инвестициялар (ИИ) (Міннен салттаған ялпы және инвестициялар жекесі)	Инфляция	Монетизация коэфф. Ви (м/ЯИМ)	Бюджет дифицити
А					
1. МИШЕ мамлекетлари	-3,1	23	72,8	-18	-4,5
2. Болгария мамлекетлари	-28,5	26	120,6	-41	1,8
3. МДХ мамлекетлари (4-6 бүгін көрмейді). 27,4	-27,4	26	384,2	-52	5,7
4. Ҳарбий ҳарәкетлар борғын МИШЕ ва соңын Иттифоқ мамлекетлери	-50,8	22	576,8	-52	-7,0
Б					
Ўзбекистон	4,7	28,3	257,3	-50	3,5
Қарғызстан	-33,1	20,8	163,1	-50	-9,7
Қоғозистон	-26,4	24,3	406,9	-57	4,9
Туркменистан	-34,1	...	584,2	-58	-1,6
Тажикистан (ҳарбий ҳарәкетлар қисебін олынды)	-51,1	26,4	390,5	-54	-8,8

Ушбу назария амалиётдаги далиллар билан ҳам тасдиқладади: ўтиш даври иқтисодиёттеги барча мамлакатларда ЯИМ нинг пасайиши жараёни молия секторининг қисқариши билан бирга содир бўлди. Натижада шу нарса аён бўлдики, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пасайиши қанчалик жадал бўлса, молиявий воситачиликнинг қисқариш даражаси шунчалик юқори бўлади. Ўтиш даври жараёнида молиявий воситачиликнинг пасайиб кетиши маҳсулот ишлаб чиқаришга бир қанча йўллар орқали таъсир қилиши мумкин. Молиявий воситачиликнинг бўшашиб кетиши маҳсулот ишлаб чиқаришда катта талофат-

ларга сабаб бўлган учта асосий кўринищда содир бўлади. Булар тўлов тизимидағи узилиш, реал сектордаги жамгарма ва амалда инвестиция сифатида ишлатилган маблағлар ўргасидағи фарқ ҳамда банк-кредит секторининг инқирози.

10.3. Ўтиш даврининг дастлабки босқичида Марказий Осиё давлатларида трансформация ва глобаллашув муаммолари

Марказий Осиё республикаларидағи собиқ Иттифоқ парчалиниб кетишидан олдин мавжуд бўлган дастлабки шарт-шароитни, шунингдек, ишлаб чиқариш омилилари билан бирга нисбий иқтисодий афзаликкларни ҳамда мавжуд бўлган тарроқиёт муаммоларини ўрганиш шундан далолат беради, Марказий Осиёдаги мамлакатларда ахвол турлича бўлган. Бир томондан, инвестицияларнинг камлиги ҳамда тутал ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш тизими бузилганлиги, буният оқибатида эса ижтимоий-иқтисодий тараққиётта муайян даражада путур етганлиги кўзга ташланади. Иккинчи томондан эса, хусусий тадбиркорликка юқори даражада мойиллиги бўлган малакали ахолининг мавжудлиги, табиий бойликлар, кўп меҳнат талаб қилинадиган ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги ахолисининг нисбатан катта улуши, шунингдек, жаҳон бозорига чиқиш мумкин бўлган товарлари борлигидир. Бироқ синчилаб ўрганиши натижасида шу нарса аниқландики, Марказий Осиё давлатларининг ҳар бири учун бу ҳолит турлича аҳамият касб этади.

Аҳоли ва меҳнат. Минтақа юқори малакали ва маданиятти бой бўлган кўп миллатли ахолига эга. Лекин шу билан бирга, ахолининг тез ўсиши (асосан балогатга етмаган болалар сонининг ўсиши) бошқа жойларга кўчиб кетиши ҳисобига саноатда, айниқса, унинг юксак технологик тармоқларида ишчи кучининг камайиб кетишини тўла қоплай олмайди. Оқибатда ноҳуш вазият рўй берди: меҳнатга ярокли аҳоли тўлиб-тошган ҳамда қишлоқ жойларида ва кичик шаҳарчаларда янги иш ўринарига талаб катта бўлган бир пайтда замонавий саноат тармоқларида ишчи кучи этишмай қолди.

Табиий бойликлар ва атроф-муҳит. Марказий Осиё ўзининг табиий бойликлари, айниқса, нефть, газ, раңгли ва қимматбаҳо маъданлари, хусусан, олтини билан ажралиб туради. Бироқ ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг аксарият қисми минтақадан жаҳон бозоридаги нархлардан анча паст даражада олиб чиқиб кетилган. Узбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Жанубий Қозогистон колхоз ва савдоzlари, асосан паҳтачилик билан шуғулланган. Сув ресурсларининг ҳаддан ташқари катта қисми паҳтачиликка ишлатилган. Натижада Орол дентизи фожиасига – XX асрнинг энг катта экологик инқирозлардан бирига йўл қўйилган.

Инвестициялар, ишлаб чиқариш ва истеъмол. Собиқ Иттифоқ ҳукмронлик қилган давр мобайнида барча Марказий Осиёning барча республикаларида, амалдаги инвестициялар ҳиссаси мамлакат бўйича ҳисобланганда анча юқори бўлган (Қозоғистон бундан мустасно). Бинобарин, бу республикаларнинг ўша даврдаги қолоқлигига асосий сабаблардан бири ҳам шу эди. Бунга, албатта, Марказий Осиёning табиий бойликлар ва қишлоқ ҳўжалик хомашёлари базасига айлантириш стратегияси ҳам ўз салбий таъсирини кўрсатди. Савдо-сотиқ ва миший хизматни қўшиб ҳисобланганда учинчи сектор – хизмат кўрсатиш соҳаси foят мужмал тарзда ташкил этилганлиги яширин иқтисодиётнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бироқ тадбиркорлик соҳасидаги фаолият ишлаб чиқаришда, ишчи ўринлари ва даромадда мавжуд бўлган катта тафовутларни йўқка чиқара олмади. Бунинг оқибатида ижтимоий-иқтисодий қолоқлик юзага келди, аҳоли жон бошига ҳисобланганда маҳсулот ишлаб чиқариш, даромадларни таҳсиллаш, турмуш даражаси ва сифати жиҳатидан улар собиқ Иттифоқдаги барча республикалар ичida энг паст ўринга тушиб қолди.

Собиқ Иттифоқда миътий даромадни таҳсиллаш ва қайта тақсимлаш тизими, хомашё нархлари билан тайёр товарлар нархи ўртасидаги номутаносиблиқ, товар айланмаси билан субсидиялар, солиқларнинг турли-туманлиги, шунингдек, олингани фойданинг нотўғри таҳсиланиши натижасида кўп жиҳатдан вазиятнинг ёмонлашувига сабаб бўлди. Айни бир пайтда, маъмурий-буйруқбозлиқ тизими туфайли иттифоқдош республикадар ташкил дунё билан алоқалари чекланганлиги сабабли бир-бирига қаттиқ боғланиб қолди. Уларнинг ҳажми ва ресурслар билан таъминланганлигидан қатъи назар МДҲдаги барча давлатлар, шу жумладан, Россия ҳам катта йўқотишларга учради. Улар маъмурий-буйруқбозлиқ тизимидан мутлақо бошибача муносабатли янги жамиятта аста-секинлик билан ўтишига ноқобил эдилар.

Собиқ Иттифоқ давридаги Марказий Осиё республикалари ривожланишида эришган муваффакиятларини инкор этмайди, бу бобдаги таҳдил бошлангич шароитларини, уларнинг қиёсий афзаликлиари нуқтаи назаридан мустақил ривожланишлари ва тўпланиб қолган муаммоларни янгидан баҳолашга ўринишидан иборат.

Собиқ Иттифоқ таҳназзули 15 республиканинг барчасида ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг, катта тушкунлик ва чуқур иқтисодий тангликтининг асосий сабабларидан бири бўлиши шубҳасиз эди. Собиқ Иттифоқ емирилишининг Марказий Осиё республикаларига зарбаси улар «субсидияланувчи» бўлганликлари учунгина эмас, асосан иқтисодий жиҳатдан бир-бирларига ҳаддан зиёд мутеликлари туфайли жуда сезиларли бўлди. Чунки, таҳсиллаш ва қайта таҳсиллаш тартиби 1970-йиллардан бошлаб Туркманистон, Узбекистон ёки Қозоғистоннинг фойдасига эмасди. Бироқ шакл-

ланган алоқаларнинг узилиши мазкур мамлакатларда ҳам оғир оқибетлар келтириб чиқаради. Масалан, собиқ Иттифоқнинг парчаланиши туфайли савдо айирбошлишнинг кескин бузилиши ва молиявий операцияларнинг издан чиқиши республикалар сиёсий мустақилликка эришгандан сўнг иқтисодий вазиятни сезиларли даражада ёмонлаштириди.

Утказилган тадқиқотлар давлатлар ўз мустақилликларига эришгандаридан сўнг юз берган иқтисодий жараёнларни, шу жумладан, инқироз ва уният вақти, чукурлигини яхшироқ тушунишга ва бу инқироздан қандай чиқиш йўлларини белгилашга ёрдам беради. Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, ислоҳот стратегияси бозор ислоҳотларнинг ва глобал иқтисодиёт ўйғунлашувининг босқичма-босқичлиги асосида нисбий мавжуд имтиёзлардан юқори даражада фойдаланиш учун ҳар бир муайян мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини хисобга олган ҳолда қабул қилинини зарур эди.

10.4. Қайта туб ўзгаришлар стратегияси

Умумий вазиятларга қарамай, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари ҳамда собиқ Иттифоқ таркибида бўлган давлатлар турлича имкониятга эга эди. Бу ўтиш даври муаммоларини ҳал этишини ва ягона жаҳон иқтисодиётига ўйғунлашишини қийинлаштириди. Бироқ, уларнинг барчасига янги муаммоларини, радикал ўзгаришларни асосан монитар усуслар ёрдамида ҳал этиш тавсия этилган эди. Бу йўл неолиберал назарияга асосланган. Бундай ёндашишининг моҳиятини қисқача тарзда А.Шляйфер (АҚШ) куйидагича ифодалаганди: «Эркинлаштириш ҳукуматнинг нарх-наво устидан назоратини бартараф этади, барқарорлаштириш ҳукуматга анча кескин бюджет чекловларини юклайди, хусусийлаштириш эса ҳукуматни тўғридан тўғри назоратдан маҳрум этади».

Тизимларни қайта шакллантиришнинг дастлабки ўн йиллик тажрибаси, айниқса, МДҲ даги кўпчилик мамлакатлар тажрибаси ҳам ўта либерал «less-is-more» тарбиялигига асосланган сиёсий ўтиш даврида улар учун энг мақбул йўл бўлганинигидан далолат беради. Узоқ мутдатли ривожланиш мәқсадларига зарар етказмаган ҳолда ўтиш даври чикимларини минималлаштириш учун қандай стратегия зарур? Асосий вазифалардан бири – тизим ўзгаришларининг энг мақбул стратегиясини танлаш ва амалга ошира оладиган давлат барпо этилиши лозимлиги кўрсатилади. Кучли ва самарали саноатлаштириш сиёсати бозор иқтисодиётининг зарурий компонентларидан бири бўлиши зарур. Босқичма-босқич ўтиш стратегиясини амалга оширишга қодир бўлган давлатнинг тутган ўрнини аниқлаш йўли билан институтционал эволюцион иқтисодиёт назариясига тегишли ҳисса қўшишига ҳаракат қилинди.

«Тартибга солишта барҳам бериш» (*de-regulation*) га қара-

ма-қарши давлат ёрдамида институтлаштириш сиёсати. МДХ мамлакатларида амалга оширилган тизимларни қайта шақылантириш жараёни бир пайтлари бир бутун бўлган давлатда муво-фиқлаштириш билан шуғулланувчи мавжуд институтларга тезда барҳам бериш оқибатида юзага келган қийинчиликлар билан бевосита боғлиқ. Чунки, қисқа вақт ичида фақат монитаристик усусларга таянган холда мувофиқлаштирувнинг янги, бозор шароитига мосланган шакл-шамойилларини ишлаб чиқишнинг иложи йўқ эди. Жамиятнинг яратувчилик куч-қудрати, биринчидан, бошқарув сифатига, яъни ҳукумат амалга оширилаётган ислоҳотлар борасида аниқ вазифаларни қанчалик оқилюна қўя билиши ва буларни қанчалик самарали бажара олишига боғлиқ. Иккинчидан, жамият аъзолари ижтимоий ўзгаришларга қанчалик тайёр эканлиги, шунингдек, ислоҳотларни халқ қанчалик қизғин қўллаб-куватлаши муҳим аҳамиятга эга. Ислоҳотлар стратегияси умумий сиёсий, иқтисодий ва институтционал ҳозирликларга (шу жумладан, ижтимоий капиталга) қай даражада мос тушиши бу ислоҳотларни амалга оширишда муваффақият гаровидир.

Давлат ва индустрисиал сиёсат тартибга солишдан бятамом ва ялпи воз кетишининг муқобил жамоат мулкчилигига асосланган ва ҳаддан ташқари марказлашган маъмурий-буйруқбозлилк тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш борасида ўзгаришларни изчил равишда, секин-аста амалга оширишдан иборат. Бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиши бошқа иқтисодий институтларни юзага келтириш ҳамда ўтиш даврида изчил ва босқичли стратегияни тўла амалга оширишни тақозо этади.

Ўтиш даврида ислоҳотларнинг, саноат соҳасидаги сиёсатнинг халқаро кўламда синалган тажрибасини кўллаш тақозо этилади. Маълумки, иккинчи жаҳон урушидан сўнг саноат соҳасидаги сиёсат Японияда, кейинчалик эса Шарқий Осиё мамлакатларининг кўпчилигига янги самаралар берди. Бир неча ўн йилликлар давомида иқтисодий юксалишдаги юқори суръатлар ва барқарорлик борасида эришилган натижалар кутилмаган даражада ижобий бўлди, оқибатда 1990 йилларнинг бошларида бу ҳолатни «Шарқий Осиё мўъжизаси» деб баҳолашди. 1960 ва 1985 йиллар орасида аҳоли жон бошига ҳисобланган даромад Япония ва тўрт йўлбарс мамлакатларида тўрт карра, Жануби - Шарқий Осиёдаги янги индустрисиал давлатларида эса икки ҳиссадан зиёдга кўпайди. Айни бир пайтда ижтимоий омонатлар саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигига ҳам иқтисодиётнинг устувор секторларига инвестициялаш учун ишлатилди, ҳомийлик эса бу тармоқларни қайта тиклаш, уларнинг фаолиятини экспортга қаратиб, халқаро майдонда рақобатбардошлигини ошириш имконини берди.

Марказий Осиё мамлакатлари ҳам ўтиш даврининг бошлирида ёқ саноат соҳасидаги сиёсатнинг бальзи унсурларидан фойда-

ланиш мумкин эди. Масалан, тақлифнинг камайиб кетишига, кучайиб борган кредит етишмаслигига ва импортни эркинлаштиришга қарши «зарур» чора-тадбирлар кўриш лозим эди. Чунки булар оқибатда тақлиф томонида «фалаж ҳолатлар рўй беришига», корхоналарнинг ёпилиши, ишлаб чиқариш қувватларидан етарли фойдаланмаслик, инсон капиталининг малака йўқотишига олиб келди. Натижада бундай салбий оқибатларни макроиқтисодий баракарорлик сиёсати доирасида фақат бозор рағбатлари йўли билан тутатиш имкони бўлмади.

Маълум бир пайтда бундай сиёсат бюджетдан катта сарф-харажатлар қилишни ҳамда дефицитли молиялаштиришни талаб этар эди. Умумий инвестицияларнинг кўпайиши эса, маълум миқдорда пул-кредитнинг кириб келишига сабаб бўлди.

Иқтисодиётдаги «мўъжиза»нинг асосий сабоги шундан иборатки, қаттиқўллик билан амалга ошириладиган фискал ва монитар сиёсат оқилона бўлиши лозим, аks ҳолда мавжуд иқтисодиёт издан чиқиши ва иқтисодий ривожланиш имкониятларига птур етиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, бу сиёсат сунъий қопқонларга ҳамда маҳсулот ишлаб чиқарishнинг бетартиб камайишига сабабчи бўлмаслиги керак. Шунга кўра, ҳатто эътироф этилган барқарорлаштириш дастурлари ҳам кутилаётган инфляция даражаси ва бюджетдаги дефицит масаласида эҳтиёт бўлиши, мамлакатнинг муайян эҳтиёжларини ҳисобга олиши лозим.

Постсоциалистик давлатнинг мухим хусусияти шундан иборатки, бу давлат жамият ва иқтисодиётдаги тўла хуқмронлигидан воз кечиб, ўз вазифаларини давлат ва бозор ўртасида адолатли тарафа, демократик йўл билан қайта тақсимлашга ўтганини ифода қиласди. Бунинг учун эса, бозор муносабатларини жорий қилиш ҳамда иқтисодиётга давлат аралашувини чеклаш; давлат сиёсатидаги муваффақиятикларни бозор шароитидаги янги усуллар ҳисобига тутатиш; бир томондан эса, ўтиш даври жараёнида юзага қеладиган бозор тақчилликлари ва инқирозларининг кўпайишини давлат орқали жиловлаб туриш талаб этилади. Собиқ Иттифоқ худудида бундай давлатни барпо этиш ҳазилакам иш эмас эди, чунки, ҳаммасини бошдан бошлаш талаб этиларди.

Янги мустақил давлатларда ҳамда Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида амалга оширилган ислоҳотлар ютугини: хусусий секторнинг ривожланиши (катта ва кичик корхоналарни хусусийлаштириш, корхоналардаги таркибий ўзгаришлар); бозорлар ва савдо (нархларни эркинлаштириш, савдо ва валюта тизимлари, рақобатчилик сиёсати); молия муассасалари (банк соҳасида ислоҳот ва фоиз ставкасини эркинлаштириш, қимматли қофозлар бозорлари ва банкларга қарамайдиган молиявий институтлар) берган натижалар орқали киёслаб кўриш мумкин. Бу таққослар, албатта, мухим ва зарур, лекин етарли эмас. Бу борада яна бир ўлчов - тे-

гишли институтларга эга бўлган давлатни қандай барпо этиш ўтчови ҳам талаб қилинади.

Бозор институтларининг аҳамияти ошиб борган бир ҳолда давлат томонидан тартибга солишининг жорий этилиши ҳамда янги индустриал мамлакатлар даражасига етиб олиш келажакда янада етук ва эркин бозор иқтисодиётига ўтишда муҳим омиқ бўлиши лозим. Бироқ Марказий Осиё мамлакатларида ана шу даражага этилиши ҳамда ўтиш даври муаммоларини ҳал этиш, шунингдек, ривожланишига эришиш учун, энг аввало, давлат ва унинг иқтисодий воситалари кучайтирилиши, қайта курилиши лозим. Энг асосий вазифа – давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш воситалярига пугур етказмасдан, унинг маъмурӣ-бўйруқбозлиқ, марказдан режалаштириш сиёсатидан воз кечиб, бозор шароитига мослашиб, иқтисодиётни керакли даражада бошқара оладиган тузилмага айлантиришдан иборат. Давлатнинг фаол араслашиш сиёсати реал секторларни химоя қилиш нуқтани назаридан ҳам, иқтисодий ўсишга кўмаклашиш нуқтани назаридан ҳам анча тўғри бўлиб чиқди (26-жадвал).

26-жадвал

Марказий осиё мамлакатлари ҳамда Марказий ва Шарқий Европадаги баъзи давлатларда ишлаб чиқариш камайишининг давомийлиги ва даражаси (1990-2001 йиллар)

Диктаторлар	ЯПМнинг камайиши		Саноатга ишлаб чиқарувининг камайиши	
	давомийлик (йиллар)	камайиши (даражасигача)	давомийлик (йиллар)	камайиши (даражасигача)
Марказий Осиё				
Қазоғистон	8(1990-95,98,99)	1960 йиллар охири	6(1990-1995)	1970 йиллар боши
Киргизистон	6(1991-95,99)	1970 йиллар боши	6(1990-1995)	1960 йиллар боши
Тоҷикистон	7(1990-1996)	1950 йиллар охири	7(1991-1997)	1960 йиллар боши
Туркменистон	7(1991-1997)	1960 йиллар боши	6(1992-1997)	1970 йиллар боши
Узбекистон	5(1991-1995)	1980 йиллар боши	1(1992)	1988 йил
МШЕ (таклаб олинган)				
Болгария	6(1990-93,96,97)	1970 йиллар охири	5(1990-93,96)	1970 йиллар ўртаси
Чехия Республикаси	5(1990-92,98,99)	1970 йиллар охири	4(1990-93)	1970 йиллар ўртаси
Венгрия	4(1990-1993)	1970 йиллар охири	4(1990-93)	1970 йиллар ўртаси
Польша	2(1990-1991)	1960 йиллар ўртаси	3(1990-1992)	1970 йиллар ўртаси
Словакия	4(1990-1993)	1970 йиллар охири	5(1990-1994)	1970 йиллар охири

Индустримальлаштиришга қарши сиёсат («de-industrialisation») ўрнига фаол индустрисл сиёсат. «Де - индустримальлаштириш» гояси ўтиш даврида саноати ривожланган мамлакатларда марказдан режалаштиришга асосланган иқтисодиётдаги номутаносибликка бархам берадиган мантиқий ва объектив жараён сифатида «фалаж қилиб даволаш» тарафдорлари томонидан илгари сурилди. Бирок Марказий Осиё мамлакатларининг аксариятида саноат етарили даражада ривожланмаган, қишлоқ хўжалиги анча устувор бўяланлиги учун саноатизлаштиришга унчалик ҳожат йўқ эди. Марказий Осиё мамлакатларида кун тартибидаги асосий масала саноатнинг янги тармоқларини барпо этиш ва мавжудларини замонавийлаштириш асосида саноатни тезкор суръатлар билан ривожлантиришдан иборат эди. Шунга қарамай, Ўзбекистондан ташқари Марказий Осиёдаги ҳамма давлатларида «де-индустримальлаштириш» сиёсати фаол амалга оширилди. Ўзбекистонда мавжуд бўлган саноат тармоқларининг керакли миқдорда сяқланиб қолиши ва янгилари барпо этилиши асосида иқтисодиётни янада саноатлаштиришга ўтиш стратегияси жуда ҳам муҳим натижаларга олиб келди. Ўзбекистон хукумати мустақилликнинг биринчи йилиданоқ иқтисодиётда мавжуд секторларни ривожлантиришга ургу берди.

Ўтиш даври стратегияси ва индустрисл сиёсат. 15 та янги, мустақил давлат орасида Ўзбекистонда маҳсулот ишлаб чиқаришдаги камайиш узоқ давом этмаганилиги ва даражаси унчалик юқори бўлмаганилиги ҳамда ўтиш давридаги 26 давлат, айниқса, МДҲ мамлакатлари ичида саноат ривожида юқори суръатли тикланиши билан ажralиб туради (27-жадвал). Ушбу ижобий кўрсаткичлар кўп жиҳатдан давлатнинг амалга оширилаётган стратегияси ва саноатдаги фаол сиёсати натижасидир. Давлат томонидан тўғри танланган сиёсат дастлабки шарт-шароит ва иқтисод таркибидаги бирмунгич афзалликлардан фойдаланиш учун янги омиллар бўлди.

27-жадвал

Марказий Осиё давлатларида саноат ишлаб чиқарилиши кўрсаткичлари (1992-2000 йиллар)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Қозоғистон	86	73	53	48	49	51	49	51	58
Киргизистон	74	53	40	33	34	47	50	48	51
Тоҷикистон	76	70	52	45	34	34	36	38	42
Туркманистон	85	89	67	61	73	57	58	-	-
Ўзбекистон	93	97	98	98	100,9	105	109	115	122,4
МДҲ ўтчача	82	72	56	52	50	52	51	54	60

Манба: МДҲ мамлакатларининг саноати. МДҲ давлатлараро статистика кўмитаси, Москва, 1999 й., МДҲ 1999 йилда қисқача статистик тўплам. МДҲ давлатлараро статистика кўмитаси, Москва, 2001.

Бу ўтиш даврининг бошланишидаёқ бальзи қатта корхоналарнинг, айниқса, йирик саноат корхоналарининг барча чекланышларини шошма-шошарлик билан ва бирданига олиб ташламай, кредит ва субсидиялар билан маълум даражада қўллаб-куватлашни тақозо этди.

«Ўзбекистон аввал бошданоқ янада кескин равишда таркибий ўзгаришларни қайд этганда тўғри иш қўлган бўлар эди», деган фикрга қўшилиш қийин. Тузилмаларни шошилиничи ислоҳ қилиш яхши иқтисодий ўсиш билан тутаганини кўрсатувчи дағиллар собиқ Иттифоқ худудида ҳам, Марказий - Шарқий Европа мамлакатларида ҳам йўқ. Шарқий Осиё мамлакатларининг тажрибаси ислоҳотчи давлатнинг мавжудлиги иккинчи жаҳон урушидан кейинги таназзулни енгизда ҳам, бутун иқтисодий «юксалиш» даврида ҳам (камида 30-40 йил мобайнида) зарурый омил экантигини ишботлади.

Бу тажрибадан чиқариладиган асосий сабоқ қуйидаги тадбирлар амалга оширилишини тақозо этди:

- импорт ўрники қоплашнинг етарли даражасини саклаган ҳолда саноат ишлаб чиқаришнинг экспортга йўналишини кучайтириш;

- ўз даромадлари, жумладан, эркин алмаштирилдиган валюта даромадлари хисобидан саноат секторидаги инвестиция эҳтиёжига қаратилган сиёсатни ўтказиш;

- саноатнинг асосий тармоқларини, қайта ва қўшма лойиҳалар ҳамда корхоналар исосида янги кувватларни ва инфратузилмаларни барло этиш мақсадида бевосита хорижий инвестициялар учун очиқ тадбиркорлик мухитини яратиш;

- кўп маблағлар талаб қиласидиган лойиҳаларни рагбатлантириш ўрнига кўп меҳнат талаб қиласидиган кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш мақсадида миллӣй инвесторлар учун нисбатан кўпроқ имкониятлар яратиш.

Бу ўзгаришларни амалга ошириш учун хусусий секторни ривожлантириш сари янги қадамлар қўйилиши лозим. Кудратли хусусий сектор бўлмаса, турли тадбиркорлик ҳаракатлари қўллаб-куватланмаса, давлат ўтказадиган ўзгаришлар ва самарли саноат сиёсати ҳам, барқарор иқтисодий ривожланиш ҳам бўлмайди, халқ турмуш даражаси ҳам яхциланмайди.

Қисқача хулюсалар

Марказий Осиё мустақил давлатларининг жаҳон иқтисодиётига интеграцияси ўтиш даврининг устувор вазифалари билан биридир.

Ўрта Осиё мамлакатларида трансформация жараёнинг назарий ва услубий асосларини яратиш лозим.

Ўтиш даврининг дастлабки босқичида Марказий Осиё давлатларининг глобалиашув трансформация даражасини белгилайди.

Тизимларни қайта шакллантириш қайта туб ўзгаришлар стратегиясига боғлиқ.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Трансформация нима? Унга умумий тавсиф беринг.
2. Ўрта Осиё мамлакатларида трансформация жараёнинг назарий ва услубий негизлари нималарга асосланади?
3. Ўтиш даврининг дастлабки босқичида Марказий Осиё давлатларида трансформация ва глобаллашув муаммолари нималардан иборат?
4. Қайта туб ўзгаришлар стратегияси нималарни кўзда тулади?
5. Молиявий воситачилик ва иқтисодий ўсиш нима?
6. Давлат ва индустриял сиёсатнинг ўзаро алоқаси нимага боғлиқ?

Асосий адабиётлар

1. Ишмухамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Тексты лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
2. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М.: МГУ, 1997.
3. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистон», 1996.
4. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. / Пер. с анг. 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
5. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Радаева В.В. и Бузгалова А.В. – М., МГУ, 1995.

XI боб

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ГЛОБАЛ ИҚТИСОДИЁТГА ҚЎШИЛИШ СИЁСАТИ

11.1. Ташқи савдо ва глобал иқтисодиётга қўшилиш сиёсати

Собиқ Иттифоқ тарқалгач, Марказий Осиёдаги беш давлат – Қозогистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалар учун минтақа ва жаҳон миқёсидаги интеграцияга очиқ бўлишга интилди.

28-жадвал матълумотлардан фойдаланиб, 1991-2000 йиллар МДҲ мамлакатлари ва жаҳоннинг бошқа мамлакатлари билан олиб борилган савдо-сотик ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Бунда мустақил тарракқиёт йўллари ва тизимни қайта кўриш мобайнида савдо фаолиги даражасининг сусайиш сабабларини ўрганиш жоиз.

Иттифоқ даврида ҳам, у тарқалгандан кейин ҳам ташқи савдо Марказий Осиё мамлакатларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Уларда экспорт ва импортнинг ялпи миллий маҳсулотга нисбати ўртacha МДҲ дагига ўртacha кўрсаткичдан анча юқорироқ эди.

Ташқи савдо айланимаси нуқтаи назардан мустақил давлатларда учта босқични ажратиб кўрсатиш мумкин:

- биринчи босқич (1991 йилдан 1994 йилгача) собиқ Иттифоқнинг парчаланиш ҳамда ўзаро савдо ҳажми ва улушининг кескин камайиши бартараф этилиши билан боғлиқ;

- иккинчи босқич (1995 йилдан 1998 йил 18 августгача), анъанавий савдо шериклари билан оқилона муносабатни сақлаб туриш ва дунёнинг қолган қисми билан алоқаларни кучайтиришни давом эттириш йўлидаги турли уринишлардан иборат;

- учинчи босқич (1998 йил 18 августдан 2001 йилгача) жаҳон иқтисодиёти ва Шарқий Осиё молиявий инқизорларининг салбий таъсири билан боғлиқ. Уларнинг таъсири Россия пул бирлигининг девалвация қилиниши туфайли анча кучайди ва анъанавий бозорларда Марказий Осиёда ишлаб чиқарилган товарларнинг рақобатбардошлиқ даражасига ҳам таъсир этди.

Уч даврда ҳам Марказий Осиё давлатлари ўз ташқи савдоларининг жуғрофияси ва товар таркибига оид қийинчиликларга дуч келди, бу эса, умумий ташқи савдога салбий таъсир қилди.

Жаҳондаги ва минтақавий доирадаги сўнгги инқизорлар Марказий Осиёдаги барча давлатларнинг импортига ҳам салбий таъсир кўрсатиб, ташқи савдонинг умумий ҳажмини 1998 йилги нархларда кейинги ўн йилликдаги энг паст даражага келтириб

кўйди. Марказий Осиёдаги бошқа давлатлар билан рўйхатта олинган савдонинг кескин камайиши бундай тақаззулнинг бош омили бўлди. Бу савдо ҳажми саккиз йил олдингидан деярли саккиз баровар камайди.

28-жадвал

Марказий Осиё давлатлари экспорти ва импорти умумий ҳажмида МДХ мамлакатларининг экспорт ва импорт улуди (1991-2000 йиллар, % ҳисобида)

Давлатлар Йил	Қазоғистон		Кирғизистон		Тажикистан		Туркменистан		Узбекистон	
	Эксп.	Имп.	Эксп.	Имп.	Эксп.	Имп.	Эксп.	Имп.	Эксп.	Имп.
Мустақилий Ҷаҳонгарлар Ҳамдостлиги										
1991	90,7	85,99	97,2	80,0	76,7	81,8	94,7	78,7	84,1	82,3
1992	87,6	4,390	93,7	96,2	80,3	89,5	80,2	84,0	82,5	85,5
1993	83,6	261,1	65,3	91,3	52,6	61,9	70,1	78,3	73,7	81,3
1994	58,0	69,0	87,9	66,1	18,8	42,6	77,0	48,7	62,1	53,8
1995	52,9	69,6	65,8	67,7	33,6	59,0	49,4	54,6	39,3	40,7
1996	55,7	53,0	77,8	58,1	43,0	57,3	87,5	29,6	21,1	32,2
1997	46,0	54,0	52,8	61,4	36,6	64,3	60,1	55,0	33,0	27,0
1998	40,0	47,0	44,9	52,3	34,0	62,7	25,6	47,0	24,6	28,0
1999	26,0	43,0	40,0	43,0	46,0	78,0	41,4	31,6	30,1	26,4
2000	27,0	55,0	42,0	53,0	49,0	83,0	52,5	38,0	53,2	38,5
Россия										
1991	53,4	70,4	42,9	39,0	44,7	34,1	46,1	38,7	33,7	54,7
1992	65,4	61,8	37,2	61,2	39,2	40,8	16,2	53,1	44,1	56,5
1993	57,3	64,0	36,8	44,7	16,4	32,5	7,1	13,1	57,0	48,4
1994	44,5	36,3	17,2	21,9	30,0	15,2	13,2	10,5	26,7	28,4
1995	42,3	45,0	25,6	21,9	34,1	31,0	6,8	7,0	22,5	26,2
1996	44,3	55,0	26,6	20,8	28,3	29,8	10,6	11,8	11,6	18,8
1997	33,9	46,0	16,4	26,9	8,5	15,3	7,5	13,4	14,9	16,0
1998	28,9	39,4	16,3	24,3	8,1	14,1	4,9	13,1	12,8	15,8
1999	37,8	30,7	15,6	18,2	16,8	13,9	4,0	11,0	13,0	13,8
2000	33,5	48,7	12,9	24,0	33,0	15,6	41,1	14,3	28,3	14,3
Марказий Осиё давлатлари										
1991	12,6	10,5	30,7	29,0	13,1	30,4	29,9	7,9	10,4	17,5
1992	11,9	9,9	33,4	23,4	24,8	32,1	27,8	21,6	27,7	22,2
1993	10,7	17,5	-	-	-	-	16,2	-	-	-
1994	6,4	27,0	43,9	42,1	7,4	28,6	21,2	7,0	28,3	17,5
1995	6,5	14,6	35,9	43,0	21,2	41,8	8,6	4,8	10,9	10,1
1996	6,3	7,6	46,4	34,8	30,5	42,6	17,9	2,4	7,5	8,9
1997	5,0	3,7	33,2	31,7	28,4	45,0	12,9	15,2	10,2	6,6
1998	6,4	3,9	25,9	24,3	26,0	51,4	11,0	7,7	9,7	6,3
1999	3,3	3,7	22,9	22,4	27,3	39,5	6,2	3,1	11,3	7,0
2000	2,8	3,1	26,3	27,0	14,3	45,2	6,6	3,7	15,8	17,3

Изоҳ: «МДХга доир 1991 йилги маълумотлар собиқ Иттифоқ бўйича кўрсаткичларидан (Болгигубий давлатлари - Литва, Латвия, Эстония кўрсаткичлариниз) 1991-1993 йилларга доир маълумотлар реал атмашув курси бўйича ҳисобланган.

Ўша йилларда бу мамлакатларнинг жаҳондаги (МДҲ дан ташқари) мамлакатлар билан ташқи савдодаги нисбий улуши ошди. Кучли таназзул натижасида 1991-1995 йилларда Марказий Осиё давлатларининг умумий савдо ҳажмида анъянавий савдонинг улуши олис хорижий мамлакатлар билан бўлган савдо улушига тенглашди. Шундан кейинги йилларда собиқ Иттифоқ давлатлари билан савдо улуши жаҳоннинг бошқа қисми билан савдо улусидан ҳам пасайди ва уларнинг ўртасидаги тағовут камайди. Ташқи савдонинг ушбу икки сегменти ўртасидаги нисбат ўзгариб, 1991 йилдаги 7:1 нисбатдан 1997 йилда 1:1,3 нисбатта тушибди, яъни жаҳоннинг бошқа қисми билан савдо ҳажми ошди. Анъянавий савдо улупни мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда кескин пасайди.

Бу, асосан, Россия билан савдо айланмаси камайиши билан боғлиқ, 1997-1998 йилларда, айниқса, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистоннинг Россия билан савдо айланмаси 1991 йилдагидан анча кам бўлди. Бу кўрсаткич Қозогистон ва Қирғизистон учун ҳам муҳим эди, лекин 1998 йилги инқирордан кейин бу мамлакатларда ҳам жиддий камайиш тамоилии кўзга ташланди.

11.2. Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий ҳамкорлик

Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси, айниқса, биринчи босқичда, улар мустақилликка эришгандан сўнг, иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди. МДҲда савдонинг умумий ҳажми мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда кескин камайишига қарамай, 1992-1995 йилларда уларнинг кўпчилигига йиллик ўртacha ўзаро савдонинг ҳажми 1991 йилги даражадан юқори эди. Бу ҳол минтақада савдо тақсимотига ўзгариш киритиш имконини бериб, Қирғизистон ва Тожикистоннинг савдо соҳасидаги шериклари сифатида Ўзбекистон ва Қозогистон маъқенини ошириб, ўзига хос барқарорлаштирувчи омил бўлди. 1998 йилда Қирғизистон, Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлди. Қозогистон билан Ўзбекистон, Қирғизистондан қайта экспорт (ре-экспорт) қилинаётган истеъмол товарларидан саноат тармоқларини ҳимоя қилиш учун божхона-тариф чораларидан фойдаланишга мажбур бўлди. Қозогистон, Қирғизистон ва Тожикистон бир вақтнинг ўзида Россия ва Беларусь Божхона иттифоқига аъзо бўлиши, 2000 йил октябрида Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятининг шаклланиши Ўрта Осиёда минтақавий ҳамкорликда муайян қийинчиликлар келтирди.

Лекин, Марказий Осиё давлатлари янада мустаҳкам мин-

тақавий ўзаро боғлиқликнинг объектив зарурлигини тан олган ҳолда савдо соҳасида ҳам, ресурсларни (сув, энергия ва бошқалар) бошқариш ва инфратузилмалар соҳасида ҳам минтақавий ҳамкорликни янада ривожлантириши зарурлиги Узбекистон, Қозогистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлат бошлиқлари-нинг 2001 йил 28 декабрдаги учрашувида яна бир бор тўла масъулият билан таъкидлаб ўтиди.

Ушбу учрашувда Марказий Осиё Иқтисодий Ҳамжамиятини Марказий Осиё Ҳамкорлиги ташкилоти деб қайта тузишга келишиб олинди.

1994 йилдан бошлаб Марказий Осиёдаги барча давлатларнинг МДҲ дан ташқари давлатлар билан савдоси умумий савдо ҳажмида экспорт кўрсаткичлари бўйича ҳам, импорт кўрсаткичлари бўйича ҳам жаҳоннинг қолган қисми улушки, айниқса, Узбекистонда (1998 йилда 73,4% ва 72,2%) тез ўеди. Савдонинг жутрофий тақсимоти анча ўзгариб, собиқ ўзаро иқтисодий ёрдам кеңгапидан Европа Итифоқи, Шарқий Осиё, Шимолий Америка ва Яқин Шарқ томон силжиди. 2000 йилда Маказий Осиё давлатларининг МДҲдан ташқаридан жойлашган асосий шериклари аввало Европа мамлакатлари (Германия, Буюк Британия, Швейцария, Нидерландия), сўнгра Шарқий Америка (АҚШ) ва Яқин Шарқ (Туркия, Эрон) мамлакатлари бўлди. Ташқи савдонинг умумий ҳажмида бу мамлакатлардаги шериклар иштирокининг улушки анча ошди.

Ташқи савдонинг товар таркиби муаммолари. Барча марказий Осиё давлатларининг экспорт товарлари асосан минерал ресурслар ва қиплок ҳўяжалик маҳсулотларидан иборат эди. Қозогистонда асосан нефть ва нефть маҳсулотлари, қора ва рангли металлардан, Қирғизистонда олтин, тамаки ва жун; Тожикистонда алюминий ва пахта толаси, Туркманистонда табиий газ, пахта толаси, нефть ва нефть маҳсулотлари, Узбекистонда пахта толаси, олтин, табиий газ ва рангли металлар экспорт қилинади (кўпчилик МДҲ мамлакатларига экспорт товарларнинг шундай таркиби характерлидир).

Импортуга келганда эса, асосан озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқа истеъмол моллари, шунингдек, нефть ва нефть маҳсулотлари (Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистонда, кейинги икки мамлакатда эса яна газ) дан иборат бўлган. Кейинчалик импорт таркибида дон, озиқ-овқат маҳсулотлари ва хомашё улушки камайиб, машина-ускуналар кўпая бошлади. Бироқ мамлакат ичкарисида фойдаланиш учун импорт қилинаётган истеъмол товарларининг ўрнини қопловчи қайта ишлаш саноати товарлари ишлаб чиқаришни йўлга қўймай туриб, импорт қили-

надиган машина ва ускуналар улушкини кўпайтириш башзи давлатларда жорий операциялар хисоблари бўйича катта сурункали дефицитта, бошқаларида эса истеъмол моллари импорти ҳаддан ташқари қисқартирилишига олиб келди.

Ташқи савдо ва рақобатбардошлик.

1998 йилнинг августидаги Россия рублиниң девальвация қилинти Марказий Осиё товарлари рақобатбардошлигига билосита таъсир қилди. Айниқса, Россияниң Европа Осиё бозорларига экспорти (ёнилги, металлар) кўпайгани Қозогистон шундай товарларни экспорт қилишига кўпроқ таъсир ўтказди. Бошқа товарлар эса сифатсизлиги сабабли уларниң валюталари девальвация қилингандан кейин ҳам МДҲ дан ташқарида деярли сотилмай қолди. Бу экспортниң рақобатбардошлиги ва хилма-хиллиги кўп жиҳатдан валюта алмашув курсининг ўзгаришига ва миллӣ валюталарниң қадрисизланиши оқибатида нархларниң нисбийлигига эмас, кўпроқ тузилмалар ислоҳотига боғлиқлигини исботловчи далиллардир. Россиядаги рублиниң девальвация қилиниши Марказий Осиё давлатлари товарларининг ички бозорда ҳам, Россия бозорида ҳам, бошқа бозорларда ҳам рақобатбардошлигига катта салбий таъсир қилди.

Ташқи савдони янада кенгайтириш йўллари ва зарурлиги. Янги Марказий Осиё давлатлари мустақилликка эришгач, аввал бошданоқ жаҳон иқтисодиётига интеграциялашиш йўлида вужудга келадиган бир неча фундаментал муаммоларга ва турлича ташқи қийинчилкларга дуч келди. Бу муаммоларни ҳал қилиш йўли минтақавий ва глобал савдо-сотиқни кенгайтиришdir. Бу Марказий Осиё мамлакатларига нисбатан аввал савдо мижозларини, товарлар турларини ва транспорт транзит йўналишларини кенгайтириш ва ўзгартиришни ўз ичитга олади. Лекин, бу шароитларниң ҳаммаси зарур бўлса ҳам, бозор ислоҳотлари давом эттирилмаса ва ташқи савдо эркинлаштирилмаса, кутилган натижага эришиб бўлмайди. Жаҳон бозорига интеграция бўйича янги имкониятлардан кўпроқ фойдаланиш учун Марказий Осиё давлатлари аввало қўйидаги асосий масалаларнинг тегишлі ечимини топишлари зарур:

- корхоналар ўртасида бевосита ташқи савдони қўллаб-куvvatlash;
- ташқи савдо ва инвестиция инфратузилмасини, айниқса, ички ва ҳалқаро тўлов тизимини такомиллаштириш;
- валюта алмашуви сиёсатини ислоҳ қилиш. Акс ҳолда, инвестицияларни ҳало этиб, ташқи савдо имкониятларидан тўла фойдаланиб бўлмайди.

11.3. Глобалтапув муаммолари ва алмашув курси сиёсати

ХВФ маслаҳатчилари валюта алмашуви (конвертация)ни жорий этиш юзасидан шошилтиңч чоратарини кўриш, ўтиш давридаги мамлакатлар учун энг яхши кўрсатмадир, деган фикрни билдиридилар. Валюта алмашуви эркинлаштирилиши бозор ислоҳотларининг бошлинишида эмас, белки пировард нуқтасида амалга оширилиши кераклиги тўғрисида факат саноқли огоҳлантириштар бўлган эди. Бу ёндашувлардан бири ўтиш даврини валюта алмашувини эркинлаштириш билан бошлиши, иккинчиси тугаллашни тавсия қиласди. Ушбу икки ёндашувдан фарқлароқ ўзига хос янгича ёндашув таклиф этилади.

Марказий Осиё давлатларини валюта алмашув сиёсатига қараб икки гурӯхга ажратиш мумкин. Қирғизистон билан Қозогистон биринчи ёндашувини таъниди, Ўзбекистон билан Туркманистон эса ислоҳотларни аста-секин амалга оширишини афзал кўрди. Валюта алмашув сиёсатидаги тафовутта қарамай, глобал ва мунтақабий молиявий инқизороз Марказий Осиёдаги деярли барча давлатларнинг нозик макроинқизодий берқарорлиги учун оғир бўлди. Бунга Россиядаги молиявий инқизороз, айниқса, кутили салбий таъсир қиласди. Бу пайтда Қирғизистон, Қозогистон ва Тожикистонда пулнинг қадрсизланиши кучайди. Қозогистонда отгин валюта захиралари анча камайди. Қирғизистонда катта микдордаги ташки қарзни тўлаш муаммоси пайдо бўлди. Россия инқизорозига жавобсан валюта алмашувини билвосятига кучлироқ назорат қила боштаган Туркманистон билан Ўзбекистонда тўлов баланси ва милий даромадига салбий таъсир кузатишиди.

Хозирги вақтда Марказий Осиё давлатларининг кумулятив ташки қарзи (ўтиш давридаги ҳамма мамлакатларда ҳам шундай ҳол юз берган) ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигидаги шундай вазиятта тобора кўпроқ ўхшаб кетмоқда. Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатларда Россиядаги валюта инқизорози (1998 йил, 18 август) тўлов баланси ўртасидаги бевосита боғлиқликни эслатди. Тобора кучайиб бораётган ташки қарз муаммоси жорий операциялар, ҳисоблар ва капитал ҳаракати ҳисоблари бўйича сурункали тақчиллик билан боғлиқ бўлиб, халқаро захиралариниң тўлланнишига тўскинлик қилимоқда. Бинобарин, улар ташки қарз муаммоларига оид чораглар балансини мустаҳкамлашга қаратилган сиёсатни талаб этади, яъни жорий ва капитал ҳисоблар бўйича тупшумлар умумий ҳаражатлардан кўп бўлиши керак. Стандарт тавсияларда кўпинча:

- экспортни рагбатлантириш ёки товарлар ва хизматлар импортини камайтириш йўли билан жорий операциялар ҳисобдаги тақчиликни камайтиришга;
- импорт ўрнини босишга кодир бўлган ишлаб чиқаришни ривожлантариш ва саноатнинг экспортга мўлжалланган тармок-

ларига күмаклашиш учун бевосита хорижий инвестицияларни, хусусий ва расмий кредитларни жалб этиш йўли билан капитал ҳаракати ҳисоби бўйича салбий қолдикини камайтириш чораларини ўз ичига олади;

- кутилмагни ташқи салбий таъсир натижасида иккала ҳисобда ҳам салбий сальдо ҳолларда тўловсизликдан кутулиш учун халқаро расмий захираларни етарли даражада сақлаб туриш тавсия этилади.

Ташқи қарз динамикасини баҳолаш ҳамда келажак учун зарур тавсияларни олиш учун самарали таҳлилий восита сифатида қўйидаги асосий тенгламалар ва моделлардан фойдаланилади:

Биринчи – соф ташқи қаралар ҳажмини (хорижий валютанинг келиши ва кетиши балансига қараб изжобий ёки салбий) аниқлайдиган тенглама. Миқдор жиҳатдан у капиталнинг соф оқими, капитал оқими бруттоси, минус ўтган йилги амортизация билан тўплланган хорижий қарз қолдигининг фоиз тўловлари ўртасидаги тафовут сифатида ўлчанади. Уни қўйидаги математик тенглама билан ифодалаш мумкин:

$$BT = dD - rD \quad (1) \quad \text{ёки} \quad BT = (d-r) D \quad (1)$$

Бунда: D -тўплланган ташқи қарзининг умумий ҳажми;

d -ташқи қарзининг кўпайиш фоизи;

dD -соф капитал оқими ёки ташқи қарз умумий ҳажмининг кўпайиши;

r -ташқи қарзга тўланадиган ўргача фоиз;

rD -ташқи қарз бўйича йиллик тўловларининг умумий миқдори.

Тенглама (1) ушбу давлат билан хорижий давлат ўртасидаги капитал ҳаракати натижасида ҳар бир йил доирасида хорижий валюта миқдорининг камайиши ёки кўпайишини кўрсатади. Агар $d > r$ бўлса, мамлакатта валюта келади, лекин $d < r$ бўлса, хорижий валюта мамлакатдан чиқиб кетади. Бошқача айтганда, ташқи қарз жалб этилган капиталдан самарали фойдаланиш билан борлик бўлса, у ҳолда r кўпайган тақдирда ҳам BT изжобий бўлади, ташқи қарз қарздор мамлакатнинг на қисқа муддатли, на узоқ муддатли тарракқиёт истиқболига салбий таъсир этмайди.

Бу концепция заминидаги асосий гоя шундан иборатки, мамлакат унинг ҳисобини йилма-йил эмас, балки ташқи қарз олинган анча узоқ муддат доирасида баланслаши лозим. Бироқ бу мамлакат ҳар бир давр доирасида қарзининг тўлов даражасини менсимаслиги керак, деган маънони билдирамайди. Бундан ташқари, мамлакатнинг тўлов қобилияти ва қарзларини тўлашга қурдати этиши тўғрисидаги хулоса пировард натижада пульнинг жорий ёки бир қангя йил давомида тўлаш муддатларини аниқ кўрсатиб, мамлакат олган маъжбутиялар ҳажми тўғрисидаги ахборотга асосланishi лозим. Буни қўйидаги эконометрик тенглама билан ифодалаш мумкин:

$$(D_i - D_{i_{\text{KL}}}) = Y_i - rD_i - C_i - \Gamma_i - G_i \quad (2)$$

Бунда: $(D_i - D_{i_{\text{KL}}})$ - i давридан 1+1 давригача ташқи қарздан соғф ўзгариш;

Y_i - i давридаги ЯИМ (соғпул ўтказиш киритилген);

rD_i - i даври учун тұлаш фойз түлови;

C_i - i давридаги истеммол;

Γ_i - i давридаги ички инвестиция;

G_i - i давридаги давлат қаржатлары.

(2) тенгламадан келиб чыкадык, қарз міндері мәттүлум вакыт давомида мамлакатда ишлаб чықарынның күпайтириш ва истеммолни камайтириш, ички инвестициялар ва давлат қаржатларини камайтириш хисобига камайтирилиши мүмкін. Лекин мамлакат бир даврдан иккінчи давргача бундай қылыштың қодир бўлмаса ҳамда маҳсулот ишлаб чықариш, истеммол, ички инвестиация ва ҳукумат қаржатлари ташқи қарзин тұлаш учун зарур міндердан кам бўлмайдиган даражага етса, у ҳөнда мамлакат қарз инкірорига учрайди.

$$C_i + T_i + Q_i - Y_i < dD_i - rD_i \quad (3)$$

Бунда: dD_i - i давридаги мамлакатта келган хорижий валютанинг жами оқими;

rD_i - ташқи қарзни тұлаш натижасыда i даврида мамлакатдан чиққан хорижий валюта оқими;

$dD_i - rD_i$ - i давридаги ВТ.

Турли ташқи ва ички мураккаб омиллар d ва r га таъсир килиши, бу эса ташқи қарз муаммосининг кескинлашувига олиб келиши мүмкін. d ва r учун хос бўлган тамойиллар куйидагича: аввал мамлакатнинг умумий қарзи ким бўлган ва унинг күпайиш даражаси d , юқори тенденцияли бўлиши мүмкін. Аммо D күпайишинда, d кама бошлиайди. Чунки, ташқи қарзни тұлаш мамлакатта қўшимча капитал оқими ҳажмилга тенглашади.

Иккінчидан, ташқи қарз түпнанишининг дастабын босқочи нисбатан кам бўлади (кўпинча нисбатан), чунки бу босқичда асосий маиба муддатли ва тұлаш шартлари жиҳатидан имтиёзли расмий хорижий ёрдамдан иборат бўлади. Лекин кейинчалик r тең үсиси мүмкін. Бу тижорат банкларда бозор шартлари асосида олинган қисқа муддатли тижорат кредитлари билан борлиқ.

Мамлакат ташқи қарзлар бўйича ўз мажбуриятларини баяришга қодир бўлмаган пайтда дефолтдан халос бўлиши учун бундай вазиятни олдиндан кўришга имкон берадиган муайян воситаларга эга бўлиши мухимдир. Гегишли тенгламалар (1)-(4) дан фойдаланиш ташқи қарз кўлпайишнин асосий сабабларини міндерий ўлчаш учун фойдали бўлиши ва ташқи қарз жусусида түрги иктиносий сиёсатни танланашга кўмаклашиши мүмкін.

Иккى чеклашни таҳлил қилиш моделларидан расмий ёрдамга эҳтиёжни ва мамлакатнинг бу ёрдамдан самарали фойдаланиш қобиљиятини аниqlаш учун фойдаланилади. Бу моделлар умуман ташки қарзни ўтчаш учун ҳам фойдалашади. Қарздор мамлакатларнинг кўпчилигида ишқита асосий чеклаш мавжуд; инвестиция имкониятлари га нисбатан ички жамгармаларнинг етишмаслиги ва товар импортида валюта бўлган эҳтиёжга нисбатан хорижий валютагининг етишмаслиги. Бу чеклашларни бартараф этиш учун мамлакат қўшимча равишда хорижий валютани жалб этади. Бу эса кейингчалик ташки қарзнинг кўпайишига олиб келади.

Қарзнинг кўпайишини қўйидаги тенглама билан ифодалаш мумкин:

$$dD/D = rD + M \cdot E \quad (4)$$

Бундай dD/D , - қарз миқдорининг ўзгариши (биринчи ҳосила);
r - фойзнинг ўртача меъёри;

M - импорт;

E - экспорт.

Шу тариқа, бир вақтнинг ўзида тўлов балансининг ҳар уч кисмида ташки қарзнинг ўсиш ҳолати ва муаммосини баҳолашга имкон берадиган ташки қарзни бошқариш сиёсатини қўллаш ва миқдорий воситалардан фойдаланиш зарур. Шундай қилиб, ҳар томонлама ёндашувнинг умумий самараси ташки қарзнинг сурункали тусини бартараф этишга ёрдамлашиши лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтгаётган мамлакатлар ташки қарз муаммосидан ташкари ўз валюта бозорининг долларлашувига дуч келди. Янги миллий давлатларнинг кўпчилиги сингари Марказий Осиё давлатларида ҳам алмаштириладиган валюта жамгармасидан пулнинг қадрсизланишидан сугурталаш учун, валюта операцияларидан кўриладиган заарни қоплаш учун, шунингдек, бопшоҳ хатарлардан ҳоли бўлиши учун фойдаланишмоқда. Бироқ хорижий валютадаги депозитларнинг шу мамлакатнинг банк тизими барча депозитларига нисбатан долларлашиш даражасини тўла ўтчашга қодир эмас.

Маълумки, сабиқ Итиифоқ худудидаги мамлакатларда қонуний молиявий воситачилик даражаси паст бўлиб, норасмий операцияларда доллар мавжудлиги жуда катта роль ўйнамоқда. Шу сабабли, ўтиш даври иқтисодиётини таҳлил қилиш учун муоммадаги хорижий валюта захираси каби кўрсаткич ҳам мухимдир. Рўйхатта олинмаган битимларни миқдорий баҳолаш қийинлигига қарамай, норасмий хорижий валюта бозорининг мавжудлиги хукумат ўтказаётган сиёсатнинг самарадорлигини анча камайтиришидан далолат берувчи мисоллар кўп.

Хорижий валютанинг яширин бозорида катта имконият мавжуд капитал ҳаракатини тезлаштиришга ўхшаш натижада беради. Бу экспортнинг маълум қилинган қийматини камайтириш ва импорт-

ниң маълум қилинган қийматини оширишдам. капитал чиқиб кетиши учун қўшимча каналга айланади, яъни бу ҳол валюта алмаштириш даражасининг юқоришлиги туфайли капиталнинг исталган вақтда кенг миқёсда чиқиб кетиши учун яна бир яширин канал бўлади. Улар биргаликда тизимларни қайта ташкил этиш босқичида янги мислий давлатларнинг кўпчилигида капиталнинг чиқиб кетишида муҳим омил бўлди. Капитал чиқиб кетишининг аҳамияти глобал ва минтақавий молиявий инқироз чоғида, айниқса, кутайди.

Ҳам савдони, ҳам валютани эркинлаштирган, шунингдек, капитал хисоби ва жорий операциялар хисоби тўла конвертациялаштирилган, ҳатто молиявий инқироз чоғида ҳам шу сиёсатта амал қилишга уринган мамлакатларда анча қийин вазият тутилди. Босқичма-босқич ислоҳ қилиш ва валюта бозорларини аста-секин эркинлаштириши сиёсатини ўтказишида мамлакатлар ҳам бир қангча ташкил зарбаларга учрайди. Лекин бу зарбалар бошқача усуздаги билвосита шаклларга бўлади. Бу ҳол расмий ва норасмий бозордаги валюта алмашуви ўртасидаги тафовутнинг сезиларли бўлишида намоён бўлди.

11.4. Валюта алмашув курсларининг кўплиги

Ўзбекистон (Туркманистон билан) кенг доирадаги савдо чеклашларидан ва хорижий валютани назорат қилиш воситаларидан фойдаланиб, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишга уринётган собиқ Иттифоқ худудидаги кам соғли мамлакатлардан биридир. Бу чоралар яқинда юз берган глобал ва минтақавий молиявий инқирознинг салбий таъсирини камайтириш имконини берди, лекин шу битан бир вақтда улар катта норасмий товар ва валюта бозорларини көлтириб ўзарди.

Алмашув курсларининг хилма-хиллиги маълум маънода кўпгина ривожланаётган мамлакатларга хоедир. Ўтиш давридаги деярли барча мамлакатлар тизимларни қайта ташкил этиш чоғида шу муваммога дуч келди. Уларда қоида сифатида кўп ёки ками валюта алмашув курси мавжуд бўлди. Бузар: хукумат томонидан белгила-надиган норасмий бозордаги алмашув курси жамоат секторининг барча операциялари ва хусусий сектор операцияларининг бир қисми расмий бозорда расмий алмашув курсида, айни лайтда хусусий сектор келишувларнинг колган қисми яширин бозорда норасмий алмашув курсида амалга оширилди. Нақд ва нақдсиз пуллар учун турлича алмашув курси монопол банк тизимининг мавжудлиги ва чинакам тижорат банклари йўқлигининг бевосита натижасидир.

Параллел алмашув курси хорижий валюта бозорининг мавжудлителгини ифодалайди. Бу давлат томонидан ўрнатилган савдо ва молия чеклашларининг натижасидир. Жорий операциялар ва капитал хисоблари бўйича операцияларга хукумат томонидан қўйилган кенг чеклашларга жавобан кенг миқёсли ва узок муддатли норасмий бозорлар вужудга келади.

Бундай чора-тадбирларнинг асосий сабаблари маъсум индустрӣ, ташки савдо ва валюта сиёсати билан боғлиқ. Ҳукумат байзи тармоқлар ва қорхоналар учун қулай шароит яратиб бериш, жумладан, валюта алмашувининг паст ставкаларидан фойдаланишига имтиёз бериш йўли билан уларни тўғридан-тўғри ёки билвосита кўллашиб-куватлаши мумкин. Тарифлар, савдо чеклашлари ва тўсиқларнинг мавжудлиги норасмий валюта бозори пайдо бўлиши учун етарли эмаслигини таъкидлаш керак. Экспорт ва импорт операцияларнинг иштирокчилиари хорижий валютадан эркин фойдаланаар эканлар, бу савдо чеклашлари алмашув курси сегментлашувини келтириб чиқармайди. Улар хорижий валютага таълашиб ва тақлифларга таъсири ўтказса ҳам операцияларнинг ҳар хил турларига ғов бўла отмайди. Факат ҳукумат сиёсати хорижий валютани согиб одиш ва сотиш ҳажмига миқдорий чеклашларни (уни кўпинча меъерий белгилаш дейишида) белтилаш йўли билан турли операциялар ўртасида чеклашлар барпо қиласди. Хорижий валютага қондирилмаган ёхтиёж яширин бозорни вужудга келтиради, унди валютани қиймати айни пайтдаги тақлиф билан белтиланади. Кўпчилик ёзтироф этган фикр ўзун кўрсатадики, миллӣ валютанинг ҳақиқий қимматлашуви ва бунинг оқибатида яширин бозорда курснинг ўзгариши, ички бозорда ҳукуматнинг валюта алмашувини меъорлаштириши (чеклаши) натижасида девальвация қилинган алмашув курси билан пулинг қадрсизланиши суръати ўртасидаги фарқ кўпаяди. Демак, параллел алмашув курслари ҳукуматнинг валюта бозорини сегментациялаш ва меъорлаштириш воситаси билан валютани назорат қилиш сиёсатининг кўшимча маҳсулидир.

Одатда, турли алмашув чеклашларини жорий этиш орқали валюта назоратини кучайтириб, жорий операциялар ҳисоби балансини ташки салбий таъсиirlардан ҳимоя қилиш билан оқлашмоқчи бўлишади. Бироқ кўп сонли ва ҳар хил алмашув курслари мавжудлиги туфайли жорий операциялар ҳисоби сурункали тақчилликнинг муҳим омилига айланади. Алмашув курси турлича бўлган шароитда экспортчиларни чеклаш ва импортчиларни кўшимча рағбатлантириш жорий операциялар ҳисоби сурункали тақчиллитига олиб келаади. Айни пайтда яширин бозордаги курсни тижорат алмашув курси билан бир хиллаштириш йўли билан алмашув курсларини бозор даражасида бирлаштириш экспортни рағбатлантириш ва импорт тазийини камайтириш ҳамда жорий операциялар балансини ҳар иккιйуналицида яхшилашнинг энг самарали йўлидир.

Ўзбекистонда кўп сонли алмашув курси режимиини кувватлашни оқлайдиган далиллардан бири шундан иборатки, у пулинг қадрсизланишини камайтиради, ижтимоий ҳимоя чораси сифатида хизмат қиласди. Ижтимоий йўналишдаги ислоҳотларни амалга оширишта киришган давлат учун бу далил кўп сонли алмашув курслари фойдасига хизмат қилиши ёки хизмат қилмаслигини текшириш учун бир неча статистик усуллардан фойдаланилган.

Алмашув курси билан пулнинг қадрсизланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик аңча мур角度看。Кичик иқтисодиётда алмашув курси ўзгаришидан олдин ички нарх даражаси ўзгаради. Алмашув курси нархта икки йўл билан у товарлар импорти ва инфляция эҳтимолининг иқтисодий агентлар томонидан ҳисобга олиниши («инфляцион кутулиши») орқали таъсир қилади. Лекин алмашув курси ўзгариши (девальвация) натижасида ички нарх тўлиқ кўтарилимаслиги мумкин. Умуман, ўтказишнинг тўлиқ бўлмаслигига олиб келадиган икки омил мавжуд. Булар:

а) хорижда талаб катта бўлган, шунга қарамай мамлакат ичкарисида ишлаб чиқарилаётган ва истеъмол қилинаётган ҳамда хорижий товарлар билан бевосита рақобат қилмаётган товарлар. Бундай товарларнинг нархи алмашув курси ошгандан кейин бироз кечикиб кўтарилади ва ички валютанинг қадрсизланиши ставка-сига тўла мос келмайди;

б) хизмат ва ишлаб чиқариш омиллари нархлари кўп ҳолларда ташки нархларга бевосита боғлиқ бўлмайди.

Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда пулнинг қадрсизланишини тўхтатиш учун, аввало пул - кредит сиёсатининг бошқа асосий воситаларига таяниш зарурлигини билдиради. Ваҳоланки, алмашув курсига доир сиёсатга эса фақат қўшимча восита сифатида қарамоқ керак.

Бу таҳлил алмашув курсини эркинлаштиришни аввал бошданоқ макроиқтисодий барқарорликни таъминловчи тадбирлар қаторига киритишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди, деган фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Иккинчи томондан, бу алмашув курсини эркинлаштиришни ислоҳотларнинг охирига қолдириб бўлмаслигини кўрсатади. Маълум босқичдан бошлаб хорижий валютанинг яширин бозори мавжудлиги иқтисодий ўсишга борган сари кўпроқ салбий таъсир кўрсата бошлайди. Шу тариқа Марказий Осиё давлатларининг валюта алмашув сиёсатини таҳлил қилиш Фарбий ва Шарқий Европа мамлакатларининг, шунингдек, Япония ва Шарқий Осиёдаги бошқа мамлакатларининг II жаҳон урушидан кейинги тажрибасидан келиб чиқадиган сабоқларни тасдиқлайди. Шунингдек, у валюта бозорини босқичма-босқич эркинлаштиришга қаратилган, астасекин амалга ошириладиган чора-тадбирлар бир томонлама туб ислоҳотлар каби хавфли эмаслигини кўрсатади. Босқичма-босқич ёндашиш мамлакатларга бозор институтларининг ва энг муҳими, одамларнинг ўзгаришларга тайёрлiği асосида аста-секин пайдо бўладиган муаммоларни ҳал қилиш имконини беради.

Қисқача холосалар

Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий ҳамкорлиги глобал иқтисодиётга қўшилиш шартидир.

Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий ҳамкорлигига хукуқий база муҳим аҳамият касб этади.

ХБФ ва Марказий Осиё ҳамкорлиги ўртасидаги иқтисодий ҳамкорликнинг ўрнатилиши алмашув курси сиёсатини юмшатади.

Алмашув курсининг хилма-хиллиги маълум маънода кўптина ривожланаётган мамлакатларга хосdir.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ташқи савдо ва глобал иқтисодиётга қўшилиш сиёсати қандай аҳамиятга эга?
2. Марказий Осиё давлатларида ўзаро савдо ва минтақавий ҳамкорлик қай даражада ташкил этилган?
3. Ташқи савдо доирасини кенгайтириш йўллари ва зарурлиги қандай аҳамият касб этади? Бу савдо қандай йўллар орқали кенгайтирилади?
4. Жаҳон бозорига интеграциянинг қандай имкониятлари мавжуд?
5. Глобаллашув муаммолари ва алмашув курси сиёсати нималарни тақозо этади?
6. Валюта алмашув курслари кўплигига нималар сабаб бўлади?

Асосий адабиётлар

1

1. Ишмухamedov A.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Тексты лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
2. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика. – М.: МГУ, 1997.
3. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. – Т.: «Узбекистон», 1996.
4. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. Пер. с анг. 2-е издание. М., Депо ЛТД, 1993.
5. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. В.В. Радаева и А.В. Бузгалова. – М.: МГУ, 1995.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. – Т.: – «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарраққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
3. Каримов И.А. Хавфсиалик тинчлик учун қурашмоқ керак. – Т.: «Ўзбекистон», 2002.
4. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международное экономика. Теория и политика. – М.: МГУ, 1997.
5. Теория переходной экономики. Т. 1,2. Макроэкономика. Учебное пособие. / Под ред. Красикова Е.В.). – М.: ТЕИС, 1998.
6. Ҳасбулатов Р.Н. Мировая экономика. – М.: «ИНСАН», 1994.
7. Осадчая И.М., Козлова К.Б. и др. Государства и экономика развитых капиталистических стран 70-года. – М.: «Наука», 1989.
8. Расулов А., Бедринцев А., Акилов А. Узбекистан: Внешнезаводская деятельность и интеграция в мировое хозяйство, – Т.: «Ўзбекистон», 1996.
9. Грегори Мэнкью Н. Макроэкономика. / Под ред. Емцов Р.Г., Албего-ва И.М., Леонова Т.Г). – М.: МГУ, 1994.
10. Джекри Саке. Рыночная экономика и Россия. – М.: «Экономика», 1994.
11. Украинский путь к рыночной экономике, 1991-1995. / Под ред. Домбровский М. И Антчака Р. – Варшава: CASE, 1996.
12. Клас Эклунд. Эффективная экономика. Шведская модель. – М.: «Экономика», 1991.
13. Налогово-бюджетная политика в странах с экономикой переходного периода. / Под ред. Вито Танзи. – Вашингтон: МВФ, 1993.
14. Ховард К., Журавлева Г. Принципы экономики свободной рыночной системы. – М.: «Златоуст», 1995.
15. Мацицин С., Синцина И. Банковская система и финансовый рынок России в 1994-1995 гг. / Под ред. Домбровского М. – Варшава: CASE, 1995.
16. Чайкин Ю. Финансовый рынок республики Белорусь. – Варшава: CASE, 1996.
17. Линдерт П.Х. Экономика мирхозяйственных связей. – М.: «Прогресс», 1992.
18. Питерс Браунин. Современные экономические теории – буржуазные концепции. – М.: «Экономика».
19. Чепель С.В. Устойчивый экономический рост в Узбекистане – задачи, проблемы, механизмы. – Т.: Экономическое обозрение, 1990.
20. Ишмуҳамедов А.Э., Шибаршова Л.И. Экономическая интеграция в мировое хозяйство. Текст лекций. – Т.: ТГЭУ, 2000.
21. Фишер С., Дорибуш Р., Шмаленза Р. Экономика. / Пер. с анг. – 2-е издание. – М.: Депо ЛТД, 1993.
22. Экономика переходного периода. Учебное пособие. / Под ред. Ра-даева В.В. и Бузгалова А.В. – М.: МГУ, 1995.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. ТРАНСФОРМАЦИЯ ДАВРИДА ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ	7
1.1. Иқтисодиёт моделлари.....	7
1.2. Жаҳон иқтисодиётининг ҳозирги аҳволи.....	9
1.3. Ўткиничи иқтисодли мамлакатларда ТИФ ривожланиши.....	11
Қисқача хуносалар.....	14
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	14
Асосий адабиётлар.....	14
II боб. «ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯ» ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ШАҚЛЛАРИ	15
2.1. Ташқи иқтисодий муносабатлар ҳақида тушунча.....	15
2.2. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувни белгиловчи омиллар...	19
2.3. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувда ишлаб чиқариш ҳамкорлиги.....	20
2.4. Ташқи иқтисодий фаолиятда фан-техника ҳамкорлиги.....	22
2.5. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувда ташқи савдони тартиблашнинг истариф усуллари.....	23
Қисқача хуносалар.....	26
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	26
Асосий адабиётлар.....	27
III боб. ЖАҲОННИНГ АСОСИЙ ИНТЕГРАЦИОН ГУРУХЛАРИ	28
3.1. Худудий интеграцион комплексларни шакллантириш.....	28
3.2. Европа Ҳамжамияти – Жаҳон иқтисодиётига интеграцияда етук интеграцион гурӯҳ.....	32
3.3. Европа Валюта Иттифоқи.....	36
3.4. Шимолий Америка мамлакатлари ва Тинч океан Ҳамжамиятининг жаҳон иқтисодиётига интеграция хусусиятлари.....	38
Қисқача хуносалар.....	40
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	40
Асосий адабиётлар.....	40
IV боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ ЖАҲОН ХЎЖАЛИК ТИЗИМИДАГИ ИНТЕГРАЦИЯСИ – ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИНГ АСОСИ	41
4.1. Ташқи иқтисодий фаолият шарт-шароитлари.....	41
4.2. Ўзбекистонда ташқи иқтисодий сиёсатнинг ривожланиши.....	45
4.3. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг инвестициявий ва хуқуқий базаси.....	50
4.4. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолияти ривожланишининг асосий йўналишлари.....	52
Қисқача хуносалар.....	55
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	55
Асосий адабиётлар.....	56

V боб. ЕВРОПА ИТТИФОҚИ МАМЛАКАТЛАРИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ.....	57
5.1. Европа Иттифоқи мамлакатларининг интеграциялашув стратегияси.....	57
5.2. Жаҳондаги глобаллашув ва иқтисодий интеграциялашув жараёнларида Европа Иттифоқининг ўрни.....	60
5.3. Ўзбекистоннинг ЕИ билан ҳамкорлиги..... Қисқача хуносалар..... Назорат ва муҳокама учун саволлар..... Асосий адабиётлар.....	63 65 65 65
VI боб. ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ РИВОЖЛАНИШИННИНГ ҲАЛҚАРО АМАЛИЁТИ.....	66
6.1. Ҳалқаро иқтисодий интеграциялашувнинг шарт-шароитлари...	66
6.2. Иқтисодий интеграция ҳалқаро амалиётининг хусусиятлари...	68
6.3. Европа иқтисодий интеграциясида глобаллашув омилининг таъсири.....	69
6.4. Ривожланаётган мамлакатларнинг миңтақавий иқтисодий интеграциялашви.....	72
6.5. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалик тизимига иқтисодий интеграцияси..... Қисқача хуносалар..... Назорат ва муҳокама учун саволлар..... Асосий адабиётлар.....	76 80 80 80
VII боб. ИҚТИСОДИЙ ТАРРАҚҚИЁТ МОДЕЛЛАРИДА САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ МУАММОЛАРИ (Саудия Арабистони ва Ўзбекистон мисолида).....	81
7.1. Иқтисодий тарракқиёт моделлари.....	81
7.2. Саудия Арабистони ва Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари.....	86
7.3. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашни давлат томонидан тартибга солиш меҳанизмини такомиллаштириш..... Қисқача хуносалар..... Назорат ва муҳокама учун саволлар..... Асосий адабиётлар.....	88 92 92 92
VIII боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ.....	93
8.1. Ўзбекистон Республикасида ташки сийсий ва ташки иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши.....	93
8.2. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашви. БМТ фаолиятида иштирок этиши.....	95
8.3. Ўзбекистоннинг миңтакавий ҳалқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлиги..... 8.4. Ўзбекистоннинг МДҲ мамлакатлари билан мустақил иқтисодий	97

интеграциялашуви.....	100
8.5. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан интеграциялашуви.....	104
Кисқача хуносалар.....	106
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	106
Асосий адабиётлар.....	106
IX боб. ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПАХТА МАЖМУАСИННИГ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ЖАҲОНДАГИ РАҶОБАТДОШЛИГИНИ ОШИРИШ.....	107
9.1. Жаҳон бозорига интеграциялашувда Ўзбекистон пахта мажмумасининг экспорт салоҳияти.....	107
9.2. Жаҳон пахта толаси бозорларидаги динамик ўзгаришлар шароитида ўзбек пахта толасининг раҷобатбардошлиги.....	110
9.3. Ташки иқтисодий фаолиятда пахта толаси экспорт салоҳиятими ошириши ўйлари.....	114
9.4. Ўзбекистоннинг пахта толаси экспортига доир стратегияси.....	117
Кисқача хуносалар.....	123
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	123
Асосий адабиётлар.....	123
X боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАРИ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ВА ЖАҲОН ИҚТИСОДИГА ИНТЕГРАЦИЯСИ.....	124
10.1. Трансформациянинг умумий тавсифи.....	124
10.2. Ўрта Осиё мамлакатларида трансформация жараёнининг назарий ва услубий негизлари.....	126
10.3. Ўтиш даврининг дастлабки босқичида Марказий Осиё давлатларида трансформация ва глобаллашув муаммолари.....	131
10.4. Қайта туб ўзгаришлар стратегияси.....	133
Кисқача хуносалар.....	139
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	139
Асосий адабиётлар.....	139
XI боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ГЛОБАЛ ИҚТИСОДИЁТГА КЎШИЛИШ СИЁСАТИ.....	140
11.1. Ташки савдо ва глобал иқтисодиётта қўшилиш сиёсати.....	140
11.2. Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий ҳамкорлик.....	142
11.3. Глобаллашув муаммолари ва алмашув курси сиёсати.....	145
11.4. Валюта алмашув курсларининг кўплити.....	149
Кисқача хуносалар.....	152
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	152
Асосий адабиётлар.....	152
АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ.....	153

CONTENTS

Introduction.....	5
PART-I. World economy in the period of transformation.....	7
1.1. Economic models.....	7
1.2. Nowadays condition of the world economy.....	9
1.3. Development of International relations in transition countries.....	11
Brief conclusions.....	14
Questions for discussion and control.....	14
Main literature.....	14
Part-II. Concept of integration into the world economy and its ways.....	15
2.1. Concept of international economic relations.....	15
2.2. Indicators explaining integration into the market economy.....	19
2.3. Production in the process of integration into the world economy.....	20
2.4. Essence of scientific-technology in the process of integration into the world economy.....	22
2.5. Regulating ways of trade in the process of integration into the world economy.....	23
Brief conclusions.....	26
Questions for discussion and control.....	26
Main literature.....	27
Part-III. Main integration groups of the world.....	28
3.1. Development of regional integration complexes.....	32
3.2. European committee- Leading group in the process of integration into the world economy.....	36
3.3. European currency committee.....	38
3.4. North American countries and characteristics of Pacific ocean society in the process of integration into the world economy.....	40
Brief conclusions.....	40
Questions for discussion and control.....	40
Main literature.....	41
Part-IV. Uzbekistan's integration process into the world economy-basis of international economic relations.....	41
4.1. Conditions of international economic relations.....	41
4.2. Development of international economical politics in Uzbekistan....	45
4.3. Investment and legal basis of international economic relations.....	50
4.4. Main trends of the development of international economic activities of the Republic of Uzbekistan.....	52
Brief conclusions.....	55
Questions for discussion and control.....	55
Main literature.....	56
Part-V. Relations of European countries with Uzbekistan.....	57
5.1. Integration strategy of European countries.....	57

5.2. The role of European committee in the process of world globalization and economic integration	60
5.3. Relations of Uzbekistan with European Community countries	63
Brief conclusions.....	65
Questions for discussion and control.....	65
Main literature.....	65
Part-VI. International activity in the development of economic integration.....	66
6.1. Conditions of international economic integration.....	66
6.2. Characteristics of the activity of international economic integration.....	68
6.3. The affect of globalization in the process of integration of European committee.....	69
6.4. Regional economical integration of developing countries.....	72
6.5. Economic integration of Uzbekistan into the world economic system.....	76
Brief conclusions.....	80
Questions for discussion and control.....	80
Main literature.....	80
Part-VII. Diversification problems of industrial production in economic development.....	81
7.1. Models of economic development.....	81
7.2. Similarities and characteristics of industrial production in Uzbekistan and Saudi Arabia	86
7.3. Development of governmental regulation in the diversification of industrial production.....	88
Brief conclusions.....	92
Questions for discussion and control.....	92
Main literature.....	92
Part-VIII. Relations of the Republic of Uzbekistan with the world Community.....	93
8.1. Development of foreign policy and foreign economic relations of the Republic of Uzbekistan.....	93
8.2. Integration of Uzbekistan into the world Community. Participation in the activities of UN.....	95
8.3. Efficient relations of Uzbekistan with International regional organizations	97
8.4. Economical integration of Uzbekistan with CIS countries	100
8.5. Integration of Uzbekistan with Central Asian countries.....	104
Brief conclusions.....	106
Questions for discussion and control.....	106
Main literature.....	106
Part-IX. Development of cotton export in Uzbekistan in the process of	

integration into the world economy and increasing its competence	107
9.1. Role of Uzbekistan's cotton export in the process of integration into the world economy.....	107
9.2. Competence of Uzbek cotton thread in the market of world cotton thread.....	110
9.3. Increasing cotton thread export in international economic affairs.....	114
9.4. Strategy of export of Uzbekistan's cotton thread.....	117
Brief conclusions.....	123
Questions for discussion and control.....	123
Main literature.....	123
Part-X. Transformation of CIS countries and their integration into the world economy.....	124
10.1. Essence of transformation	124
10.2. Theoretical and practical basis of transformation of Central Asian countries.....	126
10.3. Transformation and globalization problems of Central Asian countries at the initial stage of transition.....	131
10.4. Strategy of changes.....	133
Brief conclusions.....	139
Questions for discussion and control.....	139
Main literature.....	139
Part-XI. Economic integration into the global economy policy of Central Asian countries.....	140
11.1. International trade and the policy of entering into global economy..	140
11.2. Trade in Central Asian countries and regional relation.....	142
11.3. Globalization problems and policy of exchange rate.....	145
11.4. Types of exchange rates.....	149
Brief conclusions.....	152
Questions for discussion and control.....	152
Main literature.....	152
List of Bibliography.....	153

ИШМУХАМЕДОВ АНВАР ЭГАМҚУЛОВИЧ
СУННАТОВ МУХТОР НЕЙМАТОВИЧ
ШИБАРШОВА ЛЮДМИЛА ИВАНОВНА

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА
ИНТЕГРАЦИЯ
(Ўқув кўлланма)**

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Курбонмурод Жумаев
Мусаввир: Акбарали Мамасолиев.
Муҳаррир: З. Йўлдошев
Техник муҳаррир: Ш. Таджиев
Мусаҳҳиҳ: Ж. Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи: М. Гойимназаров

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz
Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга руҳсат этилди 20.01.2004 й.
Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.
Нашр босма тобоби 10. Нусхаси 500
Буюртма № 178

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси шартиёти.
700000, Тошкент, ЙК-Нору, 1.

«Тагаққиоғ ПСН» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Белтепа мавзеси, 18-6.

ИШМУХАМЕДОВ Анвар Эгамкулович — «Макроқтисодиёт» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи. Унинг раҳбарлигидан 3 та докторлик ва ўйигирмадан ортиқроқ номзодлик диссертациялари ёқланган. У 10 тадан кўпроқ дарслик, 10 та ўқув қўлланма ва 100 тага яқин илмий мақолалар муаллифи.

ШИБАРШОВА Людмила Ивановна — «Макроқтисодиёт» кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори. У 2 та монография, 2 та дарслик, 4 та ўқув қўлланма ва 50 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — телекоммуникация соҳасини ривожлантириш муаммоларига багишланган.

СУННАТОВ Мухтар Незматович — «Макроқтисодиёт» кафедраси катта ўқитувчиси. У 3 та ўқув қўлланма ҳаммуаллифи, 20 дан ортиқ илмий мақолалар чоп эттирган.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Солик механизми асосида макроқтисодий бошқаришини тақомиллаштириш».

